

עדכן אסטרטגי

כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי

כרך 26 | גיליון 1 | מארס 2023

כתב העת **עדן אסטרטי** – כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי שפיט ומוכר על ידי הו"ת למודל התקצוב, מופץ בכל רבעון ומיועד להעשיר ולאתגר את השיח המחקרי והציבורי במנעד הנושאים הקשורים לביטחון לאומי בהקשרו הרחב ביותר. לצד המיקוד בישראל ובמזרח התיכון, נכללים בכתב העת גם מאמרים העוסקים בסוגיות ביטחון לאומי בזירה הבינלאומית. הדגש בכתב העת הוא על מאמרים מחקריים ואקדמיים באופיים, אך לצידם נכללים בכתב העת גם מאמרי מדיניות, סקירות אקדמיות, ביקורת ספרים ובמות שיח בהשתתפות מומחים.

המאמרים המופיעים ב**עדן** נכתבים על ידי חוקרי המכון ואורחיו, והדעות המובעות בהם הן של המחברים בלבד.

יו"ר המערכת

פרופ' מנואל טרכטנברג

עורכים

פרופ' קובי מיכאל
ד"ר גליה לינדנשטראוס

עורכת משנה

ד"ר ג'ודי רוזן

רכז המערכת

ד"ר אורי ורטמן

חברי המערכת

פרופ' דימה אדמסקי
פרופ' אבי בן צבי
פרופ' איתן גלבוע
פרופ' עזר גת
פרופ' תמר הרמן
פרופ' אייל זיסר
פרופ' בני מילר
פרופ' אביתר מתניה
פרופ' אשר ססר
פרופ' איתמר רבינוביץ'
ד"ר יואל גוז'נסקי
ד"ר ענת קורץ
השגריר אפרים הלוי

עריכת לשון: מירה ילין

עיצוב גרפי: מיכל סמוקובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי, אוניברסיטת תל אביב

עיצוב לוגו: b-way digital

דפוס: אורניב ר. בע"מ

המכון למחקרי ביטחון לאומי (חל"צ)

רח' חיים לבנון 40, ת"ד 39950, תל-אביב 6997556

טל': 03-6400400, פקס: 03-7447590, דוא"ל: sa-editors@inss.org.il

עדן אסטרטי מתפרסם בעברית ובאנגלית

© כל הזכויות שמורות

ISSN Printed version: 0793-8950

ISSN Online version: 2789-9519

תוכן העניינים

2	דבר העורכים
	הבמה המחקרית
	מעוצמה רכה לעוצמה קשה: אסטרטגיית הביטחון של פינלנד כלפי רוסיה (1992–2022) דורון פלדמן
3	
17	תרבות, מהפכות ואתגרי מודיעין – 'האביב הערבי' במצרים כמקרה בוחן משה אלבו ואיתי חימינס
	סולידריות במשבר: קולקטיביזם והזדהות לאומית ברפובליקה האסלאמית בעידן של מחאות רז צימט
28	
40	זיוף סחורות על ידי חזבאללה גיל ריזה
	משילות בנגב? חבצלת יהל
54	
	הבמה המדינית
	חילופי הרמטכ"ל: תובנות מתקופת כהונתו של רב־אלוף אביב כוכבי לקראת כהונתו של רב־אלוף הרצי הלוי תמיר הימן ועדן כדורי
70	
78	מאבק ברדיקליזציה כאמצעי למניעת טרור: ישראל לעומת העולם יריב מוהר ואיה שושן
	יחסי פקיסטן־ישראל: היש סיכוי לנורמליזציה? עדו גדי רז
85	
	במת שיח
	צה"ל כנכס לאומי לישראל אביב כוכבי
93	
	מסמכים מן הארכיון
	הדיאלוג סביב הוראות הפתיחה באש של צה"ל נוסח 1952 זכי שלום
102	
	ביקורת ספרים
	מדוע קרסה תאוריית הברית בין ישראל למיעוטים בלבנט פנחס ענברי
118	
121	השיבה ל־87': הלאומיות הפלסטינית בתהליך חזרה לאחור נועה שוסטרמן
	גשרים כלכליים בין ישראל למדינות ערב חגי אטקס
124	

דבר העורכים

גיליון 1 של כרך 26 יוצא לאור במארס 2023, בשעה שישראל נתונה בקלחת פוליטית סוערת ובליבה המחלוקת לגבי "הרפורמה המשפטית" שאותה מובילה הממשלה, ואשר מכונה בפי מתנגדיה "הפיכה משטרית". המחלוקת מציפה באחת ויכוחים ערכיים לגבי זהותה של המדינה ומהותה של דמוקרטיה, וכן לגבי משמעותה של לכידות חברתית והשפעתה על החוסן הלאומי, ומכאן על הביטחון הלאומי. הצבא, המשטרה ושאר גופי המערכת הביטחונית מוצאים את עצמם בפני אתגרים שעוצמתם עזה ומשמעותית במיוחד. המחלוקת החריפות בזירה הפוליטית והציבורית מציפות שאלות יסוד בכל הנוגע לתפקידו של הצבא כשחקן חברתי, מעמדו של מודל השירות וסוגיות אתיות הקשורות לאופן הפעלת הכוח וטוהר הנשק. המשטרה ומנגנונים מדינתיים מאתגרים בכל הנוגע למהותן של משילות והקצנה.

מאמרי הגיליון עוסקים, בדרכם, בחלק ניכר מן הסוגיות הבוערות, בין בהתייחס להיבטים העכשוויים ובין בהתבוננות רטרוספקטיבית על אירועי עבר וניתוח משמעותם, גם בהתייחס לימינו אלו. כך למשל מאמרו של הרמטכ"ל היוצא אביב כוכבי, שבו הוא עומד על נכסיותו של הצבא ליחיד, לחברה, לכלכלה ולמדינה, ומבסס את ההצדקה לשימור מודל הגיוס הקיים.

אלוף (מיל') תמיר היימן ועדן כדורי מבקשים להציג ולהדגיש את האתגרים הרובצים לפתחו של הרמטכ"ל החדש ומאמרו מתכתב, במובנים מסוימים, עם מאמרו הרמטכ"ל היוצא. מאמרו של פרופ' זכי שלום מלמד, בזכות פרוטוקולים של ועדת חוץ וביטחון שנחשפו לציבור ממש לאחרונה, על אופן התמודדותן של מערכת הביטחון והמערכת הפוליטית עם אירוע חמור של הפרת הוראות פתיחה באש שהתחולל בראשית שנות ה-50, ומניח את התשתית לדיון ערכי התקף גם לימינו אלו.

ד"ר חבצלת יהל מציגה במאמרה את המשילות השבטית בקרב אוכלוסיית הבדואים בנגב כמודל מתחרה למשילות המדינתית, ובכך תורמת זווית ייחודית ומאתגרת לניתוח כשלי המשילות המדינתית בנגב. מאמרו של ד"ר יריב מוהר וד"ר איה שושן עוסק בדה-רדיקליזציה כאמצעי למאבק בטרור. הם ממשיגים את מהותן של רדיקליזציה ודה-רדיקליזציה ומציגים בסיס רעיוני ומעשי לדה-רדיקליזציה בכלל, שראוי להתייחס אליה בכובד ראש ובדאגה גם במציאות של המתח הגואה בחברה הישראלית בימים אלו.

מאמרו של ד"ר רז צימט, העוסק בניתוח דפוסים המחאה באיראן בהתייחס למהותם ולמשמעותם של

סמלים לאומיים, מאפשר נקודת מבט חיצונית על משמעותה של סולידריות חברתית ועל חשיבותם של סמלים לאומיים לזהות המשותפת. אף שיש להיזהר ולהקפיד בהשוואות בין חברות ומדינות, מאמרו של צימט מאפשר לנו אינטרוספקציה למתרחש בביתנו שלנו בכל הנוגע לחשיבותם של סמלים לאומיים ככוח מאחד או מפלג. קריאה במאמרו של סגן-אלוף (מיל') ד"ר משה אלבו וסגן-אלוף ד"ר איתי חימינס על תרבות, מהפכות ואתגרי המודיעין, אשר עוסק אומנם במצרים, מעלה שאלות נוקבות גם ביחס לישראל ובוחן עד כמה הייתה החברה הישראלית מודעת לעוצמת השסעים שהתפרצו במחאה הנוכחית, ועד כמה אדם, אפילו בתוך החברה שלו, מסוגל לנבא בהצלחה תהליכי שינוי.

לצד זאת, אחת הבעיות שניצבות בפני ישראל בעת הנוכחית היא שהמחלוקות הפנימיות דוחקות הצידה את הדיון באתגרים ובהזדמנויות בזירה החיצונית. כחלק ממטרות-העל של המכון למחקרי ביטחון לאומי, ודווקא בתקופה הנוכחית, חשוב גם לשמור על הקשב ביחס למתרחש מחוץ לישראל. כך, מאמרו של דורון פלדמן מתייחס לאסטרטגיית הביטחון של פינלנד מול רוסיה, שהיא פן אחד של המלחמה באוקראינה. מלחמה זו מסתמנת כאירוע שיהיה בעל השפעה מכרעת על עיצוב הסדר הבינלאומי בשנים הקרובות. מאמרו של עדו גדי רז עוסק בסוגיה המסקרנת של יחסי ישראל-פקיסטן ומאיר את ההזדמנויות אך גם את הסיכונים לישראל ממדינה זו, כחלק מדיון רחב יותר בשאלה אם ניתן להרחיב את הסכמי אברהם ומי יכולות להיות השותפות החדשות של ישראל. מאמרו של גיל ריזה, העוסק בזיון סחורות על ידי ארגון חזבאללה, שופך אור על היבט נוסף המשפיע על המאבק בין ישראל לבין ארגון זה והפטרון האיראני שלו. ביקורות הספרים בגיליון זה מתייחסות לספרים העוסקים בסוגיה הפלסטינית, בכלכלה וביחסי ישראל עם מדינות ערביות ומוסלמיות, שהחלו והתפתחו בחשאי ובהסתר, והפכו בשנים האחרונות לגלויים.

לבושן, המערכת מבקשת להודות לד"ר כרמית ולנסי על תרומתה החשובה כעורכת העדכן האסטרטגי במתכונתו החדשה בין השנים 2020-2022, ומקדמת בברכה את ד"ר גליה לינדנשטראוס כעורכת כתב העת לצידו של פרופ' קובי מיכאל.

בברכת קריאה מהנה,
מערכת עדכן אסטרטגי

מעוצמה רכה לעוצמה קשה: אסטרטגיית הביטחון של פינלנד כלפי רוסיה (1992–2022)

דורון פלדמן

אוניברסיטת תל אביב

מאמר זה מתאר ומנתח את האסטרטגיות שמדינות קטנות נוקטות לצורך קיזוז פערי הכוחות ביניהן לבין מעצמות שכנות. בעזרת תאוריית מאזן האיומים של סטפן וולט המאמר בוחן את השינויים שחלו באסטרטגיית הביטחון של פינלנד מאז סיום המלחמה הקרה, ובפרט את השימוש שלה באמצעי עוצמה רכה וקשה כדי להתמודד עם רוסיה, בעיקר בשלוש תקופות ניתוח: 1992–2013, 2014–2022 ו-2022 ואילך. נוכח הפלישה הרוסית לאוקראינה וערעור מצב הביטחון בעולם, המאמר שופך אור על דרכי הפעולה האפשריות למדינות קטנות הנאבקות ביריבות עוצמתיות, וכן על מקומם וחשיבותם של כלי עוצמה רכה באסטרטגיות הביטחוניות של אותן מדינות, כאמצעי לפיצוי על נחיתותן היחסית בגודל.

מילות מפתח: מדינות קטנות, פינלנד, רוסיה, עוצמה רכה, עוצמה קשה, אסטרטגיית ביטחון

מבוא

הפלישה הרוסית לאוקראינה גרמה לערעור ניכר של מצב הביטחון באירופה מאז מלחמת העולם השנייה. האפשרות להסלמה ביחסי רוסיה-המערב תלויה ועומדת, וההתרחשויות מאלצות מדינות לחשב מסלול מחדש בהתאם למציאות המשתנה. פינלנד המזוהה כמדינה שלומנית ובטוחה נמצאת בעין הסערה, והיא מבקשת לזנוח את מדיניות הניטרליות המסורתית שלה ולהצטרף לברית נאט"ו.

ניסיון העבר מלמד כי מדינות חלשות אינן יכולות להתייחס לשאלת הישרדותן כאל דבר המובן מאליו. כך למשל אתונה הטילה גזר דין של השמדה על האי מלוס, חרף מאמציו להישאר מחוץ למלחמת הפלופונס. מדינות קטנות אחרות דוגמת אסטוניה, צ'כוסלובקיה או כוויט סבלו מנחת זרועם של שכנים גדולים ומאיימים, לעיתים עד כדי אובדן טריטוריה, עצמאות או חידלון. ואילו מדינות קטנות כמו ישראל, סינגפור או טאיוואן בנו צבאות חזקים, אך הן ממשיכות לסבול מאיומים על ביטחונן.

בחינת דוקטרינת החוץ והביטחון של פינלנד, כמו גם ההיסטוריה הקרובה שלה, מראה כי מאז עצמאותה

היא הילכה בין הטיפות כדי לא לעורר את הדוב הרוסי משנתו. פינלנד, ששרדה כנגד כל הסיכויים ממאבקים בין-מעצמתיים במאה השנים האחרונות, השתחררה מהאיום שרבץ עליה עם התפרקות ברית המועצות, אך מנהיגיה, שנקטו מדיניות זהירה בתקופת המלחמה הקרה ואחריה, התייחסו למוסקבה כאל אתגר גם בשנות חולשתה היחסית.

בעקבות התפרקות ברית המועצות והשתנות האווירה הבינלאומית ביקשה הלסינקי, באמצעות כלים של עוצמה רכה ואקטיביזם דיפלומטי, למצב עצמה ככוח חיובי ומשפיע באיחוד האירופי ולקרב בינו לבין רוסיה.

המאמר מראה כיצד מדינה קטנה כמו פינלנד נקטה לאחר המלחמה הקרה אסטרטגיה משתנה כלפי מעצמה שכנה כדי להרחיק עימות פוטנציאלי. הטענה המרכזית היא שבעקבות התפרקות ברית המועצות והשתנות האווירה הבינלאומית ביקשה הלסינקי, באמצעות כלים של עוצמה רכה ואקטיביזם דיפלומטי, למצב עצמה ככוח חיובי ומשפיע באיחוד האירופי ולקרב בינו לבין

רוסיה. הפינים ורבים באיחוד קיוו ששילובה ההדרגתי של רוסיה בחיק המערב ימתן את התנהלותה, ואולי אף יחולל ליברליזציה בחברה ובמשטר. הידרדרות המצב הביטחוני באירופה נוכח האסטרטגיות הגוברת של מוסקבה, סיפוח חצי האי קרים והסכסוך באוקראינה ב-2014 החמירו את יחסיה של רוסיה עם האיחוד האירופי והובילו בהתאמה לשינוי בדוקטרינה הפינית. לצד נקיטת מהלכי התעצמות צבאית וחיזוק קשרים עם מדינות ידידותיות, הלסינקי זנחה בהדרגה את השימוש באמצעי עוצמה רכה ונקטה במקומם מהלכים דיפלומטיים, פיננסיים ואחרים שנועדו לרסן את התנהלותה התוקפנית של שכנתה. ב-2022 ועם הפלישה הרוסית לאוקראינה חלה החמרה בתפיסת האיום של פינלנד, אשר עשתה צעד נוסף לעבר הישענות גוברת על מרכיבי עוצמה קשה בדוקטרינת הביטחון שלה: היא פתחה במאמצי התחמשות ופנתה בבקשה להצטרף לברית נאט"ו.

במאמר נבחנים השינויים שחלו בדוקטרינת החוץ והביטחון של פינלנד אחרי המלחמה הקרה, בשלוש תקופות זמן: 1992–2013, 2014–2022 ו-2022 ואילך. תיאור וניתוח שינויים אלו נעשה על פי תאוריית מאזן האיומים של וולט. לאחר סקירה קצרה של הבסיס התאורטי מתוארות בחלק השני והשלישי של המאמר תפיסת האיום הפינית ואסטרטגיית הניטרליות שנקטה במלחמה הקרה. אלו משמשות הקדמה לחלק הרביעי והמרכזי. חלק זה כולל הסבר וניתוח – כיצד התמורות שחלו בסביבה הבינלאומית ובהתנהלותה של רוסיה בשנים שלאחר המלחמה הקרה גרמו לשינויים בדוקטרינת החוץ והביטחון של פינלנד ולשינוי אוריינטציה משימוש באמצעי עוצמה רכה לאמצעי עוצמה קשה.

מדינות קטנות ונשק העוצמה הרכה

בספרות העוסקת ביחסים בינלאומיים מתואר כי מדינות קטנות נוקטות אסטרטגיות מגוונות במטרה להרחיב את שולי הביטחון שלהן במאבקים מול יריבים עוצמתיים. כך לדוגמה, במלחמת העולם השנייה נקטה פינלנד אסטרטגיית השתרכות (bandwagon) וחברה בברית לגרמניה הנאצית, לאחר שהובסה על ידי ברית המועצות במלחמה ביניהן (Walt 1987, pp. 24, 30). מדינות קטנות או חלשות דוגמת אירלנד, שווייץ וספרד נשארו ניטרליות בסמוך למלחמת העולם השנייה, במהלכה או אחריה, כדי לחמוק מעימות צבאי (Neumann & Gstöhl, 2006, p. 10). איסלנד חסתה תחת מטרייה צבאית, פוליטית וכלכלית אמריקאית מימי המלחמה הקרה ועד שנות ה-2000 (Thorhallsson et al., 2018, pp. 541, 557). המדינות הבלטיות אסטוניה, לטביה וליטא נסמכות על ברית ההגנה הקולקטיבית של נאט"ו להגנה מפני

תוקפן (Vaicekauskaitė 2017, p. 14). מדינות בנלוקס הן המייסדות של פרויקט האינטגרציה, קהילת הפחם והפלדה ב-1951, והקהילה הכלכלית האירופית ב-1957. ואולם חלק ממדינות סקנדינביה כמו נורווגיה, שוודיה ודנמרק הפגינו יחס צונן כלפי האינטגרציה ומקסמו את האוטונומיה שלהן (Steinmetz & Wivel, 2016, pp. 24–25). סינגפור וישראל בחרו באופציית ההתעצמות הצבאית כמענה לאיומי שכנותיהן (Matthias, 2017, pp. 4, 186), ואילו קוריאה הצפונית ניצלה באמצעות התבדלות את התחרות בין סין וברית המועצות כדי לחלץ מהן הטבות חומריות (Bolton 2021, p. 275).

ג'וזף ניי, שטבע את המושג עוצמה רכה, קישר אותו למעצמות ולמדינות הגדולות (Nye, 1990, pp. 166–167, 2011, p. 4, pp. 5–6, 2004), אולם בשני העשורים האחרונים המושג יוחס לשחקנים נוספים בפוליטיקה העולמית, ביניהם מדינות קטנות (Nye, 2004, p. 10). אומנם מדינות קטנות אינן משתוות בכוחן למעצמות, אך ביכולתן להשפיע בזירה הבינלאומית מעבר לגודלן דרך שימוש באמצעי עוצמה רכה (McClory 2019, pp. 20–21; Nye, 2019).

חרך הכתיבה העשירה על עוצמה רכה ועל האסטרטגיות שמדינות קטנות נוקטות, בספרות קיים עיסוק מועט יחסית בשימוש שמדינות קטנות עושות באמצעי עוצמה רכה כחלק מדוקטרינת הביטחון שלהן. זוהי אם כן מטרת המאמר – לתאר ולדון באור מחודש במקומה ובתפקידה של העוצמה הרכה כאמצעי משלים לכוח הצבאי באסטרטגיות של מדינות קטנות. מרכיב הערכת הכוונות בתאוריית מאזן האיומים של וולט מסייע כאן לניתוח השינויים שנרשמו בדוקטרינת הביטחון של פינלנד לאור האתגר הרוסי והתמורות שחלו בסביבה הבינלאומית לאחר סיום המלחמה הקרה. התאוריה מראה כיצד תפיסות האיום והתנהגותן של מדינות במערכת הבינלאומית מושפעות מאיומים חיצוניים. לפי התאוריה, תפיסת האיום וחומרתו נקבעות בהתאם למרחק הגיאוגרפי של מדינה אחת ממדינה יריבה, ליכולות הצבאיות העומדות לרשותה של מדינה יריבה ולשאלה אם המדינה היריבה מתעצמת בכלים התקפיים, ואם היא מפגינה כוונות תוקפניות או הגנתיות (Walt 1987, pp. 21–41).

לפיכך, כאשר מעצמה או מדינה יריבה תנקוט אסטרטגיה זהירה, תראה נכונות פחותה להילחם ותשאף להשיג פתרון דיפלומטי למחלוקת, תפיסת האיום של המדינה הקטנה תהיה חריפה פחות. זאת מפני שהמדינה הקטנה תזהה כי הסביבה האזורית או הבינלאומית בטוחה באופן יחסי. היות שהמדינה הקטנה תעריך כי מרחב התמרון שלה גדל, היא תנקוט אסטרטגיה

הביטחון שלה על אמצעי עוצמה קשה מובהקים, ובראשם התחמשות במטוסי F-35 ושאיפה להצטרף לברית נאט"ו.

תפיסת האיום הפינית

פינלנד שוכנת בצפון יבשת אירופה – בין הים הבלטי, המפרץ הבוטני ומפרץ פינלנד, ובין שוודיה לרוסיה. היא המדינה ה-66 בגודלה בעולם במונחי שטח (338,145 קמ"ר) אך מונה כ-5.6 מיליון תושבים בלבד (נכון לדצמבר 2022). לאחר שהייתה במעמד של דוכסות בממלכת שוודיה במאות ה-12–19 וישות אוטונומית תחת האימפריה הרוסית מ-1809, זכתה פינלנד לעצמאות בשנת 1917 (Finland – The world factbook, 2022). מאז שמרה פינלנד על יחסים קרובים עם מדינות המערב, לצד ניסיון להפחית את המתח עם שכנתה רוסיה (Weinger, 2018). בימי מלחמת העולם השנייה סירבה פינלנד להיכנע לסובייטים, שפתחו בנובמבר 1939 במתקפה שנודעה בשם מלחמת החורף. למרות שהצבא האדום ספג אבדות כבדות, לאחר שלושה חודשים הפינים הותשו וחסרו להם תחמושת, כוח אדם ותמיכה להמשך הלחימה, והיא הסתיימה בהסדר ב-1940 (Forss, 2009, p. 2). זאת עד חבירתה של פינלנד לגרמניה הנאצית במטרה לנסות להשיב לעצמה, ללא הצלחה, את השטח שאבד לה ב'מלחמת ההמשך' בשנים 1941–1944 (Sander, 2022; Walt, 1987, pp. 24, 30).

אין ספק כי ההווה היום-יומית בפינלנד עודנה מושפעת משכנתה רוסיה, הגובלת בה לאורך כ-1,300 ק"מ ועולה עליה במונחים של אוכלוסייה, שטח, כלכלה, משאבים טבעיים וכוח צבאי. נוסף על כך, מיקומה הגיאוגרפי של פינלנד בפריפריה של יבשת אירופה מבודד אותה מבעלות בריתה, קושר אותה לרוסיה, שמבקשת לשוב למעמד של מעצמה עולמית, ומאלץ אותה לשקול את מדיניותה בהתאם (Nyberg, 2015; Vinayaraj, 2011, pp. 258–262). כל אלה, כמו גם תלותה של פינלנד בנתיבים הימיים לקבלת סיוע, הופכים אותה לפגיעה בעיתות משבר (Ministry of Defence, 2016, p. 5).

ניטרליות במרחב תמרון מצומצם (1945–1991)

הדיפלומט האמריקאי ג'ורג' קנאן אמר שבשכונה של רוסיה יש רק אויבים או צמיתים. פינלנד שונה מבחינה זו היות שהיא שימרה באמצעות אסטרטגיית ניטרליות מערכת יחסים קרובה עם רוסיה שכנתה, כדי להבטיח את עצמאותה (Stoicescu et al., 2021, p. 32). הסכם הידידות, שיתוף הפעולה והעזרה ההדדית (FCMA)²

דיפלומטית שאפתנית שתכלול שימוש נרחב באמצעי עוצמה רכה במטרה לחזק את ביטחונה ולמשוך אליה שחקנים יריבים בדרכים ידידותיות.

זאת ועוד, המדינה הקטנה תנסה לעודד יריבים לאמץ נורמות, כללים וחוקים בינלאומיים, להצטרף למוסדות וכן להטמיע בחברה ובמשטר ערכים ודפוסי שלטון דמוקרטיים ושל כלכלת שוק, כדי לקדם תלות גומלין הדדית. במילים אחרות, המדינה הקטנה תקנה מקום מרכזי לעוצמה רכה באסטרטגיית הביטחון שלה ותסתמך פחות על כוח צבאי, ותנסה בעזרתה למתן תוקפנות של שכנתה בדרכי שלום (Keohane & Nye, 1977; Miller 2010, pp. 575–576; Neumann & Gstöhl, 2006, p. 20; Nye 2002; Rosecrance 1986; Russell 2020). לעיתים מדינה קטנה תשתמש בעוצמה רכה כדי למצב עצמה בתור שחקנית מובילה בארגונים ובמוסדות בינלאומיים, לגבש קואליציות של מדינות קטנות, למנף את השפעתן הקולקטיבית ולהגדיל את מרחב התמרון שלה (Chong 2010, p. 401; Nye, 2005; Pape, 2005, pp. 17, 36; Rickli, 2008). אבקש להראות לפי תאוריית מאזן האיומים כי מאז זניחת אסטרטגיית הניטרליות והשתנות האווירה הבינלאומית בסיום המלחמה הקרה, נוכח חולשתה היחסית של רוסיה, ניסתה הליניניקי לצמצם את הסכנה שנשקפה לה מצד שכנתה על ידי קירובה של מוסקבה לאיחוד האירופי באמצעות עוצמה רכה.

לעומת זאת, כאשר מעצמה מתעצמת ובייחוד כשהיא משתמשת באמצעים כוחניים כדי לפגוע בריבונות של בעלת ברית או מדינה שכנה, או נוקטת צעדים חד-צדדיים המפירים את החוק והנורמה הבינלאומיים – מהלכים אלה מרמזים על כוונותיה ההתקפיות. בהתאם למרכיב הערכת הכוונות בתאוריית מאזן האיומים, המדינה הקטנה תזהה כי בתנאים אלה מרחב התמרון שלה מצומצם. לפיכך תפיסת האיום שלה תוחרף, ולצד טיפוח כוח צבאי היא תנקוט אסטרטגיה דיפלומטית נוקשה יותר הכוללת הטלת הגבלות חוקיות, מוסדיות ונורמטיביות במטרה לטשטש את עוצמתה העדיפה של המעצמה המאיימת, לפגוע בלגיטימיות הבינלאומית שלה ולרסנה (Miller, 2010, p. 566; Nye, 2002; Pape 2005; Paul, 2018). לפיכך אטען שסיפוח חצי האי קרים על ידי רוסיה והידרדרות המצב הביטחוני ביבשת האירופית גרמו לשינוי בדוקטרינה של פינלנד, והיא עברה לשימוש באמצעים דיפלומטיים ופיננסיים כחלק מהמדיניות הכוללת של האיחוד האירופי, שנועדה לריסון תוקפנותה של שכנתה. לאחר הפלישה הרוסית לאוקראינה ב-2022 חלה החרפה נוספת בתפיסת האיום של פינלנד והיא החלה להסתמך בדוקטרינת

דיפלומטיים פתחו בפני מדינות קטנות וחלשות דוגמת פינלנד הזדמנויות חדשות להשפעה (Vinayaraj, 2011, pp. 273–274). למעשה פינלנד הפסיקה להיות כלואה בין מאבקי הגוש המזרחי והמערבי וכך השתחררה מלפיתתה של מוסקבה אפשרה לה לשוב לבית הפוליטי, התרבותי וההיסטורי שלה (Browning, 2002, pp. 61). (Jokela, 2011, p. 47–48), והיא הצטרפה לאיחוד האירופי ב־1995 (Blank, 1996, p. 3).

בהתאם לתאוריית מאזן האיומים, התנהלותה המתונה יחסית של רוסיה עד אמצע שנות ה־2000 גרמה לפינלנד להעריך כי שכנתה מהווה אתגר ולא איום. באותו זמן פינלנד התמודדה עם איומים ביטחוניים משניים כמו ארגוני טרור, פשיעה ומהגרים שאיימו לחדור לשטחה מרוסיה בעקבות הרחבת גבולות האיחוד מזרחה והצורך לשמור על אמנת שנגן, בשל היותה חברה בה (Raudaskoski & Laine, 2018, pp. 13–14; United States Congress House & Cox, 2000, p. 8). ואולם בשל הקרבה הגיאוגרפית הפנים העריכו שיצטרכו לטפח קשרים עם רוסיה, חלשה ככל שתהיה (Aunesluoma, 2016, pp. 70–71). (Rainio-Niemi, 2016, pp. 70–71). לפי תפיסתם של קויביסטו ובני דורו, "הרעיון הרוסי" המשיך להישען על התפשטות ועל גדולת המדינה והאימפריה (Sutela, 2001, p. 6).

הפינים אף דחו את תזת "קץ ההיסטוריה", הם החזיקו בצבא סדיר גם לאחר המלחמה הקרה ובמדינה חל חוק גיוס חובה (Kunz, 2018, p. 16). במקביל, השינוי הגיאופוליטי וצמצום המתיחות נוכח התנהלותה המתונה יחסית של רוסיה אפשרו לפינלנד להקטין את ההוצאה הצבאית שלה כחלק מהתוצר הלאומי, מ־1.9 אחוזים ב־1992 ל־1.1 אחוזים ב־2001 (World Bank, n.d.). קיטון זה התרחש במקביל לשינוי האוריינטציה של הדוקטרינה הפינית לאחר המלחמה הקרה – הישענות מובהקת על כוח דיפלומטי ואמצעי עוצמה רכה.

פינלנד הצטרפה תחילה כמשקיפה למועצת שיתוף הפעולה הצפון־אטלנטית של ברית נאט"ו (NATO),⁴ ששימשה פלטפורמה לקידום קשרי הברית עם מדינות מסך הברזל לשעבר ואחרות. ואולם רוב מנהיגי פינלנד הדגישו שהיא פועלת על פי הקו האירופי המדיני ולא הצבאי, אף שהיא שומרת לעצמה אפשרות להצטרף כחברה בברית נאט"ו בכל עת (Forsberg & Moyer, 2022). התרחבות הברית נתפסה כמזיקה ליציבות ולרפורמות שרוסיה קידמה, וכדבר שעלול לגרום לעימות עתידי עם מוסקבה. לכן מראשית שנות ה־90 שמרה פינלנד על מדיניות ניטרלית (Aunesluoma & Rainio, 2016, pp. 69; Blank, 1996, pp. 4, 18), והטילה את מלוא כובד משקלה על החברות באיחוד האירופי,

שנחתם ב־1948 בין הצדדים בלחץ ברית המועצות הסדיר את היחסים מאז ועד 1992 (Forsberg & Moyer, 2022). ההסכם אילץ את מנהיגי פינלנד, יהוה פסיקווי ואורוה קקון, להלך על חבל דק ולקיים מגעים מדיניים קרובים עם ברית המועצות כדי לזכות באמונה, תוך ויתור מסוים על עצמאות (דיימונד, 2021, עמ' 85–83). ההסכם מנע מהלסינקי להצטרף לתוכנית מרשל אך היא קיימה קשרים כלכליים מוגבלים עם המערב, הפכה לחברה בקרן המטבע והבנק העולמי בתחילת 1948, הצטרפה לאו"ם ב־1955 ולאחר תהליך ממושך גם ל־OECD ב־1969, ויזמה את הקמת ה־CSCE³ באירופה ב־1975 (Carroll, 2019; Liikanen, 2014; Ray, n.d.).

הצלחתה של פינלנד לשמר את עצמאותה היוותה מודל למנהיגי ברית המועצות והמערב לגבי האופן שבו מעצמת ענק מנהלת יחסי שכנות טובים עם מדינה דמוקרטית קטנה ומשגשגת, ששרדה כנגד כל הסיכויים.

בצד זאת, תחת הנהגת קקון (1956–1981) הופיעו ניצנים למיצובה של פינלנד כמדינה שלומנית, המגשרת בין הגושים היריבים. קקון, שביקש להפוך את הניטרליות ואת קוטנה של פינלנד ליתרון, נקט מדיניות אקטיביסטית יותר ביחס לקודמו (Browning, 2006, pp. 677–679). יורשו מאונו קויביסטו (1982–1994) התמיד בקו של קקון, ובשלהי המלחמה הקרה שימשה פינלנד מתווכת זהירה בין מזרח למערב (Aunesluoma & Rainio, 2016, p. 69). הצלחתה של פינלנד לשמר את עצמאותה היוותה מודל למנהיגי ברית המועצות והמערב לגבי האופן שבו מעצמת ענק מנהלת יחסי שכנות טובים עם מדינה דמוקרטית קטנה ומשגשגת, ששרדה כנגד כל הסיכויים (Forsberg & Pesu, 2016, pp. 484, 487–488).

ניטרליות out, אקטיביזם פרו־אירופי in (1992–2013)

חולשתה הצבאית־מדינית־כלכלית של רוסיה בשנות ה־90 (Anderson et al., 2000, pp. 250–253; Goldgeier & McFaul, 2003, p. 204) אילצה אותה לנהוג במתינות יחסית ולשתף פעולה עם האמריקאים בשורת תחומים ויזמות כדוגמת מבצע סופה במדבר, הסכמי בקרת נשק, לרבות הסכמי START II, וקידום מנגנונים למניעת תפוצתם של טילים בליסטיים (United States Congress House & Cox, 2000, p. 8). לפי מרכיב הערכת הכוונות בתאוריית מאזן האיומים, הפחתת המתח ונכונותה של מוסקבה לפתור מחלוקות באמצעים

לא רק כלפי האיחוד האירופי אלא גם ביחס לשכנתה, ולשדר לה מסר מרגיע שלפיו אויביה אינם שועטים לעבר גבולותיה (Blank, 1996, p. 8; Osiewicz 2005, p. 147). מדיניות זו של פינלנד השתלבה עם עלייתו של ההיגיון הליברלי וזניחת פוליטיקת העוצמה באירופה, שעודדו מדינות מערביות לצפות כי לאחר התמוטטות ברית המועצות התרבות הפוליטית של רוסיה תתפתח לקבלה וליישום נורמות בסיסיות של דמוקרטיה ליברלית, שלטון החוק וכלכלה חופשית (Heikka, 2004, pp. 2-3). באיחוד אף סברו שאולי בכוחו לעודד שינוי פנים-פוליטי ברוסיה (Pesu et al., 2020, p. 12). כך, למרות שנושאי הדמוקרטיה וזכויות האדם הוסרו מסדר היום, הצדדים כוננו שותפות אסטרטגית (Haukka, 2000, pp. 5-6).⁶ פינלנד ביקשה, באמצעות כלים של עוצמה רכה ויוזמות דיפלומטיות, לשלב את רוסיה בקהילה האירופית כדי להפחית את המתח עם שכנתה, ובייחוד לבנות יחסי אמון בין הצדדים. פעולות הגישור כללו ניסיונות של פינלנד לקשור את רוסיה ברשת קשרים רב-צדדית למועצת אירופה, ל-OSCE ולארגונים בינלאומיים ואירופיים נוספים (Haukka, 2010; Pesu et al., 2020, pp. 12, 30). פרויקט הדגל של הלסינקי היה יוזמת הממד הצפוני (Northern Dimension Initiative), שהושקה כדי לקדם ולטפח את קשרי פינלנד ושכנותיה עם רוסיה, והוכרה ואומצה רשמית על ידי האיחוד האירופי (Sutela, 2001, p. 9). התוכנית נועדה לשמר את היציבות בצפון אירופה ולטפח מערכת של שיתופי פעולה פונקציונליים עם מוסקבה (Pesu et al., 2020, pp. 12-14). היוזמה כללה מרכיבים של שיתוף פעולה בתחומי טכנולוגיות מידע ותקשורת (ICT) בין מדינות האזור הבלטי וחברות פרטיות, והטמעת מסחר אלקטרוני ברוסיה (eCommerce). זאת ועוד, פינלנד קבעה יעד לקידום חברת מידע באזור הים הבלטי, יצירת חיבורי אינטרנט בבתי ספר ובניית רשת תקשורת המונים באזור ברנץ (Barents). לתוכנית נוספו נדבכים שכללו שותפות להגנה על הסביבה (NDEP)⁷ – יוזמה שנועדה לקדם פרויקטים לטיפול בפסולת רדיואקטיבית בצפון-מערב רוסיה. בראשית שנות ה-2000 תמך ראש הממשלה הפיני פאבו ליפונן בפרויקט שדרוג מסילת הרכבת בין הלסינקי לסנט פטרסבורג, שנועדה לקצר את זמן הנסיעה בין הערים (Prime Minister Paavo Lipponen, 2001a). יוזמת הממד הצפוני הייתה חיונית גם לצורך טיפול במחלוקות הנוגעות לסוגיית המובלעת הרוסית קלינינגרד, היות שעד אז היא קיבלה תשומת לב זעומה מצד מקבלי ההחלטות בבריסל (Huisman, 2002, p. 6). במילים אחרות, יוזמת הממד הצפוני סייעה להבנות אינטגרציה ומציאות חדשה, שהחליפה את המחלוקת

שבו היא ראתה "ספק לענייני ביטחון רכים" (Brady & Thorhallsson, 2021, p. 125).

ההקלה שפינלנד חוותה ברמות האיום כתוצאה מהשינוי בהתנהלות הרוסית וההצטרפות לאיחוד האירופי השתלבו במאמץ דיפלומטי-מדיני שבו פתחה בשנות ה-90, במטרה לפשוט מעל עצמה את התדמית של מדינה קטנה וחלשה, להשתתף בקביעת סדר היום ובתהליכי קבלת ההחלטות הבינלאומיים ולמקסם את השפעתה הגלובלית (Haukka, 2010). כך, במקביל למחויבותה למדיניות החוץ והביטחון (CFSP),⁵ החברות עודדה את פינלנד לקדם סדר יום חדש ולהפגין מעורבות דיפלומטית באיחוד דרך שימוש בעוצמה רכה (Sutela, 2001, p. 11). הפינים ביקשו גם לחזק את המבנה המוסדי ואת כוחו של האיחוד האירופי (Blank, 1996, p. 8; Haukka, 2010). כך למשל פעלה פינלנד בשנות ה-90 להעצים, בין השאר, את מעמדה העצמאי של הנציבות האירופית כדי לאזן את כוחה של מועצת השרים, ועל ידי כך היא ביצרה את מעמד המדינות הקטנות (Store, 2015). עם הזמן הפינים הגבירו את השפעתם הפוליטית במוסדות האיחוד, ופעולות אלה העצימו את כוחו הדיפלומטי, מה שהיווה בסיס לשימור היציבות והביטחון של פינלנד, של שכנותיה ושל כלל היבשת (Tiilikainen, n.d., pp. 58-59).

המרחב הדיפלומטי החדש שנפתח עבור פינלנד לאור ההקלה בעוצמת האיום אפשר לה לקדם את האינטרסים הרחבים שלה ביבשת באמצעות יוזמה דיפלומטית. אולם פינלנד לא ניהלה מדיניות עצמאית כלפי רוסיה, אף כי היה ביכולתה לקדם סדר יום חדש באשר לשכנתה (Sutela, 2001, pp. 8, 11). זאת בשעה שהאיחוד התקשה להסכים על מדיניות לכידה כלפי רוסיה בשנות ה-2000 (Stent, 2007, p. 156).

מרטי אהטיסארי שכיהן כנשיא פינלנד בשנים 1994-2000 היה מהחלוצים שציידו בקידום שיתוף פעולה מעמיק של האיחוד האירופי עם רוסיה, מתוך ציפייה שיצירת תלות גומלין תפחית את הסבירות להתנגשות בין הצדדים. בזכות מיקומה הגיאופוליטי וקרבתה לרוסיה ובאמצעות מעורבותה הדיפלומטית, פינלנד קיוותה לשדר לעולם ולאירופה שמדינה קטנה וחברה חדשה באיחוד האירופי יכולה להותיר חותם על המדיניות הכוללת של האיחוד (Pesu et al., 2020, p. 11; Sutela, 2001, p. 12).

הפינים ביקשו לגרום למוסקבה להבין שסכסוך עם שכנתה ממערב פירושו מאבק עם האיחוד האירופי כולו, אך מבלי להכניס מרכיבים שיחבלו בקשרים עימה. בד בבד, המעמד המדיני שנוצר לפינלנד באיחוד ויחסיה הקרובים עם רוסיה אפשרו לה להשתמש בעוצמה רכה

הישנה בין מזרח למערב. באמצעות הפעלת עוצמה רכה כלפי האיחוד האירופי שינתה פינלנד את הדימוי הפריפריאלי שלה והפכה לגורם אזורי משפיע, אך חשוב לא פחות – היא הצליחה למנוע התקוטטות בין מדינות מערב אירופה לרוסיה על הגדרת הגבול ביניהן והעלתה את קרנו של האזור הצפוני, אשר זכה למעמד של מקום חדשני המעצב זהות אירופית חדשה ובונה שותפויות ותחושת קהילתיות עם רוסיה בשורה של תחומים (Browning, 2006, p. 681; Saari & Lavikainen, 2022, p. 3).

דרך נוספת שבה פינלנד שימשה גשר בין מוסקבה למערב והפעילה עוצמה רכה על שכנתה הייתה תמיכה וקידום של תוכנית משולש הצמיחה של מפרץ פינלנד.

בשנות ה-90 הציע נשיא פינלנד אהטיסארי להשיק דיאלוג קבוע בין ארצות הברית, האיחוד האירופי ורוסיה, כדי לקדם את שילובה של האחרונה במערכת המסחר הרב-צדדית האירופית. כמו כן, פינלנד השתמשה בכלים של עוצמה רכה כדי למשוך את רוסיה לקהילה המערבית דרך יוזמת ים ברנץ ועל ידי צירופה למועצת מדינות הים הבלטי והמועצה הארקטית. למעשה, כבר ב-1996 מועצת אירופה קיבלה את רוסיה כחברה – החלטה שזכתה לתמיכה מצד פינלנד (Blank, 1996, p. 18; Saari & Lavikainen, 2022, p. 3).

דרך נוספת שבה פינלנד שימשה גשר בין מוסקבה למערב והפעילה עוצמה רכה על שכנתה הייתה תמיכה וקידום של תוכנית משולש הצמיחה של מפרץ פינלנד⁸, שהוכר על ידי האיחוד האירופי כאזור צמיחה של תלות גומלין כלכלית בינו לבין רוסיה והמדינות הבלטיות. התוכנית נועדה לספק פתרון לאתגרים ולחסמים שעלו בעת שיתוף פעולה בין מדינות האזור, שנמצאו ברמות פיתוח שונות, והיא אפשרה להן למנף את יתרונותיהן היחסיים, לקדם שיתופי פעולה אסטרטגיים ולהקל את הסחר (Dickinson, 2003, pp. 59–60). מנהיגי פינלנד קידמו גם שיתופי פעולה צבאיים בדרג נמוך כדי לחזק את המדינות הבלטיות לאחר צאתן לעצמאות מחודשת ולטפח ביניהן לבין רוסיה יחסי אמון, כאשר הפינים ביקשו לרכך את סוגיית הביטחון והמיעוטים הנפיצה בעזרת תיווך ה-OSCE (Blank, 1996, p. 19). ההצלחה היחסית עודדה את רוסיה ופינלנד לחתום על הסכם לשיתוף פעולה בתחומים הומניטריים – הצלת חיים ומניעת תאונות בים ובאוויר באזור הבלטי, וכן באזורי הגבול בין המדינות ובמרחב האווירי שלהן (Pimiä, 2014, p. 22).

בשל האתגרים בשמירה על מעברי גבול בטוחים, פינלנד השיקה כחלק ממעורבותה הדיפלומטית את התוכנית Neighbouring Area Co-operation Programme, שמטרתה להעמיק את הקשרים הדו-צדדיים והלא-פורמליים בין המדינות (Vinayaraj, 2011, p. 274). יוזמות ברוח זו כללו שיתוף פעולה פיני-רוסי באזורי הגבול בין המדינות ובסמוך להם, וקידום קשרים בין החברות האזרחיות במדינות על ידי טשטוש הגבול הפיזי ומבלי לוותר על סידורי אבטחה. ההתמקדות באזורים מצומצמים המוכרים לה אפשרה לפינלנד לרכז ולהקצות משאבים ביעילות. ביוזמה נטלו חלק מגוון מגזרים ושכבות מן החברה הפינית, כמו משרדי ממשלה, קהילות ויישובים, בתי ספר ומועדונים, שיצרו קשרים אישיים משני צידי הגבול ועם עמיתים ממוסקבה (Sutela, 2001, p. 20).

באמצעות התוכנית ביקשו הפינים להשתמש בעוצמה רכה כלפי רוסיה ולקדם את היכולות ואת המוטיבציה של משמר הגבולות הרוסי להקפיד על סידורי האבטחה. נוסף על כך, הסדרי הגבול שנוצרו היוו מודל לחיקוי לאופן שבו האיחוד האירופי ואמנת שנגן צריכים להתנהל. כמו כן, באמצעות פישוט מערכת אשרות הכניסה (ויזות) הסדירו הרוסים והפינים את הכניסות והיציאות של מבקרים אליהן וממן (Sutela, p. 22). הסדרת הסוגיה עודדה את נשיאת פינלנד בשנים 2000–2008, טריה הלונן, לתמוך בהצעת רוסיה לקדם משטר ללא אשרות כניסה בינה לבין מדינות האיחוד האירופי, והיא התבקשה על ידי נשיא רוסיה דמיטרי מדבדב לקדם את הרעיון מול בריסל (AP, 2010; Tarja; Halonen profile, n.d.).

פינלנד ורוסיה שיתפו פעולה גם בתחום היערנות, ומתחילת שנות ה-2000 נערכה אחת לכמה שנים פסגה רוסית-פינית⁹ רבת משתתפים שעסקה בייצור בר-קיימא, בקידום השקעות טכנולוגיות בביורכלכלה ובבנייה אקולוגית חדשנית (Ministry of Agriculture; Prime Minister Dmitry Medvedev, 2012; Prime Minister Paavo Lipponen, 2001b).

אפילו מלחמת צ'צ'ניה השנייה (1999–2000) לא כרסמה בהיגיון הליברלי שהדריך את מקבלי ההחלטות הפינים. אפשר כי המלחמה נתפסה כאירוע גיאופוליטי שולי בעת המאבק העולמי בטרור, והיא לא שינתה מהותית את תפיסת האיום של פינלנד, שכינה כנשיאה התורנית של האיחוד האירופי בשנים 1999 ו-2006 וציידה בשימוש בכלים של עוצמה רכה כלפי רוסיה והאיחוד האירופי, על מנת לכוון אותם זה בזה (Heikka, 2004, pp. 2–3; Pesu et al., 2020, pp. 12–14). הפינים הציבו במרכז סדר היום של האיחוד כוונה לפתח את

שפרצו ברוסיה בדצמבר 2011 והמניפולציות שביצעו השלטונות במערכת הבחירות המדינה. בכירים בממשל הפני, לרבות שר החוץ ארקי טומיג'ה והנשיאה טריה הלון, נמנעו מהתערבות באירועים שנתפסו כחלק מענייניה הפנימיים של רוסיה, בעת ביקורים שערכו במוסקבה ב־2012. עמדה זו נשמרה עם עלייתו לשלטון של הנשיא סאולי ניניסטה באותה שנה (Siddi, 2017, pp. 132-134).

בלימה באמצעים דיפלומטיים (2014-2022)

עד השנים 2007-2008 רשמה רוסיה צמיחה כלכלית תוך שהיא מקדמת מודרניזציה צבאית – צעדים שעודדו אותה לחתור בדרכים כוחניות כדי לשוב למעמד של מעצמה עולמית (Åslund, 2020; Bowen & Welt, 2021, pp. 25-26; Mearsheimer, 2014, pp. 82-83). מעל כל אלה, סיפוח חצי האי קרים ב־2014 והסכסוך במזרח אוקראינה סימנו שינוי מובהק בהתנהלותה של מוסקבה מאז סיום המלחמה הקרה. הם גרמו לחזרה הדרגתית של פוליטיקת העוצמה וההיגיון הנאוריאליסטי ולהחרפה בתפיסת האיום של האיחוד האירופי ושל פינלנד, על פי תאוריית מאזן האיומים (Henriksson, 2018; Järvenpää, 2015, p. 2).

שינוי הכיוון של רוסיה להתנהלות תוקפנית שחתרה תחת הסדר הקיים וערערה את מאזן הכוחות גרם לקריסת השותפות האסטרטגית בין האיחוד האירופי לרוסיה, ונזנחה השאיפה לחולל ליברליזציה במשטר ובחברה. קווי היסוד למדיניות החדשה ששרטטו שרי החוץ של האיחוד ב־2016 ביטאו את השינוי: האיחוד דרש את יישום הסכמי מינסק לפני הסרת הסנקציות שהוטלו על רוסיה, הוחלט לחזק את הקשרים עם הרפובליקות הסובייטיות לשעבר במזרח אירופה ובמרכז אסיה, לפתח חוסן נגד איומים היברידיים ואיומים על ענף האנרגיה ולקיים קשרים סלקטיביים עם רוסיה, תוך תמיכה בחברה האזרחית ובעם הרוסי מעל ראשו של המשטר. במילים אחרות, עיקרה של מדיניות האיחוד הייתה להשתמש בכלים דיפלומטיים שיצרו את צעדיה של רוסיה ואולי ירתיעו אותה מהמשך פעולותיה באוקראינה (Pesu et al., 2020, pp. 14-16).

בהשוואה לצעדים המינווריים יחסית שנקט האיחוד האירופי בתגובה לפלישה הרוסית לגיאורגיה ב־2008, התגובה לסיפוח חצי האי קרים הייתה מקיפה. הסנקציות הראשונות הוטלו עם ההשתלטות הרוסית במארס 2014. תחילה הן התמקדו בהקפאת נכסים ובשלילת אשרות כניסה של אנשים מקרב האליטה הרוסית, בדלנים אוקראינים וארגונים המשוויכים אליהם. ביוני ובספטמבר

היחסים עם רוסיה, במטרה לכוון עימה הסכם סחר חופשי ואולי אף להפוך אותה לחברה מלאה באיחוד (Prime Minister Matti Vanhanen, 2006). ב־2004 הצהיר שגריר רוסיה בפינלנד ולדימיר גרינין כי קשרי המדינות משמשים דוגמה למדינות אחרות באיחוד האירופי: “אנו רואים את פינלנד בתור שותפה חיונית לפיתוח הקשרים הכוללים שלנו עם האיחוד האירופי. הפינים הם ללא ספק המומחים באיחוד האירופי לענייני רוסיה. ניסיונה של פינלנד כשכנה טובה, למרות כל הקשיים מהעבר הלא־רחוק, מציע כמה נקודות חיוניות לעתיד” (Smith, 2014, pp. 102-103).

מלחמת גיאורגיה־רוסיה ביטאה החרפה של מצב הביטחון ביבשת, כאשר בהתנהלותה של רוסיה הסתמן מפנה שערער את ההיגיון הליברלי. ואולם לא ניכרה תמורה מהותית בתפיסת האיום של פינלנד, על פי תאוריית מאזן האיום: התוקפנות הרוסית לא בלמה את מאמצי הפינים לקרב בין האיחוד האירופי למוסקבה, בין בשל שמירה על יחסי אמון ונכונות הרוסים להתדיין לאחר המלחמה ובין בשל היקפה המוגבל של המלחמה. פינלנד ששימשה יוֹרֵר ה־OSCE ביקשה תחילה להשתמש בכלים דיפלומטיים כדי להביא לפשרה במשבר (Pesu et al., 2020, pp. 12-14). שרי החוץ הפינים אילקה קנרבה ואלכסנדר סטאב הובילו עמדה שלפיה לא קיים תחליף לשיח ולשיתוף פעולה עם רוסיה. לדידם, רק על ידי מעורבות אקטיבית פינית באיחוד ניתן היה לרסן את התוקפנות הרוסית (Siddi, 2017, pp. 110-112). תפיסה זו לוותה במאמצי תיווך שהתבררו כמוצלחים והמחישו את חשיבות מעמדה ומיקומה הייחודי של פינלנד. מכיוון שפינלנד לא נתפסה כגורם אנטי־רוסי בשיחות, היא סייעה בתיווך הפסקת האש בין הצדדים באמצעות מסע דילוגים דיפלומטי שנעשה יחד עם צרפת, הנשיאה התורנית של האיחוד האירופי (Whitman & Wolff, 2010, p. 92).

התברר כי יחסי האמון בין הצדדים נשמרו, ולאחר המלחמה ביקש שר החוץ הרוסי סרגיי לברוב להיעזר בניסיונה ובמעמדה של פינלנד כדי לבסס הסדר ביטחוני חדש באירופה, שיביא בחשבון את סוגיות התרחבות נאט"ו ואת אמנת ה־CFE למניעת תפוצתם של נשק בלתי קונבנציונלי ומערכות להגנה מפני טילים (Forss, 2009, p. 5). בכירי ההנהגה הפינים, בהם סטאב והלון, הסכימו לקבל על עצמם את תפקיד המגשרים, לתמוך פומבית ולקדם דרך ה־OSCE רפורמה בארכיטקטורת הביטחון האירופית, שתעלה בקנה אחד עם צורכי הצדדים (Siddi, 2017, p. 114).

הפינים צידדו בעמדה מדינית שתמכה בשילובה של שכנתם במערכת הגלובלית־כלכלית גם בזמן ההפגנות

פינלנד לא חששה לצדד במדיניות האיחוד ולבקר את מוסקבה בפומבי לאחר מאסרו של פעיל האופוזיציה אלכסיי נבלני, השפלת שר החוץ של האיחוד ג'וזפ בורל בביקורו במוסקבה וגירוש הדיפלומטים האירופאים בפברואר 2021 (Stoicescu et al., 2021, p. 33).

המשבר באוקראינה השליך גם על שיתופי הפעולה ועל היציבות באזור הארקטי. אומנם חלק מהקשרים בין המדינות השונות לרוסיה נשמרו, למשל בתחומי הצלת חיים, אך הדיאלוג הביטחוני בין ארצות הברית, קנדה, רוסיה, פינלנד ואחרות הושעה ושיתופי הפעולה הצבאיים באזור הופסקו, כצעדי ענישה. כך לדוגמה, אף כוח רוסי לא הורשה להשתתף בסבב הדיונים הביטחוני בין הכוחות הארקטיים ב־2014–2015 (Byers, 2017, pp. 385–387; Klimenko, 2016, pp. v–vi).

נוסף על כך, מפרוץ המשבר ועד דצמבר 2020 העבירה פינלנד סיוע לאוקראינה בשווי של יותר מ-56 מיליון דולר (Ministry for Foreign Affairs, 2021, pp. 8–10). הסיוע התמקד בפיתוח, ניהול משברים אזרחי, עזרה הומניטרית, סיוע לנטרול מוקשים ותמיכה באמצעות ארגונים לא-ממשלתיים וקרנות נאמנות. ב־2016 פינלנד חידשה את שיתוף הפעולה שלה עם אוקראינה בענייני חינוך והתייעלות אנרגטית. זאת ועוד, דרך תוכנית פעולה של מועצת אירופה היא מקדמת רפורמות בתחומי שלטון החוק ומערכת המשפט, זכויות אדם, משילות והגנה על מיעוטים ופליטים. מעבר לכך, פינלנד נוטלת חלק בתכנון המדיניות האירופית המשותפת והסיוע הפיננסי של האיחוד ו-OSCE. תמיכת האיחוד מתואמת על ידי קבוצת הסיוע לאוקראינה (SGUA), וראש צוות מפינלנד אחראי על תחומי מדע, חינוך וענייני חברה. פינלנד מעורבת עוד בדיאלוג באו"ם בהובלת קבוצת המדינות הנורדיות, והיא שותפה להחלטות השנתיות של העצרת הכללית בנושא קרים ומצב זכויות האדם שם. הלסינקי פעלה לנסות לשמר את שלמותה הטריטוריאלית של אוקראינה דרך ערוצים דו־צדדיים ורב־צדדיים מוסדיים, והיא מעורבת בניסוח הצהרות והחלטות בינלאומיות בנושא (Ministry for Foreign Affairs, 2021, pp. 8–10).

שיאם של מהלכי הבלימה שנקטה הלסינקי היה הצטרפותה למשטר הסנקציות שהטיל האיחוד האירופי על רוסיה (Rosendahl & Heneghan, 2016). פינלנד הייתה מבין השחקניות הנמרצות בקידום הסנקציות יחד עם גרמניה, שוודיה, דנמרק ואחרות (Kulesa et al., 2017, p. 21). זאת חרף הטלת ספק מסוים ביעילותן ופגיעתן בכלכלתה (Rosendahl & Heneghan, 2016). כך למשל, חברות פיניות גדולות שמספקות מוצרי חלב לרוסיה ספגו הפסדים גדולים מאז הטלת העיצומים על

2014 הטיל האיחוד הגבלות על המסחר עם קרים וכעבור חודש, עם יירוט טיסה MH17 של חברת איר מלזיה, הוטלו גם סנקציות בתחומי הצבא, הכלכלה והאנרגיה (Russell, 2022, p. 1).

פינלנד אומנם לא שינתה את מדיניותה העקרונית בדבר הימנעות מהצטרפות כחברה מלאה לברית נאט"ו ושמירה על מעמדה כשותפה (Forsberg & Moyer, 2022),¹⁰ אולם ההחרפה ברמות האיום כתוצאה מההתנהלות הרוסית אתגרה את עמדתה המסורתית של פינלנד, שניסתה להימנע מנקיטת עמדה במאבקים מעצמתיים (Järvenpää, 2015, pp. 2–3). לפיכך הסתמנה היחלשות במרכיב העוצמה הרכה בדוקטרינה הפינית והיא עברה בהדרגה להישענות על אמצעי עוצמה קשה, בהם חיזוק יכולות להגנה עצמית, הידוק קשרים ביטחוניים עם ארצות הברית ועם המדינות הנורדיות וניסיון לקדם מדיניות ביטחון באיחוד האירופי, לצד הרחבת שיתופי הפעולה עם נאט"ו (Pesu, 2017, p. 5). במקביל, בזירה הדיפלומטית וכבר בתחילת המשבר נקט הממשל הפיני עמדה מובהקת וחרגה כלפי מוסקבה, שביטאה שינוי אסטרטגי עקב ההחרפה ברמת האיום. בגיבוי דעת הקהל המקומית גינתה הלסינקי בתוקף את הפעולה הרוסית הכוחנית והדגישה כי היא בלתי מתקבלת על הדעת, מפירה את אמנת האו"ם והחוק הבינלאומי ופוגעת בריבונותה ובשלמותה הטריטוריאלית של אוקראינה (Järvenpää, 2015, pp. 2–3).

מאז עברה פינלנד לשימוש באמצעים דיפלומטיים מרסנים בדוקטרינה שלה, באמצעות השפעה על תהליך קבלת ההחלטות של האיחוד האירופי באימוץ ובנקיטת צעדים מגבילים כלפי הרוסים (Henriksson, 2018). נשיא פינלנד הצהיר באופן תקדימי שמדינתו מנהלת את יחסיה עם רוסיה כחברה באיחוד האירופי. הפינים הדגישו שהם אינם פועלים לתווך בין הצדדים אלא נצמדים לקו הבולם שהנהיגו מועצת אירופה ומועצת האיחוד האירופי (Pesu et al., 2020, pp. 14–16). התמיכה הפינית בעמדת האיחוד האירופי נבעה מחשש פן פינלנד תיאלץ לבחור צד בין רוסיה למערב, ולכן מקבלי ההחלטות הפינים פעלו לשמר את אחדות האיחוד האירופי ככל שיכלו (Joly & Haesebrouck, 2021, p. 118).

האמצעים הדיפלומטיים שפינלנד נקטה כחלק ממדיניות הפעלת הלחץ האירופית כללו גם תמיכה בהשעיית ועידות דו־צדדיות בין האיחוד האירופי לרוסיה וצמצום פגישות מיניסטריאליות, להוציא מפגשים בין אנשי משרד ההגנה, שפסקו לחלוטין. לאחר מתקפת גז העצבים בסולסברי (2018), פינלנד גירשה משטחה קצין מודיעין רוסי תוך התייעצות עם ידידותיה הקרובות גרמניה ושוודיה (Pesu et al., 2020, p. 16).

וקריאת התיגר הרוסית על הסדר הקיים ברקע לפלישה סתמו את הגולל על מאמצי של הלסינקי לצרף את רוסיה לקהילה האירופית באמצעים דיפלומטיים. לא זו בלבד, ההחמרה באיום וההיתכנות לשינוי במאזן הכוחות גרמו לתמורה מובהקת בדוקטרינה הפינית: מהישענות על אמצעי עוצמה רכה לכוונה להתבסס במידה רבה על כוח צבאי. במהלך 2022 הודיעה הממשלה על הגדלת תקציב הביטחון ביותר מ-2.2 מיליארד דולר ועל כוונה לרכוש 64 מטוסי F-35, שיגיעו יחד עם תקציב הביטחון השוטף להוצאה של שני אחוזים מהתל"ג, בדומה לזו של ימי המלחמה הקרה (Pohjanpalo, 2022). בפרט ראוי להדגיש את כוונתה של פינלנד להצטרף כחברה מלאה בברית נאט"ו, המהווה חריגה ממדיניות הביטחון המסורתית שלה (Henley, 2022).

סיכום ומסקנות

בספרות בתחום היחסים הבינלאומיים מתואר כי מדינות קטנות נוקטות אסטרטגיות מגוונות במטרה להרחיב את שולי הביטחון שלהן ולשרוד ממאבקים עם יריבים עוצמתיים. המאמר הראה כי חרף הכתיבה המגוונת קיימת בספרות התייחסות מועטה למקומם ולחשיבותם של אמצעי עוצמה רכה בדוקטרינת הביטחון של מדינות קטנות. במאמר ביקשתי לחדש ולהסביר כיצד מדינה קטנה דוגמת פינלנד, שחיה בצל איום של מעצמה, עשתה שימוש בכלים של עוצמה רכה (וקשה) לשם חיזוק ביטחונה לא רק באמצעים צבאיים, להעצמת השפעתה המוסדית בארגונים בינלאומיים ואזוריים, למשיכת המעצמה היריבה אליה ולריסון התנהלותה התוקפנית. במאמר הסתייעתי בתאוריית מאזן האיומים של וולט כדי להסביר כיצד תפיסות האיום ואסטרטגיות הנגד שמדינות קטנות דוגמת פינלנד נוקטות מושפעות מיחסי העוצמה החומריים, קרי מיכולות צבאיות או מתהליכי התעצמות שמדינות יריבות מקדמות, ובייחוד כתוצאה מהתנהלותן התוקפנית או המתונה, על פי מרכיב הערכת הכוונות בתאוריה. בפרט, התאוריה עזרה לבחון את השינויים שחלו בדוקטרינת הביטחון של פינלנד במהלך הזמן, וכן את דרכי הפעלת העוצמה הרכה והקשה שלה לאחר סיום המלחמה הקרה.

נמצא כי בתקופת הניתוח הראשונה (1992–2013), היחלשותה של רוסיה בממד הצבאי-מדיני-כלכלי אילצה אותה לפעול בדרך כלל במתינות ולקדם פשרות דיפלומטיות למחלוקות, תחת מערכת חד-קוטבית בהגמוניה אמריקאית. על פי תאוריית מאזן האיומים ומרכיב הערכת הכוונות, התמורה שהתחוללה בהתנהלות הרוסית ובעקבות זאת באווירה הבינלאומית הפחיתה את תפיסת האיום של פינלנד, שהעריכה כי בשלו התנאים

מוסקבה (Anishchuk, 2014). למעשה שותפת הסחר החשובה ביותר של פינלנד הייתה רוסיה, עד שב-2015 היא הידרדרה למקום החמישי (Kunz, 2018, p. 8). נכון ל-2021, שיעור היצוא הפיני לרוסיה עמד על 4.4 מיליארד דולר (4.2 מיליארד אירו), המהווה 5.4 אחוזים מכלל היצוא שלה (Workman, 2022a). זאת שעה שפינלנד הייתה רק שותפת הסחר ה-14 בגודלה של רוסיה ב-2021. בשנה זו הסתכם היקף היצוא הרוסי לפינלנד ב-9.7 מיליארד דולר (9.46 מיליארד אירו), המהווים שני אחוזים מכלל היצוא הרוסי (Workman, 2022b). למעשה כבר במחצית הראשונה של שנת 2014 צנח היקף הסחר בין המדינות בשמונה אחוזים, ל-8.3 מיליארד דולר (8.1 מיליארד אירו) (Anishchuk, 2014 & Chopra). כמו כן, בשנה שלאחר סיפוח קרים פחת היצוא הפיני לרוסיה ב-35 אחוזים והיבוא פחת ב-37 אחוזים (Kunz, 2018, p. 8). הפינים לא הסתפקו בעיצומים כלכליים, ובהיותם חלק מאמנת שנגן מנעו הנפקת אשרות כניסה לאזרחים רוסים מחצי האי קרים ומסבסטופול, שסופחו על ידי רוסיה (Schengenvisa, Info, n.d.).

חרף השינוי ההדרגתי שנרשם בתפיסת האיום ובדוקטרינה של פינלנד למעבר לשימוש באמצעי בלימה דיפלומטיים לנוכח התנהלותה של רוסיה, היא לא שברה את הכלים. הפינים צידדו בתפיסה פרגמטית שלפיה רוסיה היא שכנה שחייבים לדבר עימה (Kunz, 2018, p. 7). לפינלנד ולא יחיד האירופי היה אינטרס לשמר את הסדרי הגבול עם רוסיה, וכן פרויקטים משותפים בתחום האקלים, בים הבלטי וביוזמת הממד הצפוני (Ekengren, 2018; Henriksson, 2018). הדיאלוג בין המדינות נמשך למרות משבר הסדרי הגבול שיזמה מוסקבה ב-2015 (Saari & Lavikainen, 2022, pp. 5-6). לראיה, קווי התקשורת בין הלסינקי למוסקבה נשמרו, בעיקר בדרגים הגבוהים (Pesu et al., 2020, pp. 14-16) – ב-2014 שוחח הנשיא הפיני ניינסטה פעמים מספר עם פוטין, והיה למדינאי האירופאי הראשון שפתח במסע דילוגים דיפלומטי בין סוצ'י לאוקראינה כדי לקדם הפסקת אש (Järvenpää, 2015, pp. 2-3). המגעים הדיפלומטיים נמשכו גם בקיץ 2016, כאשר פוטין ביקר בהלסינקי (Mouritzen, 2019, p. 18).

לקראת הצטרפות לברית נאט"ו על רקע הפלישה הרוסית לאוקראינה (2022)

הפלישה הרוסית לאוקראינה בראשית שנת 2022 ביטאה החרפה נוספת וחמורה בהתנהלותה של רוסיה ובתפיסת האיום של פינלנד, על פי תאוריית מאזן האיומים ומרכיב הערכת הכוונות. לפי שעה, התערערו הביטחון האירופי

האירופית בדרכי שלום (Prime Minister's office publications 2016, pp. 22–23). לפיכך, במקום תפיסה המקדמת אינטגרציה נקטה פינלנד אסטרטגיה שונה, ובמסגרתה השתמשה באמצעי עוצמה קשה למטרת השפעה על החלטות האיחוד האירופי לנקוט אמצעים דיפלומטיים שנועדו לרסן את התנהלותה של מוסקבה, ובניסיון לצמצם את האיום הנשקף לה. זאת תוך פתיחה בתהליכי התעצמות צבאיים מסוימים, אך תוך שמירה על ניטרליות.

במילים אחרות, בתקופה הראשונה (1992–2013) נהנתה פינלנד ממרווח תמרון נרחב לנוכח חולשתה של רוסיה, שאפשר לה כמדינה קטנה למקסם את השפעתה האזורית והבינלאומית ולנסות למתן את התנהלותה של שכנתה בכלים דיפלומטיים ובאמצעי עוצמה רכה. לעומת זאת, בתקופה השנייה (2014–2022) העריכה פינלנד כי התנהלותה של רוסיה בסיפוח חצי האי קרים ושאירתה לשנות את מאזן הכוחות ולשוב למעמד של מעצמה עולמית גרמו לצמצום מרחב התמרון שלה. כתוצאה מהתחדדות האיום, צמצמה פינלנד את השימוש באמצעי עוצמה רכה ועברה להסתמך על כלים של עוצמה קשה, תוך שהיא חוסה תחת המטרייה הדיפלומטית הרחבה של האיחוד האירופי.

תקופת הניתוח השלישית במאמר, הפלישה הרוסית לאוקראינה ב־2022, ביטאה לפי תאוריית מאזן האיומים חזרה אפשרית לעידן הכיבושים הטריטוריאליים באירופה ולהתחזקות הסנטימנט הנאציונליסטי במערכת הבינלאומית. כתוצאה מהתנהלות התוקפנית של רוסיה, שאיימה למוטט את הסדר הקיים ולשנות מהותית את מאזן הכוחות, חוותה פינלנד החרפה חמורה בתפיסת האיום שלה וזיהתה כי עליה לבצע שינוי אסטרטגי. לפיכך נראה כי בדוקטרינה הפינית הסתמן מפנה, ונוצרה מגמה מובהקת של מעבר לגישה הנותנת עדיפות לכווץ צבאי על פני השפעה דרך דיפלומטיה ואמצעי עוצמה רכה. השינוי התבטא באופן ברור בשאיפתה להגדיל את תקציב הביטחון לרמות הקרובות לימי המלחמה הקרה, לרכוש אמצעי לחימה מתקדמים וביניהם מטוסים חמקניים מסוג F-35, ובייחוד כוונתה להצטרף לברית נאט"ו.

לסיכום אפשר ללמוד מן המאמר כי אמצעי עוצמה רכה שמדינות קטנות וחלשות מפעילות מאפשרים להן לחזק את ביטחונן ולפצות על נחיתותן היחסית בעוצמה ובגודל בהתמודדות עם יריבים, מבלי להשתמש בכלים כוחניים. הנחה זו התבררה כנכונה כאשר מדינות קטנות נאבקות במעצמות המתנהלות באורח מתון ומוכנות לקדם פשרות דיפלומטיות. ואולם ככל שתוקפנותה של רוסיה סביב סוגיית אוקראינה גברה, נראה היה כי הוגבלה יכולתן של מדינות קטנות דוגמת פינלנד למתן

להצטרפותה כחברה מלאה באיחוד האירופי. על רקע עליית ההיגיון הליברלי והיחלשות פוליטיקת העוצמה, מרחב התמרון הנרחב שנפתח עבור פינלנד כמדינה קטנה עודד אותה למנף את מעמדה ואת מיקומה הייחודי באירופה, לנקוט מעורבות דיפלומטית אקטיבית ולהשתמש בעוצמה רכה כלפי האיחוד האירופי ומוסקבה. השימוש הכפול של פינלנד בעוצמה רכה נעשה מתוך שיקולים פרגמטיים וערכיים והיה נחלתם של מרבית מנהיגיה, והוא נעשה קודם כול לשם חיזוק המבנה המוסדי וכוחו של האיחוד. התנהלות זו של פינלנד עזרה לה להרחיב את שולי הביטחון שלה לא רק באמצעים צבאיים ולממש יעדים שאינם חומריים כמו שיפור מעמדה, יוקרתה והשפעתה באזור וברחבי עולם. שנית, בהיותה מדינה קטנה, השימוש בכלים של עוצמה רכה נועד לסייע לפינלנד לשפר את מאזן העוצמה הכולל שלה ביחס לשכנתה רוסיה, העולה עליה כמעט בכל פרמטר חומרי. זאת באמצעות נקיטת פעולות שנועדו למתן את התנהלותה של רוסיה בכלים דיפלומטיים ובכלים מגוונים אחרים, לצרף אותה לקהילה האירופית ולקדם ליברליזציה בחברה ובמשטר – מהלך שכשל במבחן הזמן.

אמצעי עוצמה רכה שמדינות קטנות וחלשות מפעילות מאפשרים להן לחזק את ביטחונן ולפצות על נחיתותן היחסית בעוצמה ובגודל בהתמודדות עם יריבים, מבלי להשתמש בכלים כוחניים.

מאמצע שנות ה־2000 רשמה רוסיה תהליכי התעצמות צבאיים־כלכליים שלוו במדיניות חוץ אסרטיבית הקוראת תיגר על ההגמוניה המערבית – תהליכים ששיאם היחסי היה בסיפוח חצי האי קרים ובפרוץ הסכסוך במזרח אוקראינה ב־2014. כפי שתאוריית מאזן האיומים מנבאת, ובתוכה מרכיב הערכת הכוונות, התנהלות התוקפנית של רוסיה ונחישותה לשנות את מאזן הכוחות בתקופת הניתוח השנייה, מאז ועד הפלישה לאוקראינה ב־2022, גרמו להתחזקות תחושת אי־הוודאות במערכת הבינלאומית, להתערעור יחסי האמון בין רוסיה לפינלנד ולהחרפה בתפיסת האיום שלה.

כתוצאה מהיחלשות ההיגיון הליברלי וככל שפינלנד חשה בטוחה פחות בהתנהלותה של רוסיה, ניכרה נסיגה במרכיבי העוצמה הרכה בדוקטרינה הפינית. אומנם פינלנד לא שברה את הכלים והעריכה כי ניתן עוד לקיים מגעים דיפלומטיים מסוימים עם מוסקבה, אך היא זנחה את הכוונה לקדם את שילובה של רוסיה בקהילה

- foreign policy and the reinterpretation of past identities. *Cooperation and Conflict*, 37(1), 47–72. <https://doi.org/10.1177/0010836702037001691>
- Browning, C. S. (2006). Small, smart and salient? Rethinking identity in the small states literature. *Cambridge Review of International Affairs*, 19(4), 669–684. <https://doi.org/10.1080/09557570601003536>
- Byers, M. (2017). Crises and international cooperation: An arctic case study. *International Relations*, 31(4), 375–402. <https://doi.org/10.1177/0047117817735680>
- Carroll, P. (2019). Finland's cautious path to OECD membership. *OECD Observer*, No. 317–318, 64–65. <https://bit.ly/3Y6YiPv>
- Chong, A. (2010). Small state soft power strategies: Virtual enlargement in the cases of the Vatican City State and Singapore. *Cambridge Review of International Affairs*, 23(3), 383–405. <https://doi.org/10.1080/09557571.2010.484048>
- Dickinson, G. P. (2003). Finland and Russia: A special relationship. *European Business Review*, 15(1). <https://doi.org/10.1108/ebv.2003.05415aab.002>
- Ekengren, M. (2018). A return to geopolitics? The future of the security community in the Baltic Sea region. *Global Affairs*, 4(4–5), 503–519. <https://doi.org/10.1080/23340460.2018.1535250>
- Faloon, B. S. (1982). Aspects of Finnish neutrality. *Irish Studies in International Affairs*, 1(3), 3–12. <https://bit.ly/3G3OYVT>
- Finland – The world factbook. (2022, December 14). CIA.gov. <https://bit.ly/3Va5GHj>
- Forsberg, R., & Moyer, J.C. (2022, February 2). *Sisters but not twins: prospects of Finland and Sweden's NATO accession*. Wilson Center. <https://bit.ly/3G4Wslg>
- Forsberg, R., & Pesu, M. (2016). The "Finlandisation" of Finland: The ideal type, the historical model, and the lessons learnt. *Diplomacy & Statecraft*, 27(3), 473–495. <https://doi.org/10.1080/09592296.2016.1196069>
- Forss, S. (2009, November 13). *Russian military thinking and threat perception: A Finnish view*. Cery Strategy Papers. <https://bit.ly/3HUXLui>
- Goldgeier, J. M., & McFaul, M. (2003). *Power and purpose: U.S. policy toward Russia after the Cold War*. Brookings Institution Press.
- Haukkala, H. (2000). *The making of the European Union's common strategy on Russia*. UPI Working Papers 28. Ulkopoliittinen instituutti (UPI) The Finnish Institute of International Affairs. <http://www.bits.de/EURA/wp28.pdf>
- Haukkala, H. (2010, March). *Finnish foreign policy: A brief intro*. This is Finland. <https://bit.ly/3V7Scfd>
- Heikka, H. (2004, November 12). *Russia and Europe: A Finnish view*. <https://bit.ly/3vjV52d>
- Henley, J. (2022, April 25). *Sweden and Finland agree to submit Nato applications, say reports*. The Guardian. <https://bit.ly/3WvTr8S>
- Henriksson, M. (2018, April 18). *Not business as usual, but dialogue and engagement*. Aleksanteri Institute, University of Helsinki. <https://bit.ly/3PEHz28>

את התנהלותן האגרסיבית של מעצמות בכלים שאינם צבאיים ולשנות את יחסי הכוחות לטובתן. במילים אחרות, אף כי עוצמה רכה עשויה להיות מכפיל כוח משמעותי עבור מדינות קטנות המתאפיינות בנחיתות ובחולשה צבאית, מוקדם להמעיט בחשיבותם של בריתות ומרכיבי עוצמה קשה אחרים שחזרו למרכז הבמה עקב ההחרפה במצב הביטחוני בעולם. אפשר כי אי-הוודאות העולמית הגוברת לא תותיר כל ברירה למדינות קטנות מאוימות נוספות, דוגמת טייוואן, המדינות הבלטיות ואחרות, אלא לפסוע בדרכה של פינלנד בעתיד הקרוב, להתכנס לבריתות ביטחוניות ולהתעצם עוד יותר בכלים צבאיים על מנת לנסות לשפר את ביטחונן.

דורון פלדמן הוא דוקטורנט בבית הספר למדע המדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים באוניברסיטת תל אביב וחוקר בסדנת יובל נאמן למדע, טכנולוגיה וביטחון. doronfeldman@mail.tau.ac.il

מקורות

דיימונד, ג'. (2021). *מהפך – כיצד מתמודדות מדינות עם משבר שינוי* [תרגום: י' מילוא]. כתר.

- Anderson, P. J., Wiessala, G., & Williams, C. (2000). *New Europe in transition*. Continuum.
- Anishchuk, A. (2014, August 14). *Finnish president to raise Ukraine at meeting with Putin*. Reuters. <https://reut.rs/3h7jhB9>
- Anishchuk, A., & Chopra, T. (2014, August 15). *Finland's Niinisto to Putin: Sanctions bite both, let's discuss Ukraine*. Reuters. <https://reut.rs/3VHPD4r>
- AP. (2010, July 21). *Russian President wants visa-free travel to EU*. The Hindu. <https://bit.ly/3Wv7Gul>
- Åslund, A. (2020, May 27). *The Russian economy in health, oil, and economic crisis*. Atlantic Council. <https://bit.ly/3uy7TS1>
- Aunesluoma, J., & Rainio-Niemi, J. (2016). Neutrality as identity? Finland's quest for security in the Cold War. *Journal of Cold War Studies*, 18(4), 51–78. DOI:10.1162/JCWS_a_00680
- Blank, S. J. (1996, September 27). *Finnish security and European security policy*. Strategic Studies Institute. <https://bit.ly/3Hid5kw>
- Bolton, D. (2021). Balancing identity: The Sino-Soviet split, ontological security, and North Korean foreign policy. *Security Studies*, 30(2), 271–301. <https://doi.org/10.1080/09636412.2021.1915582>
- Bowen, A., & Welt, C. (2021, April 15). *Russia: Foreign policy and U.S. relations*. Congressional Research Service. <https://bit.ly/3FxtNLx>
- Brady, A. M., & Thorhallsson, B. (2021). *Small states and the new security environment*. Springer.
- Browning, C. S. (2002). Coming home or moving home?: 'Westernizing' narratives in Finnish

- Huisman, S. (2002, March). *A New European Union policy for Kaliningrad*. The European Union Institute for Security Studies. <https://bit.ly/3BMLwA1>.
- Järvenpää, P. (2015, January). *Finland in 2014: Between a rock and a hard place*. International Centre for Defence and Security. <https://bit.ly/3G3knrt>
- Jokela, J. (2011). *Europeanization and foreign policy – State identity in Finland and Britain*. Routledge.
- Joly, J. K., and Haesebrouck, T. (2021). *Foreign policy change in Europe since 1991*. Palgrave Macmillan Cham. <https://doi.org/10.1007/978-3-030-68218-7>
- Kapoor, N. (2021, March 11). *Russia-EU relations: The end of a strategic partnership*. ORF Issue Brief no. 451, Observe Research Foundation. <https://bit.ly/3HNWCvW>.
- Keohane, R., & Nye, J. S. (1977). *Power and interdependence – World power in transition*. Little, Brown, and Company.
- Klimenko, E. (2016, February). *Russia's arctic security policy: Still quiet in the high north?* SIPRI Policy Paper 45. <https://bit.ly/3W8t89j>
- Kulesa, Ł., Timofeev, I., & Dobbs, J. (2017, June). *Damage assessment: EU-Russia relations in crisis. Special report*. European Leadership Network. <https://bit.ly/3Wolzud>
- Kunz, B. (2018, October). *Northern Europe's strategic challenge from Russia – What political and military responses?* Russia/NIS Center. <https://bit.ly/3FZJDyL>
- Liikanen, E. (2014, May 14). *The country that paid its debt, became an early member of the IMF, and joined the EU*. BIS. <https://bit.ly/3PFHkEo>
- Matthias, M. (2017). *Small states in world politics: The story of small state survival, 1648-2016*. Manchester University Press.
- McClory, J. (2019). *The soft power 30 – A global ranking of soft power*. USC Center on Public Diplomacy. <https://bit.ly/3v7j7wV>
- Mearsheimer, J. J. (2014). Why the Ukraine crisis is the West's fault: The liberal delusions that provoked Putin. *Foreign Affairs*, 93(5), 77–89. <http://www.jstor.org/stable/24483306>
- Miller, B. (2010). Democracy promotion: Offensive liberalism versus the rest (of IR Theory). *Millennium: Journal of International Studies*, 38(3), 561–591. <https://doi.org/10.1177/0305829810366>
- Miller, B., & Rubinovitz, Z. (2020). *Grand strategy from Truman to Trump*. The University of Chicago Press.
- Ministry for Foreign Affairs of Finland. (2021, May 3). *Finland's country strategy for Ukraine 2021-2024*. <https://bit.ly/3W9u9xQ>
- Ministry of Agriculture and Forestry of Finland. (2012, November 12). *Finnish-Russian Forest Summit promotes collaboration between the two countries*. Press Release. <https://bit.ly/3V9HF31>
- Ministry of Defence (2016). *Securing the Finnish defence technological and industrial base*. <https://bit.ly/3jdhMCn>
- Mouritzen, H. (2019). *Putin, Trump and Norden: From divergence to convergence of Nordic security policies*. DIIS Working Paper, No. 2019:1, Danish Institute for International Studies (DIIS). <https://bit.ly/3V6Qz19>
- Neumann, I. B., & Gstöhl, S. (2006). Lilliputians in Gulliver's world? In C. Ingebritsen., I. Neumann., S. Gstöhl., & J. Beyer (Eds.), *Small states in international relations* (pp. 3-36). University of Washington.
- Nyberg, R. (2015, July 3). *Letter From Helsinki*. Carnegie Europe. <https://bit.ly/3V8ULxq>.
- Nye, J. S. (1990). Soft power. *Foreign Policy*, 80, 153–171.
- Nye, J. S. (2002). *The paradox of American power: Why only superpower can't go it alone*. Oxford University Press.
- Nye, J. S. (2004). *Soft power the means to success in world politics*. PublicAffairs.
- Nye, J. S. (2009). *Understanding international conflicts*. Pearson.
- Nye, J. S. (2011). *The future of power*. PublicAffairs.
- Nye, J. S. (2019). Soft power 2.0: The future of power in the digital age. *Dubai Policy Review*, 1, 11–14. <https://bit.ly/3WalHy7>
- Osiewicz, P. (2005). The comparison of the Finnish security policy in 1990 and 2002. *Central European Political Studies*, 1, 139-154. [in Polish]. <https://doi.org/10.14746/ssp.2005.1.11>
- Pape, R. A. (2005). Soft balancing against the United States. *International Security*, 30(1), 7–45. <https://bit.ly/3FCR6SU>
- Paul, T. V. (2018). *Restraining great powers – Soft balancing from Empires to the global era*. Yale University Press.
- Pesu, M. (2017, November). *What non-alignment? Finland's security and defence policy stems from partnerships*. FIIA Briefing Paper 227, The Finnish Institute of International Affairs. <https://bit.ly/3VdVxct>
- Pesu, M., Iso-markku., T., & Jokela, J. (2020, October). *Finnish foreign policy during EU membership: Unlocking the EU's security potential*. Finnish Foreign Policy Paper 6. FIIA. <https://bit.ly/3BLInkR>
- Pimiä, M. (2014). *Finland's legal preparedness for international disaster response – Host nation support guidelines*. Finnish Red Cross. <https://bit.ly/3hvnBut>
- Pohjanpalo, K. (2022, April 5). *Finland adds \$2.2 billion defense spending in shadow of war*. BNN Bloomberg. <https://bit.ly/3Wqs6VR>
- Prime Minister Dmitry Medvedev Attends the 4th Russian-Finnish Forestry Forum. (2012, November 14). The Russian Government. <https://bit.ly/3jiHaGw>
- Prime Minister Matti Vanhanen at the EU-Russia Industrialists' Round Table Meeting. (2006, November 23). Eilen. <https://bit.ly/3Wpw018>
- Prime Minister Paavo Lipponen at the Baltic Development Forum September 24, 2001. (2001a, September 23). Finnish Government. <https://bit.ly/3FHcvu8>
- Prime Minister Paavo Lipponen at the Northern Dimension Forum in Lappeenranta. (2001b, October, 22). Eilen. <https://bit.ly/3HM7cw3>
- Prime Minister's Office Publications. (2016, September). *Government report on Finnish foreign and security policy*. <https://bit.ly/3je4gyi>
- Pursiainen, C., & Saari, S. (2002). *Et tu Brute! Finland's NATO option and Russia*. Ulkopoliittinen

- instituutti – The Finnish Institute of International Affairs. <https://bit.ly/3Yw5Mfb>
- Raudaskoski, M., & Laine, J. P. (2018). *Changing perceptions of the Finnish-Russian border in the post-Cold War context*. University of Eastern Finland. <https://bit.ly/3FCH1Ft>
- Ray, M. (n.d.). *Helsinki Accords*. Britannica. <https://bit.ly/3FHCxgS>
- Relations with Finland. (2022, July 5). North Atlantic Treaty Organization. <https://bit.ly/3HM8t6j>
- Rickli, J. (2008). European small states' military policies after the Cold War: From territorial to niche strategies. *Cambridge Review of International Affairs*, 21(3), 307–325. <https://doi.org/10.1080/09557570802253435>
- Rosecrance, R. (1986). *The rise of the trading state: Commerce and conquest in the modern world*. Basic Books.
- Rosendahl, J., & Heneghan, T. (2016, November 23). *EU sanctions against Russia not effective but Finland backs them: MP*. Reuters. <https://reut.rs/3hBD9g5>
- Russell, M. (2022, February). *Western sanctions and Russia – What are they? Do they work?* EPRS – European Parliamentary Research Service. <https://bit.ly/3G4gS3U>
- Russell, N. (2020, April 5). *Democracy promotion by small states: The case of Estonia's 'niche diplomacy' approach in Ukraine*. IFAIR – Young Initiative on Foreign Affairs and International Relations. <https://bit.ly/3BKZ9vR>
- Saari, S., & Lavikainen, J. (2022, February). *Russia's shifting foreign and security policy in Northern Europe: The new geopolitical meaning of 'good neighbourliness'*. Briefing Paper 331. FIIA. <https://bit.ly/3HQ8LJx>
- Sander, G. F. (2022, March 4). *How Finland held off Russian invasion in Winter War, won moral victory – With lessons for Ukraine*. The Washington Post. <https://bit.ly/3G2FSsa>
- Schengenvisa Info. (n.d.). *Finnish Schengen visa application requirements for Russian citizens*. <https://bit.ly/3jiVIWE>
- Siddi, M. (2017). *National identities and foreign policy in the European Union the Russia policy of Germany, Poland and Finland*. ECPR Press.
- Smith, H. (Ed). (2014). *Russia as a neighbour*. Parliament of Finland, Committee for the Future. <https://bit.ly/3V7Lt4X>
- Steinmetz, R., & Wivel, A. (Eds). (2016). *Small states in Europe – Challenges and opportunities*. Routledge.
- Stent, A. (2007). Berlin's Russia challenge. *Insight Turkey*, 9(2), 155–161. <https://bit.ly/3hxQdDI>
- Stoicescu, K., Kastouéva-Jean, T., Fix, I., Bikovs, A., Legucka, A., & Giles, K. (2021, June). *Dialogue with Russia – Russia needs to reset relations with the West*. International Centre for Defence and Security, Konrad Adenauer Stiftung. <https://bit.ly/3WqBaKn>
- Store, J. (2015, February 20). *EU membership has been good for Finland*. International Centre for Defence and Security. <https://bit.ly/3hBWYNX>
- Sutela, P. (2001, October, 16). *Finnish relations with Russia 1991-2001: Better than ever?* Bank of Finland Institute for Economics in Transition, BOFIT. <https://bit.ly/3FxaXTm>
- Tarja Halonen profile. (n.d.) Forbes. <https://bit.ly/3PEcThx>
- Thorhallsson, B., Steinsson, S., & Kristinsson, T. (2018). A theory of shelter: Iceland's American period (1941-2006). *Scandinavian Journal of History*, 43(4), 539–563. <https://doi.org/10.1080/03468755.2018.1467078>
- Tiilikainen, T. The Nordic countries and the EU-NATO relationship. In A. J. K. Bailes, G. Herolf, & B. Sundelius (Eds). *The Nordic countries and the European Security and Defence Policy* (pp. 50-66). Oxford University Press. <https://bit.ly/3PAGoky>
- United States Congress House, Speaker's Advisory Group on Russia, Cox, C. (2000). *Russia's road to corruption: How the Clinton administration exported government instead of free enterprise and failed the Russian people*. U.S. House of Representatives. <https://bit.ly/3BL4Cmn>
- Vaicekauskaitė, Ž. M. (2017). Security strategies of small states in a changing world. *Journal on Baltic Security*, 3(2), 7–15. <https://bit.ly/3G5xxnT>
- Vinayaraj, V. K. (2011). Finland's self-defence strategies. *International Studies*, 48(3-4), 257–280. <https://doi.org/10.1177/0020881713485019>
- Walt, S. M. (1987). *The origins of alliances*. Cornell University Press.
- Weinger, M. (2018, February 13). *What Finland can teach the West about countering Russia's hybrid threats*. World Politics Review. <https://bit.ly/3FFQiN0>
- Whitman, R. G., & Wolff, S. (2010). The EU as a conflict manager? The case of Georgia and its implications. *International Affairs (Royal Institute of International Affairs 1944-)*, 86(1), 87–107. <https://bit.ly/3jc6YnS>
- Workman, D. (2022a). *Finland's top trading partners*. Worlds Top Exports. <https://bit.ly/3v21RsZ>
- Workman, D. (2022b). *Russia's top trading partners*. Worlds Top Exports. <https://bit.ly/3YA0gli>
- World Bank. (n.d.). *Military expenditure (% of GDP) – Finland*. <https://bit.ly/3G3jyPq>

הערות

- 1 להרחבה: Miller & Rubinovitz, 2020, pp. 38-41.
- 2 ההסכם הבטיח שפינלנד תימצא באזור ההשפעה הצבאית כלכלית-הפוליטית של ברית המועצות, ובכך תימנע חבירתה למערב (Faloon 1982, p. 4; Pursiainen & Saari, 2002, pp. 15-16).
- 3 תהליך הלסינקי שהוביל להקמת ה־OSCE.
- 4 להרחבה: North Atlantic Cooperation Council. <https://bit.ly/2RVGvb0>
- 5 Common Foreign and Security Policy, שבמסגרתה מתחייבות המדינות להקצות משאבים למשימות של שמירה על השלום, מניעת סכסוכים וניהול משברים, ולהתנגד למדיניות הפוגעת בחוק הבינלאומי, בזכויות אדם, בשלטון החוק ובדמוקרטיה (Forsberg & Moyer, 2022).
- 6 במסגרת הסכם Partnership and Cooperation Agreement (PCA) שנחתם ב־1997. מטרתו הייתה לקדם שיתופי פעולה בין האיחוד לרוסיה במסחר, בכלכלה ובסוגיות של אנרגיה, אקלים, מחקר, חינוך, תרבות וביטחון (Kapoor, 2021).

שיתוף הפעולה בין נאט"ו לפינלנד החל ב־1994, עם הצטרפותה לתוכנית שותפות לשלום (PfP). בשל כך פינלנד השתתפה במשימות בבלקן, באפגניסטן ובעיראק (Relations with Finland, 2022)	7 8 9
	Northern Dimension Environmental Partnership Gulf of Finland Growth Triangle הוועידה נערכה במוסקבה ב־2002, בהלסינקי (2012, 2004) ובסנט־פטרסבורג (2009).

תרבות, מהפכות ואתגרי מודיעין – 'האביב הערבי' במצרים כמקרה בוחן

איתי חימינס

מרכז דדו

משה אלבו

אגף אסטרטגיה
ומעגל שלישי, צה"ל

"The simple fact is that most Egyptians do not see any way that they can change their country or their lives through political action, be it voting, activism, or going out on the streets to demonstrate"
(Leyne, 2011)

מהפכת 2011 במצרים הפתיעה את קהילת המודיעין הישראלית, כמו גם את חוקרי האקדמיה והפרשנים הרבים אשר עסקו בשאלת יציבות משטרו של חוסני מובארכ. האם היכרות טובה יותר עם התרבות הפופולרית המצרית בשנים שקדמו למהפכה עשויה הייתה למנוע את ההפתעה, או לכל הפחות לאפשר הבנה טובה יותר של מקורותיה והשלכותיה? הטענה במאמר בהקשר זה היא כי התרבות הפופולרית במצרים בשנים שקדמו למהפכה שיקפה שינוי רעיוני עמוק שחל בקרב חלקים גדולים בחברה המצרית, שינוי שעמד בבסיס המוטיבציה והפעולות של המהפכנים. זיהוי של שינוי רעיוני זה מבעוד מועד אומנם לא היה מונע בהכרח את ההפתעה, אך לכל הפחות היה מסייע למקבלי החלטות ולחוקרי מודיעין להבין את המהפכה ולחשוב אחרת על מצרים ביום שאחריה.

מילות מפתח: מצרים, מודיעין, תרבות, תרבות פופולרית, מהפכה, האביב הערבי.

מבוא

מאמר זה מציג באמצעות מקרה הבוחן של מהפכת ינואר 2011 את התפקיד החשוב של הניתוח התרבותי-חברתי בהערכה המחקרית (האקדמית והמודיעינית), ואת המרכזיות של הבנת "רוח התקופה" (Zeitgeist) בהבנת תהליכי השתנות פוליטיים וחברתיים.

אפשר להרחיק עד לפילוסוף פרידריך הגל (1989), אשר טען כי כל חברה אנושית מוגדרת על פי ההיסטוריה שלה ועל פי מאפייניה התרבותיים והחברתיים – השפה, התפיסות והאידיאולוגיות, האינטראקציות החברתיות והכלכליות ועוד. רוח התקופה מבטאת את העומק והעושר התרבותי-היסטורי שמאפיינים כל חברה אנושית, ולה תפקיד מרכזי בעיצוב ההתרחשויות בהווה ובהגדרת מסגרת השיח החברתי-פוליטי, תוך הנחלת המוסכמות והתפיסות בנוגע לעבר.

טענה מרכזית במאמר היא כי השתנות במושא מחקר מדינתי נובעת במידה רבה ממגמות העומק בחברה ובתרבות. לאור השראה מספרו הידוע של קליפורד

גירץ 'פרשנויות של תרבויות' אנו רואים בשדה התרבות מרחב של רעיונות, סמלים ותפיסות המאפשר לחוקרים הבנה אינטואיטיבית של קודים חברתיים, מגמות עומק והתהוויות. תוצרי תרבות (ספרים, מחזות, מאמרים, סרטים, הצגות, בדיחות) מבטאים מוסכמות ואמיתות עממיות החושפות את מגמות העומק בשיח הציבורי, והם פותחים צוהר לקודים ולסמלים החברתיים והלאומיים המשותפים שמעוגנים בהיסטוריה, בשפה, בדת ובזיכרון של המדינה המודרנית. היכרות מעמיקה עם סמלי התרבות מאפשרת לחוקרים להבין את רוח התקופה ואת ההקשר הרחב של ההשתנות הרעיונית והחברתית (גירץ, 1990).

יתרה מזאת, להבנתנו, ניתוח אירוע היסטורי ללא הבנת רוח התקופה וההקשר התרבותי-חברתי שבו הוא התחולל, או מנגד ניסיון "להיכנס לנעליו" של מושא המחקר מבלי להבין את שפתו ואת המטען התרבותי וההיסטורי שאיתו הוא מתכתב, נידון לכישלון. טענתנו היא כי ניתוח איכותני המבוסס על היכרות מעמיקה

להבין בצורה טובה יותר את הפוליטיקה המקומית או את מדיניות החוץ של המדינה הנחקרת, לרבות הקודים החברתיים שלה. לשם כך קוראים מצדדי גישת המודיעין התרבותי להעמקת הידע בתרבות, בשפה ובהיסטוריה של מושא המחקר, ולהימנע ככל האפשר מבחינת ה"אחר" באמצעות מושגים או תפיסות מערביות מכוננות, למשל בנושא דמוקרטיה או זכויות אדם (מיכאל ודוסטרי, 2017).

אתגר המודיעין בעידן של התהוות וטלטלה

מי שהיה ראש חטיבת המחקר באמ"ן בתקופת האביב הערבי, תת־אלוף (מיל') איתי ברון, קבע בספרו על המחקר המודיעיני כי המודיעין הוא "המוסד לבירור המציאות שמעבר לקווים" (ברון, 2021). הגדרה זו מניחה את קיומה של מציאות וכן את האחריות המוטלת על גופי המודיעין השונים לחשוף, לפרש ולהעריך את משמעויותיה כדי לטייב את תהליך קבלת ההחלטות המדיני והצבאי. "האמת המודיעינית" היא תמיד יחסית ומוטית על פי הנחות היסוד של החוקרים, תפיסותיהם ועמדותיהם. תמיד יתקיים פער בין המציאות בפועל למציאות כפי שאנו תופסים אותה, אך במסגרת תהליך הפקת התובנות המודיעיניות נדרש מהחוקרים לאמץ מתודולוגיה המצמצמת את ההטיות הסובייקטיביות במטרה לגבש הערכה אובייקטיבית ככל האפשר.

אגף המודיעין הוא המוסד המרכזי במערכת הביטחון הישראלית שעליו מוטלת האחריות הלאומית לייצר ידע ולגבש הערכה עבור הדרג המדיני והביטחוני הבכיר, באמצעות ניתוח מקצועי מבוסס עובדות ונתונים. זוהי אחריות כבדה, מכיוון שמחיר הטעות עלול לפגוע באינטרסים של הביטחון הלאומי ולעלות בחיי אדם.

אחת השאלות העיקריות שחוקרי המודיעין מתמודדים איתה היא כיצד ניתן להימנע מעיוותי תפיסה, אשר מונעים תפיסה נכונה של המציאות ועלולים להוביל להערכה שגויה. הנחות היסוד, הקונספציות והתפיסות (הפוליטיות, התרבותיות, האמוניות ועוד) של חוקרי מודיעין מגדירות באופן בלתי מודע את עמדת המוצא וההערכה שלהם בנוגע למגוון שאלות ובעיות מודיעיניות הנקרות בדרכם. כיצד אם כן יכולים החוקרים לנתק את ההטיות המובנות באישיות ובחשיבה, בבואם לחקור מציאות שפועלת על פי כללים והגיונות שונים בתכלית? ברון מציין בספרו כי חוקרים מתקשים לעיתים להכיר בשינוי המתחולל במערכת היריבה, מכיוון שהדבר אינו מתכתב עם הקונספציות המחקריות שלהם. חוקרים מורגלים לבחון אירועים והתרחשויות באופן מובנה וכתוצאה של הגדרה ברורה של תכלית היריב (כוונות), ועל בסיס בניין כוח ייעודי (יכולות) שתפקידו לממש

עם השפה והתרבות של מושא המחקר הוא תנאי יסוד למחקר אקדמי או מודיעיני.

אנו מתמקדים במאמר זה בתרבות של "הצד השני" תוך בחינת השינויים הרעיוניים וההתפתחויות התפיסיות בחברה המצרית המודרנית בתקופת מובארכ. פרספקטיבה זו מתכתבת עם דיונים נרחבים בתחום מדעי החברה של המזרח התיכון בנוגע לרמת הניתוח הרלוונטית, שתאפשר הבנה מיטבית של המורכבות האינהרנטית של תהליכי שינוי והמשכיות חברתיים ופוליטיים. עמדתנו המוצגת במאמר זה היא כי אומנם קיימת חשיבות רבה להבנת ההקשר המערכתי מבני (System level) האזורי או העולמי שבו הייתה מצויה מצרים בתקופה הנבחנת (ברון ופוייר, 2021), או להתמקדות ברמת השחקן המדינתי-ממסדי (State level) (גוז'נסקי וראקוב, 2021), אך הן אינן מספיקות לתיאור המורכבות של ההשתנות מבחינה אנליטית.

ניתוח איכותני המבוסס על היכרות מעמיקה עם השפה והתרבות של מושא המחקר הוא תנאי יסוד למחקר אקדמי או מודיעיני.

הגישה המוצעת במאמר זה היא גישה קונסטרוקטיביסטית (Wendt, 1999), שלפיה המסבירים העיקריים של הממדים הפוליטיים והציבוריים של המציאות הם גורמים רעיוניים המחוללים תהליכי עומק חברתיים ותרבותיים, כגון אלה שניתן לזהות, בראייתנו, בתרבות המצרית בשנים שקדמו למהפכה. מעבר לכך ניתן למקם מאמר זה במסגרת השיח הבין-מחקרי הרחב יותר, אשר מתקיים בעשורים האחרונים בנוגע לצורך של ארגוני ביטחון ואקדמיה להכיר לעומק את השיח התרבותי והרעיוני העכשווי של מושא המחקר (Clark, 2012), וזאת כתנאי בסיסי להבנת תהליכי שינוי והמשכיות.

בפרט, מאמר זה מתכתב עם הקריאה לאימוץ פרקטיקות של מודיעין תרבותי, קרי מודיעין אשר "עוסק באיסוף מידע ובמחקר על קבוצות אוכלוסייה במטרה להבין את מערך האמונות, הערכים וקוד ההתנהגות שלהן, ואת מבנה הכוח החברתי, תהליכי קבלת ההחלטות ודפוסי הפעלת הכוח של גורמים בקבוצות אלה. המודיעין התרבותי מוסיף ממד עומק למודיעין המדיני והצבאי ומאפשר ליצור תמונת מודיעין מורכבת ורלוונטית יותר לגבי אוכלוסיות אזרחיות" (מיכאל, 2017, עמ' 85). זאת בתחום המודיעין האסטרטגי, שהערכת יציבות משטרים ומדיניותם נעשית במסגרתו. מודיעין תרבותי יכול בין השאר לסייע לחוקרים ולמקבלי ההחלטות

ועוד); המערכת הבינלאומית והשפעתה על המערכות המקומיות. לטענתו יש שני כשלים מרכזיים שנכחים במחקר יציבות המנהיגים: "כשל הדמיון" של החוקר ו"הדבקות בקונספציות", שמונעים בחינה ביקורתית והצגת תרחישים של שינוי מערכתי. כשלים אלו מעמידים בסימן שאלה את יכולתו של החוקר לנתח נכוחה את המורכבות של דינמיקה מערערת המובילה לשינוי מערכתי (ברון, 2021).

מודל ההערכה של עמוס ידלין ואבנר גולוב נועד לתת מענה לשאלה אם הסבירות ליציבות שלטונית במדינה נמוכה, בינונית או גבוהה, ואיזו מדינה היא בעלת סבירות גבוהה לערעור יציבותה. המודל מציג ארבעה פרמטרים שזוהו על ידי הכותבים כמשפיעים על התפתחות התקוממויות ומהפכות במזרח התיכון: הזירה הפנימית, הזירה הבינלאומית, הזירה הכלכלית וגורמים המעכבים שינוי שלטוני. המודל המבוסס על מתודולוגיית "בחירת המומחה" (expert choice) אמור לסייע לחוקרים בתהליך הערכת יציבות המשטר באמצעות ניתוח יסודי של הפרמטרים השונים, על מרכיביו האיכותניים והכמותיים. לעומת מודלים אחרים, תוצאות המודל מוצגות בצורה מספרית (ידלין וגולוב, 2013). איתי ברון ואנתוני קורדסמן הציגו את הבעייתיות הרבה בהסתמכות על מודלים לביסוס הערכה בנושא יציבות מנהיגים ומשטרים, אשר נובעת בעיקר ממורכבות הסוגיה – ריבוי השחקנים, המעצבים והמשפיעים בכל רגע נתון, לצד הקושי האובייקטיבי לתת מענה לשאלות הרבות שעולות באמצעות שימוש במודל גנרי ואמפירי (ברון, 2021; Cordesman, 2018).

הטענה שמאמר זה מציג היא שהעיסוק בסוגיית היציבות מחייב צניעות מחקרית והפנמה כי אין תשובה ברורה לשאלות העוסקות בחיזוי ובהערכה עתידית, ובפרט לאלו שנמצאות בתהליך של התהוות, ובהן לדינמיקה יש משמעות מחוללת. לצד זאת אנו טוענים כי הבנת השפה, התרבות, ההקשר ההיסטורי וכן מורכבותו של השיח הציבורי והאינטלקטואלי וביטויי התרבותיים השונים היא תנאי בסיסי ליכולתם של חוקרי המודיעין לתפוס ולהמשיג שינוי שמאגר את הקונספציות המחקריות שלהם. בפרפרזה על אמירתו של שר ההגנה האמריקאי דונלד רמספלד (DoD, 2012), הדרך לצמצם את מרחב הדברים שאיננו יודעים כי איננו יודעים (unknown unknowns) היא באמצעות היכרות מעמיקה של הניואנסים התרבותיים של המערכת היריבה וזיהוי השיח הציבורי, האינטלקטואלי והעממי באופן שבו ניתן יהיה לא רק לשקפו אלא גם לגבש מתוכו תובנות פרקטיות לדרג האסטרטי בזמן רלוונטי.

תכלית זו. במערכת מתהווה, שבה הדינמיקה המתחוללת אינה תוצר של תהליך סדור והיא אינה צפויה, יש פער מובנה ביכולתם של חוקרים להבין את השינוי המתחולל במערכת היריבה.

במסגרת זו, "אתגר ההתהוות" הוא האתגר המרכזי בעידן של טלטלה אזורית, המחייב אימוץ מתודולוגיה שתשכיל להתמודד עם דינמיקה מתפתחת ולעיתים אף כאוטית במערכת היריבה, שבבסיסה לא היה כל תכנון מוקדם. האתגר המודיעיני של הבנת ההתרחשויות או התהליך המתחולל במדינה היריבה מחייב היכרות מעמיקה עם הרקע של ההתרחשויות והדינמיקה של האירועים, ואחריות החוקרים היא לא להתריע על מהלך עתידי כלשהו אלא על האפשרויות שיכולות להתפתח כתוצאה מההתהוות, בייחוד אם לצד הישראלי יש יכולת להשפיע על מהלך העניינים (ברון, 2021).

בשנים האחרונות פותחו מספר מודלים על ידי בכירי אמ"ן לשעבר, שניסו להתמודד עם הצורך המחקרי להעריך את הסבירות ליציבות המשטרים, כמו גם את הפוטנציאל לשינוי בהם. המחקרים שנערכו בעקבות הטלטלה בעולם הערבי הביאו לידי ביטוי את ההפתעה הבסיסית של החוקרים נוכח ערעור המשטרים הערביים, ואת הצורך לפתח מתודולוגיה מותאמת שתספק כלים לחוקרים בבואם לנתח דינמיקה של השתנות. הביקורת העיקרית שנמתחה על שירותי המודיעין בישראל ובעולם נגעה בעיקר לחוסר יכולתם להעריך את עוצמת האירועים הדרמטיים ולספק לדרג מקבלי ההחלטות המלצות קונקרטיות בזמן ההתרחשויות של האירועים עצמם (ערן, 2013).

הסיבות לחוסר ההצלחה של גופי המודיעין הוצגו במנעד שבין האתגר הבלתי אפשרי באיסוף ובניתוח כמות עצומה של מידע, ובכלל זה מידע גלוי מן הרשתות החברתיות; איתעודף מחקר חברתי-תרבותי תוך התמקדות בדרג מקבלי ההחלטות או בהיבטים אופרטיביים של הפעלת כוח, ולא בהיבטים "רכים" של מחקר ציבורי ושל שיח תרבותי; המתח בין תפקיד המודיעין כמעריך מגמות מדיניות-חברתיות ארוכות טווח ("תעלומות") לבין הצורך הקונקרטי לתת מענה שוטף לעולם ה"סודות" האופרטיבי בעיקרו; אי-סנכרון בין גופי המודיעין וההערכה השונים.

איתי ברון הציע בהקשר זה מודל מערכתי שהיווה לתפיסתו מסגרת לדין מחקרי פתוח. המתודולוגיה התמקדה בשלושה הקשרים מרכזיים: המדינות והארגונים (ציבור, אליטות מקומיות, צבא ומגבוי ביטחון ועוד); האזור ו"רוח התקופה" (הדינמיקה האזורית, ההדדיות הפוליטית, הזיקות החברתיות

ההיסטוריים. להבנתנו, מקרה הבוחן של מהפכת ינואר 2011 ממחיש היטב טענה זו (Moon, 2008).

רוח התקופה והשתרשות פרדיגמת החסינות – קהיר 2010

ביטוי אותנטי ומרתק לעוצמת הביקורת הציבורית במצרים כלפי שלטון מובארכ הופיע בטור של הסופר המצרי הידוע עלא' אל-אסואני בעיתון א-שורוק ביולי 2010 (חצי שנה לפני המהפכה), שבו הציג שיחה דמיונית בינו ובין גמאל מובארכ (בנו של הנשיא והמועמד להחליפו), שהתקיימה במסעדה. ה"שיחה" היוותה הזדמנות עבור אל-אסואני לשטוח את הביקורת הנוקבת נגד המשטר והנשיא תוך התמקדות בבעיות היסוד, בשחיתות ובפגיעה הקשה בזכויות אדם. הטור פורסם בהקשר של הבחירות לפרלמנט המצרי ב-2010 (Al-Aswany, 2010):

– המצב במצרים קשה מאוד. הגענו לתחתית.
– נכון, יש לנו בעיות גדולות, אבל זה המחיר שאנו נדרשים לשלם עבור הצמיחה.

– איזו צמיחה?
– בשנים האחרונות הממשלה הצליחה לממש אחוזי צמיחה יוצאי דופן.

– עם כל הכבוד... על איזו צמיחה אתה מדבר, אם מחצית מתושבי מצרים נמצאים מתחת לקו העוני? אתה לא מכיר את הנתון על הצעירים שמתאבדים בגלל העוני והאבטלה?
– לכל הבעיות האלו יש לנו מחקרים מפורטים בוועדת המדיניות.

– אדון גמאל, רוב הדברים שאומרים אלו שסובבים אותך בוועדת המדיניות אינם נכונים ונובעים מאופורטוניזם וממניעים אישיים. הם דוחפים אותך לירושלם למען האינטרסים שלהם.

– למה אתה מתכוון כשאתה אומר ירושה?
– שתירש את השלטון מהנשיא מובארכ.
– האין לי זכות לעסוק בפוליטיקה כמו כל אזרח? אם אציג את מועמדו לנשיאות ואזכה בבחירות, האם גם לזה תקרא ירושה?
– אתה יודע היטב שהבחירות במצרים הן שקריות מזויפות. האם תתגאה בכך שתתמנה לנשיא באמצעות דיכוי וזיוף?
– הבחירות בעולם כולו אינן חפות מהתנהלות לא תקינה.

– אדוני גמאל... האם אתה חי איתנו באותה מדינה? יש הבדל בין התנהלות לא תקינה

תרבות פופולרית כזירת שינוי רעיוני

היכולת לחזות אירוע ייחודי כגון מהפכה מבעוד מועד היא מורכבת, בלשון המעטה, נוכח הקושי האובייקטיבי בהערכת דינמיקה והשתנות במערכת מרובת אינטרסים ושחקנים. ספק גם אם שיטות המחקר האקדמיות והמודיעיניות הרווחות יכולות לסייע בכך. חוקרים רבים נדרשים להבין מצבים ייחודיים וחד-פעמיים כגון מהפכות באמצעות מסגרות תפיסתיות שאינן מאפשרות להם לזהות את כל מרכיבי המציאות החדשה, לא כל שכן להבינה. החוקרים מחפשים פיסות מציאות אובייקטיביות שיחדיו יוכלו לחשוף את המציאות בכללותה. עם זאת, לרוב המציאות הנחקרת משתנה מבלי שהמחקר התאים לה את המסגרות התפיסתיות שלו או את המתודולוגיה הנדרשת לצורך פיתוח מסגרת תפיסתית עדכנית יותר ורלוונטית למציאות החדשה.

מומחי תוכן בעלי נגישות למידע מעמיק על אודות מושא המחקר (כגון חוקרי מודיעין ומזרחנים אקדמאים) לא הציגו תוצאות טובות יותר בחיזוי אירועים מאלה של "האדם הממוצע" (Lanir & Kahneman, 2006). האם הסיבה לכישלון הערכתי זה היא דטרמיניסטית? האם לעולם היא תהיה קשורה לחוסר היכולת האנושית לתפוס שינוי בזמן אמת? להבנתנו התשובה לכך היא שלילית, כפי שהחוקר צבי לניר הציג באמצעות מודל "העיצוב המערכתי", שיישמו אמור לגשר על ההיסט בין המציאות לתפיסת המציאות. מרכיב מרכזי בגישור על הפער בין המציאות לתפיסה קשור ליכולתם של החוקרים להבין אינטואיטיבית את רוח התקופה כתנאי להבנת השינוי והגיונותיו.

היכולת לחזות אירוע ייחודי כגון מהפכה מבעוד מועד היא מורכבת, בלשון המעטה, נוכח הקושי האובייקטיבי בהערכת דינמיקה והשתנות במערכת מרובת אינטרסים ושחקנים.

במסגרת זו גובר הסיכוי המרכזי להתממשות "ברבור שחור" נוכח הופעת אירוע הנמצא מחוץ למנעד התרחישים (unknown unknowns), בעיקר בסוגיות המחייבות היכרות מעמיקה עם מגמות עומק ארוכות טווח אצל מושא המחקר. בפרפרזה על אמירתו של ההיסטוריון פרננד ברודל (Braudel): וכי מה הם "אירועים" אם לא קצף על פני הגלים הנישאים על פני גלי המעמקים של ההיסטוריה? התמקדות מחקרית בדינמיקה ובאירועים עכשוויים כדי לגבש תמונה שוטפת ללא הבנת רוח התקופה על רבדיה השונים מובילה להבנה שטחית ולא נכונה של המגמות האסטרטגיות ארוכות הטווח, ולמיקוד בטפל במקום בעיקר – בקצף הגלים ולא בגלי העומק

הספקנות בדבר אפשרות היעלמותו המהירה של שלטון מובארכ נמשכה גם כאשר פרצו הפגנות באלג'יריה ובתוניסיה. הציטוט המוזכר בתחילתו של מאמר זה אינו חריג. למשל, דובר הבית הלבן בממשל אובמה הודה במסיבת עיתונאים שאף אחד לא חזה את האירועים ברחבי המזרח התיכון:

Did anyone in the world know in advance that a fruit vendor in Tunisia was going to light himself on fire and spark a revolution? No (Ambinder, 2011).

מרבית החוקרים באקדמיה ובמכוני המחקר שעסקו בשאלת יציבותה של מצרים לא עסקו בשאלת האתגרים ליציבותה אלא דווקא באבחון הסיבות ליציבותה המפתיעה לאורך עשרות שנים (Gause, 2011). ביטוי לקונצנזוס המחקרי הרחב ניתן למצוא למשל בדבריו של החוקר הנודע פואד עג'מי, שקבע כי המצרים הפכו ל"צופים של הגורל שלהם עצמם" (Ajami, 2011).

זאת ועוד, בחינת התבטאויותיהם השונות של ראשי המערכת הביטחונית והמדינית בעבר מראה התייחסות גלויה לחוסר הצלחתה של קהילת המודיעין לחזות את המהפכה. כך מצטט העיתון המקוון Ynet את ראש אמ"ן והרמטכ"ל לשעבר רב-אלוף (מיל) אמנון ליפקין-שחק, שטען כי "אמנם ידענו שיש בעיות קשות במצרים, אבל עדיין קשה לדרוש מהמודיעין לצפות התפתחויות כל כך קיצוניות", ואת ראש חטיבת המחקר לשעבר האלוף (מיל) יעקב עמידור, שאמר כי "אין שום סיכוי בעולם שהיו יכולים לעלות על ההתקוממות הזאת, שאפילו מובארכ בעצמו לא צפה" (אפרים, 2011).

יצוין כי הגישה בישראל להשלכות המהפכה בתוניסיה על העולם הערבי ועל מצרים הייתה זהירה ומסויגת ככלל. אלי פודה טען במאמר בעיתון הארץ, שכותרתו "אל תזלזלו בתוניסיה", כי אומנם לא צפוי שלאירועים בתוניסיה תהיה השפעה מיידית, אולם עשויה להיות להם השפעה "בטווח הבינוני והארוך", לרבות בכל הנוגע להבנתם של מנהיגי מדינות ערב ששלטונם קצוב בזמן ולכן אינו נהנה מלגיטימציה ציבורית (פודה, 2011). כמו כן, כלי "התקשורת החדשה" (המדיה החברתית – פייסבוק, טוויטר ועוד, ועלייתה של התקשורת הבין-ערבית דוגמת אל-ג'זירה, אל-ערבייה ועוד) משמשים את אזרחי מדינות ערב להתמודדות עם משטרים מדכאים. באופן דומה, במאמר שמנתח את השלכות המהפכה בתוניסיה על העולם הערבי (18 בינואר 2011) טען שלמה ברום, מי שכינה בעבר כראש החטיבה לתכנון אסטרטיגי במטכ"ל,

לזיוף המאורגן אשר מתרחש במצרים... ובנוגע לדיכוי, מספיק אם תגלוש באינטרנט ותקרא סיפורים טרגיים על מעצרי שווא, עינויים ודיכוי אשר להם נחשפים האזרחים מדי יום... האם שמעת על ח'אלד סעיד שנהרג על ידי המשטר באלכסנדריה?

האם קריאת הטור של אל-אסואני בעיתון א-שורוק יכולה הייתה לסייע לחוקרים לזהות מבעוד מועד את כוונת ההמונים לצאת לרחובות בינואר 2011? האם הכרת התרבות המצרית על גווניה השונים יכולה הייתה לשפר את יכולתנו להתמודד עם חוסר הוודאות המגולם בתופעת אי-היציבות במדינות כגון מצרים? לתפיסתנו, הבנה מעמיקה של תרבות מושא המחקר יכולה לסייע לחוקרים להבין תהליכי השתנות בצורה טובה יותר בדיעבד או בעיצומם, אך לא בהכרח לצפותם. זאת באופן שגם יסייע בניתוח המשמעויות הנובעות מההשתנות בנוגע לתחומי העניין של המחקר, בין שאלה אקדמיים גרידא ובין שהם נועדו לשרת תהליכים לאומיים של הערכות מצב וקבלת החלטות.

הקריסה המהירה של שלטונות אוטוריטריים יציבים במזרח התיכון הפתיעה את מרבית המומחים מן האקדמיה ומגופי המודיעין והביטחון, לנוכח ההערכה המשותפת ששררה בנוגע לחסינות של משטרים אלו בפני מחאות ציבוריות. בהקשר המצרי ההערכה הייתה קשורה מצד אחד לכוח הבלתי מרוסן שהפעיל השלטון על הציבור באמצעות מנגנוני הביטחון, ומנגד להערכה השגויה והרווחת בדבר הרתיעה של הציבור מפני יציאה לרחובות ושבירת "תקרת הזכוכית" בשל היעדר אלטרנטיבה ריאלית, הדיכוי הרחב ומחיר ההתנגדות (פודה, 2011). על השתרשות הדימויים ההיסטוריים והחברתיים-תרבותיים באשר לחברה המצרית מסביר חוקר הקולנוע המצרי ממכון ון-ליר, איל שגיא ביזאוי (שגיא ביזאוי, 2011):

תפישה רווחת בארץ ובעולם היא שהעמים הערביים מקבלים בהכנעה את מר גורלם. תפישה זו תרמה לא מעט למבוכה בקרב המומחים השונים לאחר הפעולה הנחושה העיקשת של ההמונים להפלת השלטון במצרים. גם במצרים עצמה זוהתה נטייה זו, כביכול היתה ממאפייניו של העם המצרי. "מאשיין גמב אל-חיט" (הולכים צמוד לקיר) אומרים על עצמם מצרים רבים, כביטוי לביטול העצמי ביחס לשלטונות, כדי להימנע מבעיות.

האוטוריטריים, ולדינמיקה בין הציבור למנהיגיו. לכאורה אירועי ינואר 2011 במצרים לא היו אמורים להפתיע את המומחים נוכח בעיות היסוד הקשות (שיעורי העוני והאבטלה, שחיתות שלטונית, דיכוי אזרחי רחב היקף, תעסוקת צעירים ועוד) והביקורת הגוברת לשלטונו של מובארכ מבית (Beck, 2014).

יתרה מזאת, הבחירות לפרלמנט ב־2010 היו סוערות ורוויות אמוציות בשל ההבנה שרווחה בציבור, כי מדובר בבחירות שמטרתן לסלול את דרכו של גמאל מובארכ להנהגת המדינה באמצעות השתלטות על הזירה הפוליטית. התנאי להצלחה היה ריסוק האופוזיציה שיכלה לאתגר את המהלך, ובראשה חברי תנועת האחים המוסלמים, אשר זכו להצלחה משמעותית בבחירות 2005. המשטר לא בחל באמצעים לוודא כי מפלגת השלטון תזכה ברוב המושבים, וכי האחים המוסלמים לא יזכו ולו במושב אחד בפרלמנט. האווירה האלימה, השחיתות, הפגיעה הקשה בזכויות אדם וההבנה כי המשטר נערך לבסס את המשך שליטתו גם ביום שאחרי מובארכ הובילו לתגובת נגד נרחבת בקרב מעצבי דעת קהל, אינטלקטואלים ופוליטיקאים מן האופוזיציה (Aly, 2012).

עם זאת, פרדיגמת היציבות, שהתבססה על הערכת יתר של עוצמת משענות השלטון, לא אפשרה הערכה נכונה של אירועי 2011 והשלכותיהם (Ajami, 2010). נוסף על כך, כמדינה שהיוותה במהלך עשרות שנים מעין תעודת ביטוח של יציבות פנימית ופרגמטיות מדינית, האירועים של אותן שנים זעזעו את החוקרים עקב עוצמת השינוי והציפו חששות, חלקם הניכר בלתי מבוססים, כי מצרים עלולה לקבל החלטה אסטרטגית של שינוי אוריינטציה מדינית ואף לאמץ מדיניות עוינת כלפי המערב וישראל (מדזיני, 2011). כך, נוכח חוסר הבנה בדבר טבעם של אירועי אותן שנים, התקשו חוקרים להעריך את הסבירות לשינוי לא רק בזירת הפנים אלא גם בצביון מדיניות החוץ והביטחון של מצרים, כמו גם של מדינות נוספות באזור (מילשטיין, 2013).

התרבות המצרית – מהפכת ינואר 2011

למהפכה במצרים קדמו שני עשורים של שינוי רעיוני עמוק, שהתבטא באופן שבו יוצגה המדינה בתרבות הפופולרית ובתקשורת ההמונים. ספרות מצרית (עממית ואליטיסטית), שירים פופולריים, סרטים, תוכניות טלוויזיה ומאמרי עיתונות – כל אלה היו זירות שבהן התגבשו רעיונות נאו־ליברליים ונוצרו תכנים חדשים ששיקפו את השינויים החברתיים היסודיים שהתרחשו במצרים לאורך אותן שנים. זירות תרבותיות אלה ביטאו, יחד ולחוד, תחושה גוברת כי ההבנות הישנות של המצרים

כייש ביכולתם של מרבית משטרי מדינות ערב להתמודד עם אירועי מחאה נרחבים. זאת כאשר במצרים של מובארכ התקיימו מנגנוני ביטחון יעילים ואליטה רחבה, ובכללה הצבא, שהיה להם אינטרס בהמשכות השיטה הקיימת (ברום, 2011).

למהפכה במצרים קדמו שני עשורים של שינוי רעיוני עמוק, שהתבטא באופן שבו יוצגה המדינה בתרבות הפופולרית ובתקשורת ההמונים.

מבחינה זו עולה כי ככל הנראה הייתה קיימת מודעות בקרב קהילת המודיעין הישראלית, ובעקבותיה גם בקרב מקבלי ההחלטות, למצוקות הפוליטיות והכלכליות־ חברתיות במצרים שהובילו למהפכה במדינה. כאמור, המידע על אודות התסכול, הכעס והזעם של הציבור המצרי בשל מצבו, כמו גם נכונותו למחות נגד המשטר, לאתגר אותו ולדרוש את סילוקו, אכן היה רב והוא ניכר בדיווחי העיתונות ובניתוחי האקדמיה בנושא מצרים במהלך העשור האחרון. כלומר לפחות לכאורה עמדו לרשות חוקרי המודיעין בישראל "הסימנים המעידים" הנחוצים להכרה בכך שבמצרים התקיימו נסיבות שהיו עשויות לכל הפחות לאיים במידה מסוימת על יציבותו של משטר מובארכ, לנוכח השינויים שחוותה החברה המצרית.

עליית כוחו של הציבור ופרדיגמת היציבות

סימני השאלה הרבים על טבעם של האירועים נותרו גם כיום. בפרספקטיבה של עשור, האם ניתן להגדיר את אירועי האביב הערבי כמהפכות ששינו את הסדר הפוליטי מיסודו ועיצבו מחדש את מערכת היחסים בין האזרח לשלטון, או שמא נכון יותר להגדירם כ"רגע מהפכני" שזעזע את המערכת המדינית האוטוריטרית, אך בפרספקטיבה היסטורית תרם בעיקר לחיזוקה? האם המזרח התיכון נמצא עדיין בתקופת מעבר בין הסדר הישן שהתמוטט לסדר חדש שטרם התעצב? בנוגע למצרים נמשך הוויכוח בין אלה שטוענים כי המשטר המצרי גילה עמידות וגמישות והצליח לשמר את ההגמוניה הפוליטית, גם לאחר נפילת שלטון מובארכ, לבין אלה הרואים את עידן יציבות המנהיגים במזרח התיכון כעידן שהגיע לסיומו, נוכח מאפייני התקופה ושבירת מחסום הפחד של הציבור, שעתה מצליח לדמיין שינוי בחייו (ברון, 2018).

ההפתעה נוכח עליית כוחו של הציבור ויכולתו להניע תהליכים פוליטיים במדינה הובילה לבחינה מחודשת של הנחות היסוד והתאוריות בנוגע ליציבות השלטונות

באופן דומה לספרות, גם סרטים שנעשו בעשורים האחרונים של משטר מובארכ הציגו ביקורת נוקבת על המתחולל במצרים והנחילו תודעה של משבר וצורך לחולל שינוי. כך, בשנים שקדמו למהפכה יוצרים רבים נעו מיצירת סרטים בידוריים לסרטים שעסקו בדאגות ובשאיפות של הציבור הרחב בנוגע לעתיד המדינה וליחסים בין המשטר לאזרחים. בסרט 'טרור וקבב' מ-1992 מתוארת מציאות שבה קבוצת אזרחים הזועמים על המצב במדינה משתלטת על בנייני ממשל. הסרט נחשב לאחד הסרטים הראשונים שהציגו באופן גלוי מחאה ציבורית נגד המשטר, והוא מתאר עימות בין הצבא לבין אזרחים. באופן דומה, הסרט 'רמזור התנועה' מ-1995 עקב אחר השיח המתפתח בין קבוצה של זרים ממעמדות שונים באחד הרחובות ההומים והפקוקים של קהיר, ובאמצעותו הצופים נחשפים לחוליים הרבים במצרים. הצופים בסרט יכולים לפרש את פקק התנועה כמטפורה המדמה את הסטגנציה שבה מצרים נתונה תחת שלטונו של מובארכ. הסרט מסתיים באופן אופטימי ומאותת לצופים על האפשרות לעתיד טוב יותר, ועל כך שבכוחו של האזרח לעצב ולשנות את המציאות. כעשור לאחר מכן, הסרט מ-2007 'זהו כאוס' מהווה נקודת ציון חשובה נוספת בקולנוע המצרי. הסרט מציג את השלטון כמושחת ומסואב, שלטון המנותק מהחברה המצרית וחסר כל אחריות או ממלכתיות. בסצנת הסיום של הסרט מפגינים פורצים לתחנת משטרה ומשחררים עצורים רבים שנכלאו ללא סיבה מוצדקת. שנים מספר לאחר מכן המציאות חיקתה את האומנות, כאשר מקרים דומים של פריצות לתחנות משטרה ושחרור עצורים על ידי קהל מפגינים התרחשו במהלך המהפכה (Said, 2018).

כלומר בחינת התרבות הפופולרית בכלל והקולנוע המצרי בפרט בשנים שקדמו למהפכה מלמדת על מצוקות "האזרח הקטן", על הביקורת החריפה המוטחת במשטר ועל השינויים שחלו בחברה המצרית, ובכלל זה גם נכונות הציבור לצאת להפגין נגד המשטר במטרה לשנות את נסיבות חייו.

בה בעת, ניתוח השיח התרבותי והאינטלקטואלי בשנים שקדמו לאירועי ינואר 2011 ממחיש את הוויכוח העירני שהתקיים בין המחנה הליברלי, שקרא לשיפור איכות החיים מבחינה פוליטית, כלכלית וחברתית לצד קידום זכויות האזרח ושוויון, לבין מחנה האסלאם הפוליטי, שביקש להגדיר מחדש את האמנה החברתית בין המדינה לאזרחים ולהשתית את המערכת הפוליטית על עקרונות האסלאם. על כן לנגד עיניהם של חלק מהמפגינים עמדו בירות המערב, ולא טהראן או בירות. הם ייחלו לשלטון מתון ופרגמטי ולא מהפכני וניצי. "כיכר

לגבי עצמם וסביבתם איבדו מתוקפן בעוד מוסכמות חדשות החלו לתפוס אחיזה, ובכלל זאת לגבי מעמד הפרט במדינה, היותו מודע לעצמו יותר מבעבר, בעל ערך עצמי גבוה יותר ונכונות רבה יותר להסתמך על עצמו ולא תגר את הסדר הקיים.

קיים בסיס אמפירי ותאורטי רחב לטענה כי תרבות פופולרית יכולה לשמש במה לשינוי רעיוני (Bartels, 2013). זירות תרבותיות שונות יכולות לבטא אך גם להשפיע על גישות חברתיות ופוליטיות של ציבורים, וזאת על ידי קביעת אג'נדות, מתן מידע חדש, מסגור והתמרה (Krosnick, & Kinder, 1990; Tversky, & Kahneman, 1980). אף שבמצרים, הן הנשיא עבד אל-נאצר והן הנשיא סאדאת ראו בתרבות הפופולרית כלים לסוציאליזציה ולאידוקטרינציה, התרבות הפופולרית מעולם לא חדלה להוות ביטוי גם לקולות שונים, ביקורתיים יותר ואף חתרניים. במהפכה עצמה ניתן למצוא הדים לרעיונות שהיו נוכחים בתרבות הפופולרית המצרית שנים קודם לכן, החל מהביקורת על המשטר, דרך השאיפה למרחב ציבורי פלורליסטי יותר ועד לדרישה הרחבה לרמת חיים כלכלית גבוהה יותר (אביעד וזיצמן, 2016).

בחינה של מגמות ההמשכיות והשינוי בתרבות הפופולרית המצרית מלמדת על כך שתחילת שנות ה-90 היוותה נקודת מפנה, ולאחר מכן ניתן לזהות שינוי הדרגתי ועקבי לעבר תכנים ההולמים את המצע הרעיוני של המהפכה. בתכנים ניתן למצוא את הקרע ביחס לעבר, אך גם את ההכרה כי קיים עתיד טוב יותר שאפשר לשאוף אליו. בתכנים ניתן היה לזהות לא רק עתידים עדיפים אלא גם את הפעולות הנחוצות על מנת לממשם. משעה שהמצרים יכלו לדמיין עולם ללא משטר מובארכ, גברה הסבירות כי יפעלו למימוש הרעיון (Hassan et al., 2016).

מתחילת שנות ה-90 וכאמור, באופן השונה מבעבר, הספרות המצרית הציגה קו ביקורתי נגד השלטון ונגד הדיכוי האכזרי של זכויות אדם במדינה. בספרים דוגמת 'בבואת אוויר' (1996), 'כבוד' (1997), 'הפרעה' (2000) ו'חלומות אסורים' (2000) חוזרת התמה של האופי הכאוטי והלא-הגיוני של המציאות המצרית, שבה לאזרח אין כל שליטה על חייו ועתידו. האזרח "מוקטן" ופגיע נוכח התעמרות השלטון והחדירה שלו לכל מרכיב בחייו. המשטר מוצג כמשולח כל רסן, אלים ומושחת, שדואג לאינטרסים של האליטה השלטת ובדרך רומס את אזרחיו. התחושה שמלווה את הקוראים היא של אובדן כבוד ודרך ופער עמוק בין עולם החלומות והשאיפות של "האזרח הקטן" למציאות הקשה שאין לו כל שליטה עליה (Hafez, 2010).

חסר של עומק ההתנגדות הציבורית והממסדית צבאית לשלטון האחים המוסלמים.

סיכום

רק לעיתים רחוקות ניתן לצפות ולנבא כיצד ייפול דבר לפרטיו, או לתאר נסיבות מדויקות של הצורה שבה הדברים יקרו. לרוב יוכל המודיעין להצביע לכל היותר על המגמה, על כיוון ההתרחשויות ההיסטוריות, על התכונות של המצב, על כביכול 'היגיון' ההתפתחות ההיסטורית' (הרכבי, 2015, עמ' 145).

במחקר זה התמקדנו ב"סערה המושלמת" שהתחוללה בינואר 2011, אשר נבעה משינוי נורמטיבי עמוק שחל במצרים במהלך עשרות שנות שלטון מובארכ. השינוי ניזון מהחיבור בין בעיות היסוד הקשות, מדיניות הדיכוי והפגיעה הקשה בזכויות אדם ובין המצב הכלכלי המחמיר, וההפנמה כי בכוונת הנשיא מובארכ להוריש את השלטון לבנו. כל זאת לצד השתנות יסודית באופן שבו הציבור צרך מידע באמצעות המדיה החברתית, שהפכה לגישה לכל אזרח ושברה את המונופול של המשטר על הידע ועל תפיסת המציאות. הכלים החדשים הללו היוו במהלך מהפכת ינואר 2011 גם פלטפורמות להתארגנות ולניהול המחאות מתחת לרדאר של מנגנוני הביטחון.

השלטון המצרי, כמו גם הצופים מבחוץ על מצרים, היה שבוי בתפיסה מוטעית כי המחאה החברתית היא חסרת ארגון, אנרגיה ויכולת אמיתית לאתגר את יציבותו, וכי חופש הביטוי היחסי שניתן בתקשורת ובתרבות הפופולרית אינו סודק את השליטה המוחלטת שלו על כל היבט בחיי היום-יום בחברה המצרית. בתרחיש הגרוע ביותר השלטון סמך על הצבא ועל מנגנוני הביטחון הנאמנים שיידעו לדכא את המחאה ולשמר את היציבות, בדומה למה שקרה ב'מהומות הלחם' בינואר 1977. המחקר האקדמי וגופי המחקר של ארגוני המודיעין והביטחון המערביים ידעו לתאר היטב את בעיות היסוד ואת מורכבות האתגרים שניצבו בפני מצרים, אך הם היו שבויים בהנחות היסוד של המשטר בנוגע ליציבותו, ולא הייתה להם הבנה מעמיקה בדבר מגמות השינוי שחלחלו ויוצגו בתרבות המחאה הפופולרית שקדמה למהפכה. פרדיגמת היציבות הייתה כה מושרשת בתפיסה המחקרית, עד שהיא החמיצה את זיהוי השינוי גם כאשר הוא כבר החל.

התרבות הפופולרית מילאה תפקיד מרכזי בגיבוש ובהנחלת תודעת השינוי בזירה הציבורית, בהעצמת

תחריר" לא נועדה בתפיסתם להשיב את מצרים לימיו המהפכניים של עבד אל-נאצר אלא לקדמה לעבר נורמליות גלובלית-לוקלית. מנגד, בעיניהם של חברי תנועת האחים המוסלמים והזרם הסלפי המודל של מדינת הלכה אסלאמית המנוהלת ונשלטת על פי חוקי המשפט האסלאמי היה המודל הנכסף, ואותו הם ביקשו לקדם לאחר הפלת משטר מובארכ, תוך בלימת רעיונות תרבותיים ורעיונות כופרים מן המערב. בינואר 2011 "כיכר תחריר" היוותה מרחב משותף שבו נפגשו התפיסות והרעיונות המנוגדים, אשר התלכדו בנקודת זמן היסטורית להפלת משטרו של מובארכ.

הרשתות החברתיות היוו גורם מחולל, מאיץ ומארגן של המהפכה, על קולותיה ומחנותיה השונים. היכולת של הרשתות החברתיות (פייסבוק, יוטיוב וטוויטר) להעביר את הרעיונות ואת התמונות המחתרתיות והביקורתיות למרכז השיח הציבורי בהיקף נרחב, ולצד זאת להניע ציבורים רחבים למחאה המונית ברחובות מצרים, סייעה ברמה הפרקטית בארגון המחאות, אך גם בהנחלת רעיונות המהפכה בזירה המקומית והבינלאומית ובביסוס הלגיטימציה לשינוי הפוליטי הנדרש. רבות נכתב על תפקיד הרשתות החברתיות בהנעת הציבורים ובהשפעתן המחוללת על דינמיקת המחאה של האביב הערבי במזרח התיכון (Alqudsi-Ghabra, 2012). טענתנו המרכזית בהקשר זה היא כי מחוללי המהפכה השתמשו בתוכן התרבותי והרעיוני, בסמלי המחאה וב"שפת ההתנגדות" שהוטמעו לאורך השנים בחברה המצרית, והדהדו אותם. המדיה החברתית לא ביטאה "קולות חדשים" שאתגרו את המשטר אלא העצימה את הרעיונות, את התפיסות ואת ביטויי המחאה השונים שנכחו לאורך השנים בשיח הפוליטי, הרעיוני והתרבותי, תוך מיקומם בהקשר החדש של מהפכת ינואר 2011.

עם זאת, לאחר הפלת משטר מובארכ ועליית הנשיא מוחמד מורסי לשלטון ביוני 2012 התחדדו שוב הפערים בין המחנות הפוליטיים והרעיוניים במצרים, וכן הפערים בין תנועת האחים המוסלמים למערכת הביטחונית-צבאית. הביטוי לכך היה במחאות ההמונים שהובלו על ידי תנועת 'תמרד' (המרד) ובתמיכת הצבא והממסד המדינתי בדיוק שנה לאחר מכן. ב-3 ביולי 2013 השתלטו כוחות הביטחון והצבא על ארמון הנשיאות, בחסות הפגנות ענק נגד שלטון האחים המוסלמים, והדיחו את הנשיא מורסי מתפקידו. הצבא חזר לנהל את מוקדי הכוח המדינתיים ופעל לריסוקה של תנועת האחים המוסלמים ולהשבת הסדר האוטוריטרי למקומו. ההפתעה שפקדה את גופי ההערכה והמחקר הביטחוניים והאקדמיים בינואר 2011 אירעה גם ביולי 2013, ונבעה שוב מהערכת

נתונים). מהלכים אלו מסייעים לחוקרים להתמודד בצורה טובה יותר עם הפוטנציאל המודיעיני הגלום בעידן התפוצצות המידע, מקילים את הגישה למגוון רחב של חומרים מודיעיניים מעובדים ומתורגמים ומגבירים את התפוקות המודיעיניות במגוון רחב של נושאים.

התרבות הפופולרית מילאה תפקיד מרכזי בגיבוש ובהנחלת תודעת השינוי בזירה הציבורית, בהעצמת תחושת המשבר הפוליטי, הכלכלי, החברתי, שנבע מכשלון ערכי-מוסרי של המשטר, ובהצבעה על האופן שבו ניתן לעצב מציאות אחרת.

עם זאת, המחקר האיכותי המבוסס על היכרות מעמיקה ורבת שנים של השפה והתרבות של המערכת היריבה עודנו מהווה, לתפיסתנו, את תנאי היסוד והמאפשר המרכזי של מיצוי מיטבי של הכלים והמערכות הטכנולוגיות, ולו רק למען הצורך הבסיסי של הצבת השאלות הנכונות בצומתי האיסוף, המחקר וההערכה, ובצמצום מרחב הדברים שאיננו יודעים כי איננו יודעים, שעלולים להוביל שוב להפתעה בסיסית. חוקרים שאין להם יכולת לקרוא על מושא המחקר שלהם בשפתו ולהכיר את חיי היום-יום בזירת העניין שבה הם עוסקים ברבדים שונים (עיתונות, תרבות פופולרית על ביטוייה המודרניים דוגמת פייסבוק, טיקטוק, אינסטגרם, טוויטר, ספוקן וורד; תרבות גבוהה על ביטוייה השונים – ספרות, שירה, קולנוע, תיאטרון) ובפרספקטיבה היסטורית – יתקשו להתמודד עם תרחיש נוסף של טלטלה או ערעור יציבות, למרות קפיצת המדרגה הטכנולוגית בכלי התרגום, המיצוי והעיבוד של המידע. חשוב להדגיש בהקשר זה שאיננו טוענים כי מחקר תרבותי יאפשר לחוקרים לחזות אם ומתי יתרחשו מהפכות. אתגר ההתהוות והדינמיקה שמחוללת מהפכות, דוגמת מהפכת ינואר 2011, קשה עד בלתי אפשרי לחיזוי מקדים והוא ימשיך ללוות חוקרים באקדמיה ובמערכת הביטחון. עם זאת, היכרות מעמיקה המבוססת על ידע איכותי של התרבות והשפה תסייע בזיהוי התשתית הרעיונית והתרבותית שעליה נסמכת המחאה, ובהצבעה על ההקשרים השונים שסייעו לחוקרים בהבנת מורכבות האירוע המתחולל בזמן אמת. מתודולוגיה זו תחזק את יכולתם של חוקרי המודיעין להציג מספר תרחישים אפשריים בעולם קבלת ההחלטות המודיעיני-ביטחוני, תוך שילוב והיזון חוזר עם מידע הזורם ממקורות מודיעיניים חשאיים וגלויים בתהליך גיבוש תמונת המודיעין הכוללת.

טענה זו מעמידה בסימן שאלה את יכולתם של חוקרי המודיעין באמ"ן, שלעיתים חסרים להם כלים

תחושת המשבר הפוליטי, הכלכלי, החברתי, שנבע מכשלון ערכי-מוסרי של המשטר, ובהצבעה על האופן שבו ניתן לעצב מציאות אחרת. לא היה מדובר בתאוריה רעיונית-אומנותית המנותקת מהקרקע אלא בתפיסה פרקטית שבה השינוי נתפס כהכרח לנוכח החלופות הקשות (Bamyeh, 2011).

שלטון מובארכ לא ראה בשיח הביקורתי בספרות, בקולנוע ובתקשורת שיח המסכן באופן מהותי את יציבותו אלא כזה אשר אף משרת את יציבותו במידה מסוימת – כשסתום לחץ שנדרש לפריקת מתחים וכמנגנון לשיפור דימויו מבית וכלפי חוץ. עם זאת "כיכר תחריר" ניקזה לתוכה קבוצות פוליטיות, אינטלקטואליות וחברתיות שונות. במרחב זה התפתח שיח חדש שנשען על מערכת סמלים וקודים משותפים, שעוצבו בתרבות המחאה הפופולרית המצרית, והתבסס על מכנה משותף של התנגדות לסדר הקיים ועל חזון של סדר פוליטי חדש. ההתהוות של מרחב זה הפתיעה את המשטר בעוצמתה ובהתמדתה, וכך גם את החוקרים מן האקדמיה וממערכות הביטחון והצבא.

מערך המחקר המודיעיני הצבאי מחזיק בתואר "המערך הלאומי", ומתוקף תפקידו עליו לסייע לדרג המדיני לגבש את תפיסת הביטחון הלאומי לאור הפנמת האתגרים וההזדמנויות שהמערכת האזורית והבינלאומית מציבה לישראל. הטלטלה האזורית הפתיעה את המודיעין לא רק מכיוון שהאירועים התהוו במהירות, ולעיתים נראה כי היו חסרי אסטרטגיה ותכלית, אלא גם בשל הקושי האינהרנטי של חוקרי המודיעין לתפוס שינוי היסטורי כאשר הוא מתחולל לנגד עיניהם ("כשל הדמיון"), וכן בשל הפער העמוק בהבנת התרבות, השפה וההקשר ההיסטורי הרחב שמבנים ומעצבים את האירוע ההיסטורי.

אגף המודיעין עשה קפיצת מדרגה טכנולוגית ותפיסתית-מתודולוגית ניכרת בעשור האחרון בתחומי האיסוף, העיבוד והמחקר המודיעיני: פיתוח מודלים להערכת יציבות לטיוב המתודולוגיה המחקרית; שימוש בכלים טכנולוגיים לניתוח סנטימנט ציבורי; פיתוח אלגוריתמים מתקדמים לניתוח נתוני עתק (big data) המתממשקים למערכות ה-BI הארגוניות לצורך הפקת תוצר מנותח ופיתוח טכנולוגיות בינה מלאכותית (אבן וסימן טוב, 2020). כך חלה גם קפיצת מדרגה במלאכת המחקר השוטפת (עיבוד ומיצוי נתוני עתק, שיפור בנגישות המידע הגולמי לחוקרים, אימות מידע וזיהוי הונאה, זיהוי דפוסים, תבניות ואנומליות, צמצום הטיות אנושיות, שיפור ברציפות עבודת המודיעין ועוד) ובגיבוש מקצועות מודיעיניים חדשים בעולם האיסוף והמחקר (דוגמת כריית מידע, עיבוד אנליטי מקוון, אנליזת

איכותניים בעבודה השוטפת וכן פרספקטיבה נדרשת (נוכח מאפייני הקדנציות הקצרות במחקר המודיעין וגילם הצעיר יחסית של החוקרים) כדי להתמודד עם עוצמת האתגר ומורכבותו. אתגר זה מציף את הצורך לבחון שילוב של מוקדי ידע אזרחיים (מן האקדמיה וממכוני המחקר) במחקר התרבותי כחלק מובנה בעולם של מחקר יציבות המשטרים, כדי לספק את העומק המחקרי ואת הפרספקטיבה ההיסטורית הנדרשת. לסיכום, חוקרים שהיו קוראים את טורו של עלא' אל-אסואני בעיתון א-שורוק לא יכלו ככל הנראה לצפות את אירועי ינואר 2011. ואולם סביר להניח כי בשונה מאחרים, הם היו מבינים ולו במעט בצורה טובה יותר את טבעם של האירועים כאשר החלו להתלקח ולהתרחב, וחוששים ולו מעט יותר מפני העתיד לבוא.

סגן-אלוף (מיל') ד"ר משה אלבו הוא ראש המחלקה לשיתוף פעולה אזורי באגף אסטרטגיה ומעגל שלישי בצה"ל. ראש זירה לשעבר בחטיבת המחקר באמ"ן. בשנים האחרונות פרסם מחקרים בסוגיות של ביטחון ואסטרטגיה במזרח התיכון, ובייחוד במצרים בעת המודרנית. albomo10@gmail.com

סגן-אלוף ד"ר איתי חימינס הוא ראש ענף פיתוח ידע מערכתי במרכז דדו לחשיבה צבאית מאז ספטמבר 2019, והעורך הראשי של כתב העת 'בין הקטבים'. כתב את עבודת הדוקטור שלו באוניברסיטת בר-אילן בנושא המהפכה במצרים ב-2011, בהנחיית פרופ' רמי גינת. itayhaiminis123@gmail.com

מקורות

אביעד, נ' וזיצמן, נ' (2016). **פסקול של מהפכות – השירים שליוו את הטלטלות במדינות ערב בשנים 2010–2016**. מינרה בית הוצאה לאור.

אבן, ש' וסימן טוב, ד' (2020). המחקר בקהילת המודיעין בעידן הבינה המלאכותית. **עדכן אסטרטגי**, 23(4), 37–28. <https://bit.ly/3HuLH30>

אל-אסואני, ע' (2010, 16 ביולי). **عشاء مفاجئ مع شخصية مهمة** [ארוחת ערב מפתיעה עם אישיות חשובה]. אל-אקבאט מתחדד. <https://bit.ly/3Gjwwsx>

אפרים, ע' (2011, 31 בינואר). **כשל מודיעיני? גם מובארק לא צפה התקוממות**. <https://bit.ly/3Yfj3Zu>. Ynet.

ברום, ש' (2011, 18 בינואר). **השלכות הפלת המשטר בתוניסיה על העולם הערבי**. מבט על, גיליון 238, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3W7eb6S>

ברון, א' (2018). **הערכת יציבות מנהיגים במזה"ת בעידן של אי וודאות ואי יציבות**. המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין, המרכז למורשת המודיעין (מל"מ). <https://bit.ly/3uNKETW>

ברון, א' (2021). **המחקר המודיעיני: בירור המציאות בעידן של תמורות ושינויים**. המכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין, המרכז למורשת המודיעין (מל"מ). <https://bit.ly/3VOJEv1>

ברון, א' ופוייר, ש' (2021). ארכיטקטורה אזרית ותחרויות אסטרטגיות. **עדכן אסטרטגי** 24(1), 5–17. <https://bit.ly/3Fpk1K2>

גוז'נסקי, י' וראקוב, ד' (2021). המאבק האזורי: מהו רובד הניתוח הדומיננטי – שחקנים או מחנות? **עדכן אסטרטגי**, 24(3), 77–70. גירץ, ק' (1990). **פרשנות של תרבות** [תרגום: י' מייזלר]. כתר (המקור פורסם ב-1973).

הגל, פ' (1989). **מבוא לתולדות הפילוסופיה** [תרגום: מ' בן אשר]. מאגנס, האוניברסיטה העברית (המקור פורסם ב-1837).

הרכבי, י' (2015). **המודיעין כמוסד ממלכתי**. מערכות, המרכז למורשת המודיעין.

ידלון, ע' וגולוב, א' (2013). **יציבות משטרים במזרח התיכון: מודל לניתוח ולהערכת סיכויי לשינוי שלטוני**. מזכר 125, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3UUpqgO>

מדזיני, ר' (2011, 4 בדצמבר). **בישראל מבקשים בלי "תופי טס"טס"** מול מצרים. <https://bit.ly/3UMUq3n>. Ynet.

מיכאל, ק' (2017). מודיעין תרבותי-אופרטיבי. בתוך: ש' אבן וד' סימן טוב (עורכים). **אתגרי קהילת המודיעין בישראל** (עמ' 85–91). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3HidgBI>

מיכאל, ק' ודוסטרי, ע' (2017). התכסית האנושית ומודיעין תרבותי במבחן המלחמות העכשוויות. **סייבר, מודיעין וביטחון**, 1(2), 47–51. <https://bit.ly/3HsVLcy>

מילשטיין, מ' (2013, 8 במאי). **עליית "הגל ירוק": התעצמות האסלאם הפוליטי במזרח התיכון וההשלכות על ישראל**. צומת המזרח התיכון, מרכז משה דיין. <https://bit.ly/3HuUYL>

ערן, א' (2013, 12 במרץ). **תובנות העולות מהשיח בקהילת המודיעין בארה"ב ובבריטניה סביב סוגיות מתודולוגיות הנוגעות לטלטלה במזרח התיכון, כפי שהן משתקפות במקורות גלויים**. מרכז המידע למודיעין וטרור על שם אלוף מאיר עמית במרכז למורשת המודיעין. <https://bit.ly/3uJSMVz>

פודה, א' (2011, 26 בינואר). **אל תזלזלו בתוניסיה. הארץ**. <https://bit.ly/3vr5Cst>

פודה, א' (2011, 24 בפברואר). **איך לא חזינו את המהפכה הערבית. הארץ**. <https://bit.ly/3Hu70Bt>

שגיא ביזאוי, א' (2011, 18 באפריל). **היום הם מבקשים קרב ומחר ירצו לאכול אסקלופ**. **הארץ**. <https://bit.ly/3HtQx08>

Ajami, F. (2010, December 13). *The strange survival of the Arab autocracies*. Defining ideas, Hoover institution. <https://hvr.co/3BwZKRP>

Ajami, F. (2011, February 6). *Demise of the dictators*. Newsweek. <https://bit.ly/3Bupo9L>

Alqudsi-ghabra T. (2012). Creative use of social media in the revolutions of Tunisia, Egypt & Libya. *International Journal of Interdisciplinary Social Sciences*, 6(6), 147–158. DOI:10.18848/1833-1882/CGP/v06i06/52097

Aly, A.S. (2012). *State and Revolution in Egypt: The Paradox of Change and Politics*, Brandeis University: Crown Center for Middle East Studies, Essay 2. <https://bit.ly/3BxoDfY>

Ambinder, M. (2011, February 5). *An intelligence failure in Egypt?* The Atlantic. <https://bit.ly/3Hwc48s>

Bamyeh, M. (2012). *Intellectuals and Civil Societies in the Middle East*. I. B Tauris, New York.

Bartels, L. M. (1993). Messages Received: The political impact of media exposure. *The American Political Science Review*, 87(2), 267–285. <http://www.jstor.org/stable/2939040>

Beck, M. (2014). The Arab Spring as a challenge to political science. In: R. Mason, (ed.) *The international politics*

- of the Arab Spring (pp. 9-36). The Modern Muslim World. Palgrave Macmillan.
- Clark, T. (2012). *Developing a cultural intelligence capability*. Biblio-Scholar.
- Cordesman, A. (2018, April 9). *Stability in the Middle East: The range of short and long-term causes*. CSIS report. <https://bit.ly/2KHqML9>
- DoD News Briefing – Secretary Rumsfeld and Gen. Myers. (2002, February 12). U. S. Department of Defense <https://bit.ly/3iXpzUL>
- Gause, F. G. (2011). Why Middle East studies missed the Arab Spring: The myth of authoritarian stability. *Foreign Affairs*, 90(4), 81–90. <https://www.jstor.org/stable/23039608>
- Hafez, S. (2010). The new Egyptian novel – Urban transformation and narrative form. *New Left Review*, 64, 47-62. <https://bit.ly/3PjVVol>
- Hassan, M., Kendall, E., & Whitefield, S. (2016). Media, cultural consumption and support for democracy in post-revolutionary Egypt. *Political Studies*, 64(3), 534–551. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.12203>
- Krosnick, J., & Kinder, D. (1990). Altering the foundations of support for the president through priming. *American Political Science Review*, 84(2), 497-512. DOI: <https://doi.org/10.2307/1963531>
- Lanir, Z., & Kahneman, D. (2006). An experiment in decision analysis in Israel in 1975. *Studies in Intelligence*, 50(4), 11-19.
- Leyne, J. (2011, January 17). *No sign Egypt will take the Tunisian road*. BBC News. <https://bbc.in/3UMPews>
- Moon, D. (2008). Fernand Braudel and the Annales School. <https://bit.ly/3Pp29n2>
- Said Mostafa, D. (2018). Shifting narratives of the police in Egyptian cinema before and after the January 2011 revolution. *Contemporary Levant*, 3(2), 137-152. <https://doi.org/10.1080/20581831.2018.1541529>
- Tversky, A., & Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211 (4481), 453–458. DOI: [10.1126/science.7455683](https://doi.org/10.1126/science.7455683)
- Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press.

סולידריות במשבר: קולקטיביזם והזדהות לאומית ברפובליקה האסלאמית בעידן של מחאות

רז צימט

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

על רקע גל המחאה שפרץ באיראן בספטמבר 2022, ניכרת ירידה בהזדהות הקולקטיבית ושחיקה גוברת ביחס מצד חלקים בציבור האיראני כלפי סמלים לאומיים המזוהים עם הרפובליקה האסלאמית. מגמה זו באה לידי ביטוי בשריפת דגלים בידי מפגינים, בהחרמת ההמנון הלאומי ובגילויי שמחה לאחר הפסדי הנבחרת הלאומית במשחקי גביע העולם בכדורגל. אין משמעות הדבר שאזרחי איראן נעשים בהכרח פחות פטריוטים או פחות לאומיים, אלא שהם מזהים באופן גובר את סמלי המדינה עם המשטר. חרף משבר הלגיטימיות של המשטר האיראני והפער המתרחב בינו לבין הציבור, נראה היה עד לאחרונה כי עוצמת הזהות הלאומית-תרבותית ותחושת הסולידריות החברתית משמרות בידיו יכולת לגייס תמיכה ציבורית סביב סמלים לאומיים ואף דתיים. שחיקת ההזדהות הקולקטיבית מחייבת את שלטונות איראן לנקוט שורה של צעדים, לרבות שימוש גובר בסמלים טרום-מהפכניים ואף טרום-אסלאמיים, בניסיון לחזק את הסולידריות. התרופפות ההזדהות הקולקטיבית מציבה סימן שאלה סביב יכולתן של רשויות המדינה לשמר את הלכידות החברתית, והיא עלולה לצמצם לאורך זמן את יכולתו של המשטר לגייס את הציבור במלוא יכולתו בעיתות חירום ולנוכח משברים לאומיים, לרבות איומים חיצוניים.

מילות מפתח: איראן, חברה, פוליטיקה, יציבות משטר, מחאות

מבוא

אף על פי שהסקר העלה כי רוב הציבור האיראני ייחל לניצחון הנבחרת הלאומית של ארצו, היו שראו בממצאיו עדות נוספת לשחיקת הסולידריות החברתית בקרב אזרחי איראן ובמידת הזדהות עם סמלים לאומיים, בהם הדגל וההמנון. העיתונאי והפעיל הפוליטי הרפורמיסטי עבאס עבדי התייחס לממצאי הסקר באומרו כי הנתון המצביע על כך שיותר מ-20 אחוזים מהנשאלים אינם מייחלים לניצחון הנבחרת הלאומית גבוה מאוד, והוא מצביע על החרפת הקיטוב בחברה האיראנית (ח'בר אונליין, 2022). הסוציולוג מוחמד רהברי הביע אף הוא דאגה מממצאי הסקר. הוא ציין כי אין כל חשיבות לכך שרוב הנשאלים היו מרוצים מניצחון הנבחרת, משום שבתנאים רגילים היה ניתן לצפות שהציבור, ובכלל זה אלה שאינם מתעניינים בכדורגל, יהיה מעוניין בניצחונה של איראן. הוא הוסיף כי נבחרת הכדורגל הלאומית ניצבה תמיד מעל מחלוקות פוליטיות והייתה אחד

ערב משחק הכדורגל בין נבחרות איראן וארצות הברית, שהתקיים ב-29 בנובמבר 2022 במסגרת משחקי גביע העולם בכדורגל בקטר, פרסם מכון הסקרים האיראני ISPA תוצאות סקר דעת קהל שנערך בימים שקדמו למשחק בקרב מדגם מייצג של אזרחים איראנים. ממצאי הסקר הצביעו על כך ש-78.3 אחוזים מהנשאלים ייחלו לניצחון הנבחרת הלאומית של ארצם. לעומתם 4.8 אחוזים ממשתתפי הסקר הביעו תקווה שהנבחרת האמריקאית תנצח, ו-16.7 אחוזים מהנשאלים הביעו אדישות ביחס לתוצאה. כשנשאלו בנוגע לתבוסתה המוחצת של נבחרת איראן במשחקה ב-21 בנובמבר מול נבחרת אנגליה, השיבו 66.1 אחוזים מהנשאלים כי לא היו מרוצים מהתוצאה, לעומת 6.8 אחוזים שהשיבו כי היו מרוצים מהפסד הנבחרת הלאומית של ארצם (איספא, 2022).

העת, לרבות נוכחות נשים ללא רעלה במרחב הציבורי, ריסוס כתובות קיר נגד המשטר, השמעת קריאות בגנות המשטר מתוך בתי אזרחים, הסרת טורבנים מראשיהם של אנשי דת על ידי צעירים ברחובות הערים והתכנסויות לא-אלימות, למשל בעקבות הוצאתם להורג של שניים מעצורי המחאות במחצית הראשונה של חודש דצמבר, ובטקסים לציון מותם של הרוגי המחאות.

במקביל למצוקות החברתיות והכלכליות באיראן מתרחב הפער בין מוסדות המשטר לציבור האיראני, ובייחוד הדור הצעיר.

מאמר זה נועד לבחון את השינויים המתחוללים ביחס מצד חלקים בציבור האיראני כלפי סמלים לאומיים המזוהים עם הרפובליקה האסלאמית, ואת השחיקה בתחושת ההזדהות הקולקטיבית. הזדהות זו אפיינה את החברה האיראנית חרף תהליכי העומק שהתחוללו בה בעשורים האחרונים. תופעות אלה אינן נעלמות מעיני שלטונות איראן, והמאמר דן גם באמצעים השונים שנוקטים השלטונות במאמץ לבלום מגמה זו. בין היתר נעשה שימוש בסמלים לאומיים טרום-מהפכניים ואף טרום-אסלאמיים כדי לשוב ולרתום את הציבור להזדהות עם המשטר ולחזק את תחושת ההזדהות הלאומית.

קולקטיביזם והזדהות לאומית בחברה האיראנית

החברה האיראנית היא חברה מורכבת ומשתנה, שעוברת מאז המהפכה האסלאמית תמורות דמוגרפיות ושינויים תרבותיים מרחיקי לכת, בהם התרחבות הפער בין הציבור למוסדות המשטר והממסד הדתי, תהליכי חילון ואימוץ אורח חיים מערבי, המעמידים בפני הרפובליקה האסלאמית אתגרים גדולים ומורכבים. תהליכים חברתיים של מודרניזציה, ביניהם עלייה מתמדת בגיל הנישואים הממוצע וירידה בשיעור הפריון כתוצאה מהרחבת ההשכלה ושאיפתם של זוגות איראנים לשפר את רווחתם הכלכלית, מעודדים גם מגמות של חילון ואינדיווידואליזם (צימט, 2022א). חלק משינויים אלה מושפעים מתהליכים גלובליים, כגון מהפכת האינטרנט והרשתות החברתיות, וחלקם מהתפתחויות מקומיות. תהליכי ההתמערבות והמודרניזציה מובילים גם לשינויים ערכיים.

מאז שנות ה־90 ניתן להצביע על התגברות תהליכי אינדיווידואליזציה בחברה האיראנית, בעיקר בקרב הדור השני והדור השלישי של המהפכה. בשנים האחרונות גברה הביקורת הפנימית באיראן ביחס לחולשות

הגורמים לאחדות ולסולידריות בקרב אזרחי המדינה. העובדה שאפילו היא הפכה מושא לחילוקי דעות מעידה על המשבר החמור הפוקד את החברה. רהברי קרא לשלטונות לבחון מהגרם למשבר זה ולשינוי ביחס הציבור כלפי הנבחרת הלאומית, והזהיר כי ללא הכרה במשבר לא יוכלו לטפל בו (סתארה־י צובח, 2022).

ניתן למצוא ביטוי נוסף ליחס המשתנה כלפי סמלי הזהות הקולקטיבית גם בתמונות ובסרטונים, שהופצו ברשתות החברתיות בתום משחק הכדורגל בין איראן לארצות הברית ותיעדו אזרחים איראנים החוגגים את הפסד נבחרתם הלאומית (Sullivan, 2022). גילויי שמחה אלה הצטרפו לביטויים נוספים של פגיעה בסמלי המדינה מאז פרוץ המהומות בספטמבר 2022, לרבות שריפת דגלים בידי מפגינים והימנעות שחקני נבחרת הכדורגל משירת ההמנון הלאומי בעת התייצבותם להופעתם הראשונה בגביע העולם מול נבחרת אנגליה. כאשר התנגן ההמנון לפני המשחק עמדו הכדורגלנים בשפתיים חתומות, לאות הזדהות עם תנועת המחאה בארצם (Branch, 2022).

במקביל למצוקות החברתיות והכלכליות באיראן מתרחב הפער בין מוסדות המשטר לציבור האיראני, ובייחוד הדור הצעיר. על רקע כישלונם המתמשך של המשטר במתן מענה לדרישות הציבור ולמצוקותיו, החריפה לאורך השנים הביקורת כנגד שלטונות הרפובליקה האסלאמית, פחת האמון הציבורי במוסדות המדינה וגברה תחושת הייאוש. מגמות אלה ניכרו היטב בהפגנות המחאה, שפרצו באיראן בשנים האחרונות והגיעו לשיאן בגל המחאות שפרץ במחצית ספטמבר 2022 בעקבות מותה של הצעירה מהסא אמיני, לאחר מעצרה בידי 'משטרת הצניעות'. הפגנות באיראן אינן תופעה חריגה, אך גלי המחאה העממית בשנים האחרונות חריגים הן בהיקף המפגינים, הן בתדירות ההפגנות והן בקיצוניות ביחס לעבר, הבאה לידי ביטוי בגילויי האלימות ובסיסמאות הנשמעות נגד עצם קיומו של שלטון אנשי הדת.

חרף הפער המתרחב בין המשטר האיראני לבין הציבור הרחב, נראה היה עד לאחרונה כי עוצמת הזדהות הלאומית־תרבותית ותחושת הסולידריות החברתית משמרות בידי המשטר יכולת לגייס תמיכה ציבורית סביב סמלים לאומיים ואף דתיים, בפרט מול איומים חיצוניים (צימט, 2018). אלא שלאחרונה מתרבים הסימנים המצביעים על כך שהקיטוב הגובר בחברה האיראנית וגלישתה האפשרית של הרפובליקה האסלאמית למצב מהפכני מתמשך מגבירים את שחיקת הסולידריות והקולקטיביזם שאפיינו את החברה האיראנית. גילויים מזדמנים של מרי אזרחי נמשכים מאז פרוץ המחאה כל

החברה האיראנית, הניכרות באימוץ דפוסי התנהגות מערביים, בהיעדר סולידריות חברתית ובנטייה גוברת לאינדיווידואליזם ולאסקפיזם. חלק מהמבקרים תלו חולשות אלה בהשפעתה הגוברת של תרבות המערב, בעיקר בקרב צעירים ממעמד הביניים העירוני, בעוד שאחרים תלו אותן במשבר הכלכלי המחריף ובמצוקות חברתיות (צימט, 2022א).

חרף התחזקות הנטיות האינדיווידואליסטיות ממשיכה החברה האיראנית להתאפיין במידה רבה של קולקטיביזם, שבא לידי ביטוי במחויבות רבה למסגרת המשפחה ולזהות הלאומית והתרבותית המשותפת. קולקטיביזם זה ניכר גם בהפגנת סולידריות, בייחוד מול אויב חיצוני. החברה האיראנית ממשיכה לייחס חשיבות רבה להשתייכות לקבוצה חברתית פנימית (ח'ודי) ולהתנהגות התואמת לנוממות ולציפיות של קבוצה זו. מנאטה האשמי (Manata Hashemi) הצביעה על נטייתם של צעירים רבים מהמעמדות הנמוכים לקונפורמיות, במאמץ לשמר את כבודם העצמי ולאפשר לעצמם להתקדם בסולם החברתי. במחקרה הראתה האשמי שצעירים בני השכבות החלשות אינם נוטים להתקומם נגד המוסכמות אלא מעדיפים דווקא לפעול בהתאם לקודים מקובלים של התנהגות חברתית, במטרה לזכות בהזדמנויות כלכליות ולשפר את סיכוייהם להתקדם (Hashemi, 2020).

עוצמתן של תחושות קולקטיביות בלטה בעיקר במשברים לאומיים ובמצבי חירום, למשל אסונות טבע. רעידת האדמה העזה, שפקדה בנובמבר 2017 את מחוז כרמאנשא במערב איראן והביאה למאות הרוגים, הולידה גילויים של התגייסות לאומית לצד חוסר אמון במוסדות השלטון. במקביל לתרומות באמצעות 'הסרה האדום' האיראני וארגוני צדקה שונים, שאספו כספים וציוד הומניטרי לנזקקים, נאספו מאות אלפי דולרים של תרומות באמצעות חשבונות פרטיים של ידוענים שהתגייסו לסייע לנפגעי הרעש (Jafary, 2017). גם במהלך התפרצות מגפת הקורונה באו לידי ביטוי גילויי סולידריות שכללו התגייסות אזרחים לסייע באספקת מזון וציוד חיוני לנזקקים, התנדבות אזרחים לסייע בבתי חולים או לטפל בגופות של מתים ומתן הקלות ופטורים לשוכרים על ידי בעלי חנויות וקניונים (Faghihi, 2020). בעשור השני של המאה ה-21 שימשו הרשתות החברתיות פלטפורמה להתגייסות ציבורית רחבה לעיתים קרובות, למטרת קידום סוגיות הנתפסות בעיני הציבור האיראני כבעלות ערך לאומי משמעותי. כניסתה של המדיה הדיגיטלית החדשה נתפסה בעבר כבעלת פוטנציאל להעצמת מגמות על-לאומיות ואינדיווידואליות ולהחלשת הזהות הלאומית והקולקטיבית. בשנת 1997

טען ניקולס נגרופונטה (Nicholas Negroponte), אדריכל המיזם "מחשב במאה דולרים לכל ילד", ששימש אז ראש מעבדת המדיה של המכון הטכנולוגי של מסצ'וסטס (MIT), כי "עשרים שנה מהיום, ילדים הרגילים לברר על מדינות אחרות באמצעות לחיצת עכבר, לא ידעו מהי לאומיות" (Reuters, 1997). אם לשפוט על פי השיח המתנהל ברשתות החברתיות האיראניות בשני העשורים האחרונים, דומה שהערכתו היתה נאיבית מדי. ניקי אח'אן (Niki Akhavan) הצביעה על כך שבעוד טכנולוגיות האינטרנט מקילות על התקבצותם של יחידים המרוחקים זה מזה, הלאומיות ממשיכה לשמש אמצעי יעיל ביותר בגיוס המונים באמצעות המדיה הדיגיטלית (Akhavan, 2013). המרחב הווירטואלי מהווה לכאורה צורת ביטוי אינדיווידואלית ופרטית במרחב הציבורי, אך הוא מספק לאיראנים רבים לא רק ערוצי תקשורת חלופיים אלא גם מקום להבעת סולידריות ולגיוס תמיכה על בסיס זהות לאומית קולקטיבית (Khiabani & Sreberny, 2007). ככל שהשימוש ברשתות החברתיות הלך והתפשט בקרב מגזרים נוספים של החברה האיראנית, כך גם גברה יכולתה של הזהות הקולקטיבית האיראנית לשמש בסיס לגיוס אזרחים לקידום יעדים לאומיים משותפים.

הזהות הלאומית המשותפת הצליחה לעיתים להתעלות מעל חילוקי הדעות הפוליטיים המאפיינים בדרך כלל את החברה האיראנית. הזהות האיראנית מבוססת על היסטוריה עתיקה משותפת ועל קשרי תרבות וזיכרון המשותפים לאיראנים בני לאומים שונים, למשל המלחמה נגד עיראק בשנות ה-80 של המאה הקודמת. עוצמת הזהות הלאומית-תרבותית ותחושת הסולידריות בחברה נוצלה היטב על ידי המשטר במאמציו לגייס את הציבור לשם קידום יעדים לאומיים. אף על פי שאזרחים רבים גילו נכונות פחותה מבעבר להתגייס למאמץ קולקטיבי בשם אידיאולוגיה כזו או אחרת, המשטר המשיך לשמר בידיו יכולת לגייס את תמיכת הציבור סביב סמלים לאומיים ודתיים, כגון המיתוס המכונן של כרבלא, המספר את הקרבתו של האימאם השיעי הראשון חוסיין בן-עלי בקרב כרבלא בשנת 680 לספירה. מלחמת איראן-עיראק זירזה את התחזקות תחושת הזהות הלאומית הן בקרב האוכלוסייה האיראנית והן בקרב המנהיגים הפוליטיים והצבאיים. המתקפה על איראן מצד גורם זר עוררה תחושה עמוקה ועזה של פטריוטיות בחברה. נוסף על כך, מנהיגי הרפובליקה האסלאמית ניצבו בפני הצורך לגייס את האוכלוסייה כדי להגן על המדינה ועל המשטר, וניצלו את התחזקות הלאומיות כדי לשמר את המאמץ המלחמתי. השימוש במיתוס כרבלא בידיו המשטר נועד לדרבן את הציבור

2009 נעשה שימוש תכוף על ידי המפגינים בסמלים אסלאמיים. תומכי האופוזיציה נהגו לצאת אל הגגות והמרפסות מדי לילה ולקרוא יחד את הקריאה הדתית "אללה אכבר". גם צבעה הירוק של תנועת המחאה ביטא סמל אסלאמי (צבע דגלו של הנביא מוחמד). תנועת המחאה אף עשתה שימוש בימי האבלות השיעים (התאסועא והעאשורא) כדי לגייס את הציבור להפגנות תמיכה באופוזיציה (Rauh, 2013). בגל המחאה הנוכחי, לעומת זאת, לא זו בלבד שלא נעשה שימוש בסמלים דתיים-אסלאמיים, אלא גם סמלים לאומיים עכשוויים המזוהים עם הרפובליקה האסלאמית, בראשם הדגל וההמנון, הפכו מושא למתקפה מצד חלק מהמפגינים. ניתן להסביר תופעה זו בתהליכי החילון בחברה האיראנית, בייחוד בקרב בני הדור השני והשלישי של המהפכה האסלאמית, ובהתחזקות מגמות של הקצנה וחוסר אמון במערכת הפוליטית בכללותה. כך, למשל, שיעורי ההצבעה הנמוכים בבחירות הפרלמנטריות שהתקיימו ב־21 בפברואר 2020, ובבחירות לנשיאות שהתקיימו ב־18 ביוני 2021, הצביעו על משבר האמון הציבורי. בבחירות לנשיאות נרשם שיעור הצבעה של פחות מ־49 אחוזים – השיעור הנמוך ביותר בבחירות לנשיאות מאז המהפכה. לאדישות הציבורית תרמה הפסילה הגורפת של רובם המכריע של המועמדים על ידי 'מועצת שומרי החוקה', אך שיעור ההצבעה הנמוך ביטא גם ייאוש גובר בקרב הציבור ביחס למשטר ולמערכת הפוליטית. התערבותו הבוטה של המשטר בהליך הבחירות, שמעולם לא היו חופשיות ודמוקרטיות, אך לפחות נשמרה בהן מידה מסוימת של תחרות, ביטאה את נחישותו לדחוק כל זרם פוליטי ורעיוני שעלול לערער על הדומיננטיות השמרנית במוסדות השלטון. מדיניות זו סייעה אומנם בטווח הקצר לממסד הדתי-שמרני לשמר את מעמדו בצמרת הפוליטית, אך מאמציו לדכא כל מוקד כוח אחר הביאו לאובדן בסיס הלגיטימיות של המשטר, שהתיימר בעבר לשלב בין מרכיב אסלאמי שמבטא את ריבונות האל לבין מרכיב דמוקרטי-רפובליקני שמבטא את ריבונות העם. יתר על כן, בשונה ממהומות 2009 שהובילו על ידי מנהיגי התנועה הרפורמיסטית, ובראשם מיר-חוסין מוסוי ומהדי כרובי שנחשבו לבשר מבשרה של המהפכה, למחאת 2022 אין הנהגה מוכרת ומאורגנת והיא מובלת בידי צעירים איראנים ילידי שנות ה־90 והעשור הראשון של המאה ה־21, שמידת הזדהותם עם הרפובליקה האסלאמית פחותה במידה רבה. מגמה זו ניכרת היטב בגישתם כלפי סמלים לאומיים ומעוררת דיון נוקב ברפובליקה האסלאמית.

לצאת לשדה הקרב ולספק ללוחמים מודל להשראה. הביקורת הגוברת על מדיניות המלחמה ממחצית שנות ה־80 חייבה את ההנהגה להסביר את העימות עם עיראק במונחים מעשיים יותר, כגון שמירת עצמאותה וחירותה של המולדת. לכן משנת 1986 נעשה שימוש גובר ברטוריקה הלאומית, בניסיון לגייס את הציבור במאבק מול האויב (הראל, 2009).

הדגשת סמלים דתיים שיעיים והעלאה על נס של ערך ההקרבה למען הגנת המקומות הקדושים לשיעה בסוריה הפכו מוטיב מרכזי גם במאמצי ההסברה של המשטר, בעקבות העמקת המעורבות הצבאית האיראנית בסוריה ובעיראק, שגבתה מחיר כבד מלוחמי משמרות המהפכה. הגם שמאמצים אלה לא מנעו לחלוטין ביקורת ציבורית כלפי המעורבות הצבאית האיראנית מחוץ לגבולות המדינה, הם סייעו למשטר במידה מסוימת לגייס את תמיכת הציבור במאמצי הלחימה. לצד הרטוריקה הדתית הדגישו בכירים איראנים גם את חשיבות הלחימה בסוריה עבור האינטרסים הלאומיים של איראן וההגנה על ביטחונה (צימט, 2015). התלכדות הציבור סביב סמלים לאומיים ודתיים באה לידי ביטוי, למשל, בהלוויה ההמונית שנערכה ללוחם משמרות המהפכה מוחסן חוג'ג'י, שנלקח בשבי על ידי ארגון דאע"ש בגבול עיראק-סוריה והוצא להורג בעריפת ראשו באוגוסט 2017. השתתפות המוני אזרחים בטקס הלווייתו בעיר אצפהאן בסוף ספטמבר העידה על עוצמת הרגשות הלאומיים והסולידריות החברתית (AP & TOI Staff, 2017).

השחיקה הניכרת לאחרונה בתחושת ההזדהות עם סמלים לאומיים שטופחו בידי הרפובליקה האסלאמית בולטת בייחוד בהשוואה לגלי מחאות קודמים שפקדו את איראן בשני העשורים האחרונים, ובפרט מחאת 2009 ('המהפכה הירוקה'), שפרצה על רקע הטענות לזיוף תוצאות הבחירות לנשיאות בקיץ 2009 והוציאה לרחובות מאות אלפי מפגינים. פריסתה הגיאוגרפית של מחאת 2022 הייתה רחבה באופן ניכר בהשוואה למהומות 2009, שהתרכזו בעיקר בטהראן ובכמה ערים גדולות נוספות. זאת ועוד, מהומות 2009 נשאו אומנם אופי פוליטי מובהק, אך הן התמקדו בטענות האופוזיציה הרפורמיסטית לזיוף תוצאות הבחירות ("איפה הקול שלי?"). לעומת זאת, במחאת 2022 לא הסתפקו המפגינים בדרישה לביטול חובת הרעלה או אף להפסקת פעילותם של משמרות הצניעות, הם גם קראו תיגר על עצם קיומו של שלטון אנשי הדת. הקצנה זו בדרישות המפגינים, המבטאות שאיפה לשינוי הסדר החברתי והפוליטי הקיים, ניכרת גם במעמדם של סמלים לאומיים המזוהים עם הרפובליקה האסלאמית. במהלך מחאות

“טרור נגד הזהות הלאומית”

היחס המשתנה מצד חלקים בציבור האיראני כלפי סמלים לאומיים לא נעלם מעיניהם של תומכי המשטר במחנה השמרני, אף כי חלקם ניסו להמעיט מחשיבות התופעה. במאמר פרשנות באתר משרק ניוז, המזוהה עם האגף הרדיקלי במחנה השמרני, נכתב כי לאורך ההיסטוריה האיראנית היו איראנים מעטים שתמכו באויבי ארצם. אף על פי כן אסור להתעלם מתופעה זו, גם אם היא משקפת מיעוט קטן. רוב אזרחי איראן תומכים בעצמאות ארצם ובאינטרסים הלאומיים שלה, מכבדים את סמליה ואינם שבעי רצון מהיחלשותה. עם זאת קיים מיעוט קולני הפועל בשירות אינטרסים זרים, שלא יבוא על סיפוקו כל עוד לא יובטחו האינטרסים של המערב באיראן, אף אם הדבר יבוא על חשבון העם האיראני. כל עוד מיעוט זה אינו פועל באופן מעשי נגד ביטחון המדינה, אין הכרח לפגוע בזכויותיו. עם זאת יש לשלול את חירותם של אלה התומכים במי שמסכן את ביטחונה הלאומי של איראן (משרק ניוז, 2022א).

רוב אזרחי איראן תומכים בעצמאות ארצם ובאינטרסים הלאומיים שלה, מכבדים את סמליה ואינם שבעי רצון מהיחלשותה.

היומון השמרני ג'אם-י ג'אם יצא אף הוא בגנותם של אלה הפוגעים בסמלי המדינה. במאמר פרשנות תחת הכותרת “טרור נגד הזהות הלאומית” גרס העיתון כי הנבחרת הלאומית מייצגת את 85 מיליון אזרחי המדינה, וכי המערכה המתנהלת נגדה אינה מכוונת אך ורק נגד הרפובליקה האסלאמית כי אם נגד זהותם הלאומית של כלל האיראנים. העיתון ציטט את הפרשן והפעיל הפוליטי השמרני נאצר אימאני, שטען כי השחתת הדגל האיראני במהלך הפגנות המחאה מוכיחה שלמפגינים אין בעיה אך ורק עם המשטר האיראני אלא גם עם עצם קיומה של איראן, וכי הם אינם אנטי־מהפכנים כי אם אנטי־איראנים. עוד נכתב במאמר כי יש המבקשים לפגוע באחדותה הלאומית של איראן ולהרוס את לכידותה הפנימית באמצעות נגיף שנועד לפגוע בזהותה. החדרת הנגיף לתוך איראן התאפשרה בזכות הרשתות החברתיות והשפעתן הגוברת על הדור הצעיר. השפלת הנבחרת הלאומית, שריפת הדגל, הפגיעה בהמנון הלאומי והחלשת מרכיבי האחדות הלאומית נועדו להפוך את האיראנים לחסרי אזרחות ולהניח את התשתית לפירוקה המוחלט של איראן. גילויי השמחה מצד חלק מהאזרחים לנוכח תבוסת נבחרתם הלאומית מעידים על השפעתו של הנגיף המסוכן. לפיכך נדרש לאמץ מדיניות

תרבותית שתספק חיסון מפניו, ובמקביל להגביר את המודעות בציבור למאמצי הממשלות האנטי־איראניות להסיר את איראן מעל מפת העולם (ג'אם-י ג'אם, 2022). הצורך בהתמודדות ערכית ותרבותית לנוכח היחלשות הסולידריות הלאומית הועלה גם על ידי אסמאעיל צ'מני, מרצה בכיר באוניברסיטת מוחקק ארדבילי שבצפון איראן. באירוע לרגל יום הסטודנט קרא צ'מני לחזק את תחושת הפטריוטיות בקרב הסטודנטים לנוכח מאמצי המערב לממש את יעדיו באיראן. “עלינו להפשיל שרולים כדי לרומם את מולדתנו האסלאמית, משום שהזרים בהחלט אינם רוצים בהתקדמות ובגאווה שלנו”, אמר המרצה (איסנא, 2022ב).

גם העיתון השמרני “המשהרי” תלה במערב את האחריות להתגברות הפגיעה בסמלים לאומיים. בתגובה להימנעות שחקני נבחרת הכדורגל משירת ההמנון הלאומי טען היומון כי מחאת השחקנים היא תוצאה של מערכה הסברתית שמקורה מחוץ לאיראן, ואשר נועדה ליצור יחס שלילי בקרב העם והספורטאים כלפי אחד מסמליה הלאומיים. יוזמי מערכה זו הפעילו לחץ על הנבחרת להימנע משירת ההמנון, בתירוץ שהחלחתה תשמח את המשטר. העיתון טען כי אפילו הגולים הקובנים, שעזבו את ארצם לאחר מהפכת פידל קסטרו ב-1959, לא קראו מעולם להחרמת נבחרת קובה ואף עודדו אותה במשחקי כדורגל שהתקיימו על אדמת ארצות הברית. בשונה מהם, חלק מהגולים האיראנים המציגים עצמם כ”פטריוטים איראנים” עושים הכול על מנת להגביר את סבלם של אזרחי ארצם, בין היתר באמצעות תמיכה בהחרפת הסנקציות הכלכליות נגד מולדתם. ברור עם זאת כי הם אינם זוכים לתמיכה בתוך איראן, או אף בקרב הקבוצות המתנגדות למשטר מחוץ לאיראן. אף אחד אינו מעוניין להחרים את ההמנון הלאומי, משום שרוב האיראנים יודעים היטב שהפגיעה בכבודו תהיה חרוטה על מצחם לנצח נצחים (עצרי־איראן, 2022א).

גינויים כלפי הפגיעה בסמלים הלאומיים נשמעו גם מצד בכירים במסד הדתי והפוליטי. כך למשל, דרשן תפילות יום השישי בעיר ח'ומין, חוג'ת אל־אסלאם סיד קאסם מיר־צאדקי, הצהיר כי האויב משתמש בסמלים לאומיים, בהם הדגל וההמנון הלאומי, כדי ליצור מחלוקות בעם האיראני. הוא ציין כי האחדות היא מאפיין בולט של ענפי ספורט לאומיים ובכללם כדורגל, וכי עניים ועשירים, שיעים וסונים ושכבות שונות של העם מניחים את ההבדלים ביניהם בצד בעת תחרויות ספורט (אירנא, 2022ג). גם נציג המנהיג במחוז מערב אזרבייג'ן הזהיר מהפגיעה בכבודם של סמלי המדינה. בדרשת יום השישי בעיר אורומיה אמר חוג'ת אל־אסלאם סיד

השלטון המרכזי. אסטרטיגית הפיתוח הריכוזית של איראן יצרה פערים סוציו-אקונומיים רחבים בין המרכז לפריפריה וחלוקה בלתי מאוזנת של משאבי המדינה. כמו כן מואשמים השלטונות באפליה בחינוך ובתעסוקה ובמניעת לימוד התרבות המקומית והשפות המקומיות בבתי הספר במחוזות המאוכלסים בעיקר על ידי בני המיעוטים (Elling, 2013).

הסוגייה האתנית באיראן רגישה זה שנים ומזינה לעיתים הפגנות מחאה ואף עימותים אלימים באזורים שבהם מתגוררים בני המיעוטים. במחוזות ח'וזסתאן, בלוצ'סתאן וכורדיסטאן אף מתנהל עימות אלימים, שמתלקח לסירוגין בין שלטונות איראן לארגונים בדלניים מחתרתיים. אף על פי כן וחרף ההבדלים העמוקים בין הקבוצות האתניות השונות, איראן מתקיימת כישות פוליטית ותרבותית נפרדת לאורך מאות שנים. כל זאת בשונה ממדינות הלאום במזרח התיכון הערבי, שגבולותיהן עוצבו בעיקר לאחר מלחמת העולם הראשונה על ידי מעצמות המערב. גם השוני הרב בין התפתחותם ההיסטורית של המיעוטים האתניים, שיוכם הדתי (סונים ושיעים) ומידת האינטגרציה שלהם בחברה האיראנית מפחית במידה משמעותית את האיום מצד המיעוטים על לכידותה הלאומית של איראן. כך למשל, רוב בני המיעוט הערבי המתגוררים בח'וזסתאן הם שיעים, מה שמחזק את זיקתם למדינת הלאום האיראנית ושיבש במידה רבה את מאמציו של שליט עיראק סדאם חוסיין לגייס את תמיכתם במהלך מלחמת איראן-עיראק. בני מיעוטים אף מילאו לאורך השנים תפקידים בכירים רבים, בהם המנהיג העליון ח'אמנהאי (אזרי למחצה מצד אביו), ראש הממשלה לשעבר מוסאווי (אזרי), יושב ראש הפרלמנט לשעבר כרובי (לורי) ומזכיר המועצה העליונה לביטחון לאומי שמח'אני (ערבי). זאת ועוד, כפי שהראו רסמוס אלינג וקיוון האריס במחקרם, המבוסס על סקר חברתי נרחב שנערך באיראן בשנת 2016, איראנים רבים אינם מגדירים תמיד את זהותם האתנית-תרבותית באופן חד-משמעי, ולעיתים הם רואים את עצמם כמשתייכים ליותר מקבוצה אתנית אחת (Elling & Harris, 2021).

עיקר התביעות מצד המיעוטים האתניים מתמקדות לפיכך בשימור הזהות והתרבות המקומיות ובהסרת האפליה, ולא בדרישות להתנתק מאיראן. עם זאת, החשש המתמיד מניסיונות התבדלות של המיעוטים יוצר רגישות מיוחדת לכל ניסיון חיצוני לעודד בדלנות אתנית בתוך איראן. כך למשל, בינואר 2012 עורר כינוס ועידת תמיכה בתושבי המיעוט הערבי בח'וזסתאן, שנערך בקהיר, תגובות ביקורת וזעם באמצעי התקשורת וברשתות החברתיות באיראן. בוועידה השתתפו נציגים של התנועה הבדלנית לשחרור אהואז (בירת מחוז

מהדי קורישי כי הזלזול בהמנון ובדגל אינו מתקבל על הדעת, וכי על הרשויות להיאבק במי שפועל נגד הזהות האיראנית והאסלאמית ונגד קדושת הדגל וההמנון הלאומי (איסנא, 2022). חבר המג'לס לשעבר עמאד אפרוע', המזוהה עם האגף הפרגמטי במחנה השמרני, גינה אף הוא את הימנעותם של שחקני הנבחרת משירת ההמנון. בריאיון לסוכנות הידיעות הממשלתית אירנא אמר אפרוע' כי המנון הרפובליקה האסלאמית הוא סמל לזהותה הלאומית, לכבודה, לעצמאותה, לשלמותה הטריטוריאלית ולגאוותה של איראן, וכי מי שנמנע משירת ההמנון פוגע בסמל של אחדות לאומית. הפוליטיקאי האיראני ציין כי מדובר בצעד מכוער מצד הנבחרת, גם אם נעשו טעויות מצד השלטונות בהתנהלותם בפרשת מהסא אמיני (אירנא, 2022ב).

היחלשות ההזדהות הלאומית כסיכון לפיצולה של איראן

במאמציהם לבלום את השחיקה בהזדהות עם סמלים לאומיים הזהירו לאחרונה תומכי המשטר מפני היחלשות ההזדהות הקולקטיבית הלאומית, שעלולה לסכן את לכידותה הטריטוריאלית של איראן ולהוביל לפיצולה. הם הציגו את התופעה כביטוי למזימה מערבית לחלוקת איראן, שבאה לידי ביטוי גם בעידוד השתתפותם של בני מיעוטים אתניים-לשוניים, ובעיקר כורדים ובלוצ'ים, בהפגנות המחאה. מאז פרוץ המהומות בספטמבר 2022 בלט מקומם של בני מיעוטים אלה, שביטאו בעיקר קריאות אנטי-ממסדיות ותביעות כלל-לאומיות להסרת האפליה הנהוגה כלפיהם ולהרחבת החירויות האזרחיות פוליטיות (Alfoneh, 2022; Fiennes, 2022).

בני המיעוטים – בהם הטורקים האזרים, הכורדים, הערבים, הבלוצ'ים והטורקמנים – מהווים קרוב למחצית מאוכלוסייתה של איראן, והם מציבים אתגר לא פשוט בפני המשטר. הם שוכנים בעיקר באזורי הפריפריה ומקיפים את איראן: הטורקים האזרים בצפון-מערב, הכורדים במערב, הבלוצ'ים בדרום-מזרח, הטורקמנים בצפון-מזרח והערבים בח'וזסתאן. בקרב הקבוצות האתניות פעלו בעבר תנועות בדלניות, אשר אחדות מהן אף הניבו כינון מדינות עצמאיות, גם אם לתקופה קצרה בלבד, למשל הרפובליקה הכורדית של מהאבאד והרפובליקה הטורקית של אזרבייג'ן, שקמו בתום מלחמת העולם השנייה. התפרצויות אלימות נרשמו באזורי המיעוטים גם לאחר המהפכה האסלאמית, בעיקר בשנתיים הראשונות למהפכה. מאמצי השלטון המרכזי לשלב את הקהילות האתניות הרבות לכדי קהילה לאומית אחת לא פתרו את בעיותיהן האמיתיות. בני המיעוטים טוענים לאפליה מכוונת ולקיפוח מצד

במהלך הפגנות ועצרות מחאה של דגלים אחרים זולת הדגל הרשמי של הרפובליקה האסלאמית, כגון דגלים המזוהים עם מיעוטים אתניים-לשוניים או דגל האריה והשמש, ששימש את איראן בתקופה המלוכנית שקדמה למהפכה האסלאמית, מבטאת תמיכה בפיצולה של איראן. הזלזול כלפי הדגל הלאומי ניכר בקרב שתי קבוצות: אלה המשתייכים לקבוצות בדלניות ואלה שאינם מודעים לחשיבות הדגל. כל מי שרואה עצמו איראני ותומך באחדותה של איראן ללא קשר לדת, ללאום או להשקפה פוליטית, חייב לראות בזלזול בדגל משום חציית קו אדום, ואלה התומכים בפגיעה בקדושת הדגל מכשירים את הקרקע להרס אחדותה הטריטוריאלית של ארצם (פרארו, 2022).

חזרה לסמלים טרום-מהפכניים וטרור-אסלאמיים

במקביל לביקורת החריפה על ביטויי הזלזול בסמלים הלאומיים ולניסיון לקשור תופעה זו למאמצי המערב לחלוקת איראן, ניכר לאחרונה מאמץ גובר מצד שלטונות איראן לשוב ולגייס את תמיכת הציבור סביב סמלים לאומיים המזוהים עם העבר הטרור-מהפכני ואף הטרור-אסלאמי של איראן. מנהיג המהפכה איתאללה רוחאללה ח'ומיני שלל אומנם את הלאומיות כאידיאולוגיה לגיטימית והעמיד את האסלאם כבסיס בלעדי לזהותה של איראן. עם זאת, כפי שהראה מאיר ליטבק, בחלוף השנים אימצה הרפובליקה האסלאמית את הלאומיות ואף יצרה לאומיות אסלאמית מודרנית. לאומיות זו יצרה תצורות חדשות של זהות קולקטיבית והעניקה לשכבות נרחבות באוכלוסייה את האפשרות למלא תפקיד פוליטי פעיל יותר. חרף עוינותו של המשטר האסלאמי כלפי החילוניות הבוטה של המשטר הפהלווי שקדם למהפכה, והסתייגותו ממאמצי המשטר הישן להדגיש את עברה הטרור-אסלאמי של איראן, אימצה הרפובליקה האסלאמית את הנרטיב הלאומי, אף אם הציגה אותו לעיתים בלבוש אסלאמי. המתח בין שני מוקדי ההזדהות בזהות האיראנית לא נעלם, אך בחלוף השנים הוא הוביל לסינתזה: לאומיות דתית המדגישה את מרכזיות האסלאם כגורם תרבותי דומיננטי ומשלבת יחדיו היבטים של התרבות הקדם-אסלאמית וזו האסלאמית (ליטבק, 2021).

מנחם מרחבי מצא במחקרו שעם התבססות והתמסדות שלטון המהפכה, מנהיגיו כבר לא חשו פחד של ממש מתחייה אידיאולוגית של הלאומיות האיראנית. כתוצאה מכך החל הממסד הדתי לסגת לגישה פייסנית ומכילה ביחס לעבר הקדם-אסלאמי של איראן. בתקופת נשיאותו של מוחמד ח'אתמי (1997–2005) ניתן ביטוי

ח'זסתאן שעל שמה מכונה המחוז בערבית), אנשי דת מהעולם המוסלמי, נציגים ממכללת אל-אזהר בקהיר וכמה נציגים של תנועות פוליטיות מצריות המזוהות עם התנועות האסלאמיות, ובראשם עמאד עבד אל-ע'פור, יועצו של הנשיא דאז מוחמד מורסי. כינוס זה, שנערך במקביל לביקור שקיים שר החוץ האיראני עלי-אכבר צאלחי בקהיר, עורר את זעמם של איראנים רבים שיצאו נגד גילויי בדלנות באיראן, תקפו בחריפות את ממשלת מצרים ואת הנשיא מורסי ואף דרשו תגובה איראנית חריפה נגד מצרים, שפעלה נגד האינטרסים של איראן וקראה תיגר על שלמותה הטריטוריאלית (Zimmt, 2012).

החשש בציבור מפני חלוקת איראן, בייחוד על רקע האתגר הגובר בדבר יציבותו של השלטון המרכזי, מנוצל היטב על ידי המשטר בניסיונותיו לגייס תמיכה ציבורית, או לכל הפחות לבלום את השחיקה בתחושת ההזדהות הלאומית. ניתן למצוא דוגמה למאמצים אלה בדבריו של סגן שר הספורט והצעירים ופעיל הרשת הרדיקלי וחייד יאמין-פור, שהזהיר מפני ניסיונות מאמצי תקשורת העוברים את הרפובליקה האסלאמית לזרוע ספק בקרב האיראנים ביחס לאחדותם הלאומית, כדי להכשיר את הקרקע לחלוקת איראן. יאמין-פור טען כי ניסיונות התקשורת הזרה לקשור בין גילויי המחאה והזעם באיראן לפגיעה בסמלים לאומיים הם ביטוי ל"הונאה תקשורתית", שמטרתה להביא לפירוק החברה האיראנית (עצרי-איראן, 2022). מנהל המחלקה לתרבות ולהכוונה אסלאמית במחוז אלבורז, סעיד ג'אברי אנצארי, קשר אף הוא בין ההזדהות עם הסמלים הלאומיים להבטחת שלמותה הטריטוריאלית של איראן. הוא ציין כי הפגנת זלזול כלפי ההמנון והדגל מעידה על התנגדות ללכידותה של איראן, וכי יש להיאבק בתופעה זו ולחזק את סמלי המדינה, משום ששלמותה הטריטוריאלית אינה תלויה בהסכמה עם ממשלה זו או אחרת (ג'ואן אונליין, 2022). חבר ועדת המג'לס לביטחון לאומי ולמדיניות חוץ, ג'ליל רחימי ג'האן-אבאדי, ביטא עמדה דומה כשהזהיר מפני ניסיונות מצד אויביה של איראן לתקוף את זהותה בת 3,500 השנים תוך שימוש במחאה העממית כתירוץ. הפוליטיקאי האיראני כתב בחשבון הטוויטר שלו כי החלשת סמלים לאומיים כדוגמת הדגל והנבחרת הלאומית היא אסטרטגיה מסוכנת בשימוש אויבי איראן לצורך חלוקתה, וכי אסור לאפשר זאת (ג'האן-אבאדי, 2022).

גם אתר החדשות 'פרארו' הצביע על הקשר בין כיבוד הסמלים הלאומיים להכרה בגבולות המדינה. במאמר פרשנות באתר נכתב כי הדגל הלאומי מייצג מדינה בעלת גיאוגרפיה וגבולות מוכרים. לפיכך הנפה

הביטוי המובהק לתרבות זו הוא ציון 'יום כורש הגדול', שנקבע ל-29 באוקטובר ונועד להנציח את זכרו של מייסד האימפריה האח'מנית. המנהג, שהחל בעשור האחרון ואינו נכלל בלוח השנה האיראני הרשמי, עומד בניגוד למאמץ המתמשך מצד המשטר להדגיש את המרכיב הדתי-אסלאמי בזהות האיראנית על פני המרכיב התרבותי-פרסי. לא בכדי הטילו השלטונות הגבלות על עריכת טקסים בסמוך לקבר כורש. באוקטובר 2016, עם ציון יום כורש, פרצו התנגשויות אלימות בין כוחות הביטחון לאלפי אזרחים שהגיעו למתחם הקבר בפאסארגאד במחוז פארס בדרום-מערבה של איראן, לאחר שאזרחים החלו לקרוא סיסמאות בגנות המשטר. לקראת יום כורש ב-2017 הודיעו שלטונות איראן מראש על כוונתם לאסור על התקהלות אזרחים ליד הקבר, ואף הציבו מחסומים בדרכים הראשיות המובילות למתחם. מפקד משמרות המהפכה במחוז פארס הזהיר שכוחות הביטחון והרשות השופטת לא יאפשרו ל"כוחות אנטי-מהפכניים" לקיים אירועים בסמוך לקבר ולערער בכך את היציבות במחוז (מהר, 2017).

טיפול הלאומיות הדתית נעשה בחלקו בתגובה לתהליכי עומק בחברה האיראנית. לא זו בלבד שעוצמתה של הזהות התרבותית הפרסית נשמרה לאחר המהפכה, אלא שלעיתים היא אף גברה על הזהות הדתית-אסלאמית.

מאמצי השלטונות למנוע את קיומם של טקסים אלה עוררו בעבר ביקורת, בטענה כי בכך מאבד המשטר הזדמנות לחזק את תחושת ההזדהות הלאומית בקרב אזרחי איראן. הסוציולוג מהראן צולאתי השווה את מאמצי המשטר למניעת הנצחת כורש לניסיונותיו הכושלים של השאה למחוק את הזהות האסלאמית. צולאתי הצביע על העיסוק הגובר ביום כורש וטען שהדבר מוכיח שמדיניות המשטר רק מחזקת את זהותם התרבותית הטרומ-אסלאמית של אזרחי איראן. לדבריו, במקום לנסות לשלב בין מרכיבי השונים של הזהות האיראנית מנסה המשטר לאסלם את החברה האיראנית (צולאתי, 2017). אתר החדשות 'תאבנאכ' הצביע אף הוא על החשיבות הגוברת שרבים מאזרחי איראן מייחסים להנצחת כורש, ועל חוסר היעילות שבצעדי המשטר נגד הטקסים לזכרו. במאמר דעה שפרסם האתר נכתב כי לא זו בלבד שהכבוד שאזרחים איראנים מייחסים למכונן האימפריה הפרסית אינו מסכן את ביטחונה הלאומי של איראן, אלא אף ניתן לנצל לחיזוק הסולידריות הלאומית והרגש הלאומי בקרב אזרחי המדינה (תאבנאכ, 2017).

פוליטי מוחשי להשלמה עם מאפייני הקדם-אסלאמיים של הזהות האיראנית עם ביקורו בפרספוליס, אתר ארכיאולוגי שזוהה יותר מכל עם האדרת המלוכה האיראנית בתקופת יורשיו של כורש. ב-13 בספטמבר 2010 קיים הנשיא מחמוד אחמדינז'אד קבלת פנים חגיגת ל'גליל כורש', שהושאל לבקשת איראן למספר חודשים מהמוזיאון הבריטי בלונדון. אירוע זה היה יוצא דופן ברפובליקה האסלאמית, מכיוון שבעצם קיומו חרג הנשיא באופן בוטה מהאידיאולוגיה המנחה של השלטון המהפכני. במהלך הטקס דיבר הנשיא אחמדינז'אד בשבחיו של כורש ואמר שהצהרת זכויות האדם שלו מהווה המשך לדרכם של הנביאים (מרחבי, 2017). טיפוח הלאומיות הדתית נעשה בחלקו בתגובה לתהליכי עומק בחברה האיראנית. לא זו בלבד שעוצמתה של הזהות התרבותית הפרסית נשמרה לאחר המהפכה, אלא שלעיתים היא אף גברה על הזהות הדתית-אסלאמית. בעוד שהמאמץ מצד המשטר המלוכני לעצב חברה חילונית הביא דווקא להתחזקות ההזדהות הדתית, הרי הפער המתרחב בין המשטר האסלאמי לציבור ובעיקר הדור הצעיר הניע איראנים רבים, ובפרט צעירים, להעדיף את מוקד ההזדהות הפרסית בזהותם הלאומית על פני זה האסלאמי-השיעי. המשך קיומן של מסורות טרום-אסלאמיות ברפובליקה האסלאמית, כגון ראש השנה הפרסי (נורוז) ומסורת הצ'הארשנבה סורי – טקס מסורתי שנחוג לצורך סילוק הרע ערב ראש השנה ומתקיים ביום רביעי האחרון של השנה – מעיד על עוצמתו של המרכיב הלאומי-תרבותי בזהות האיראנית. לנוכח מאמצי הרפובליקה האסלאמית לשמר שליטה על הזהות הלאומית האיראנית, פנו רבים מאזרחי איראן לאמץ גרסה משלהם של זהות לאומית, המתרחקת מזהות המתמקדת באסלאם השיעי חרף העובדה שהדת ממשיכה להוות מרכיב יסודי בחברה (Rad, 2022). לכך תרמה גם השחיקה במעמד הדת. הפוליטיזציה המופרזת של הדת באיראן, כישלונם של המשטר בפתרון בעיותיה הכלכליות-חברתיות הקשות של איראן והשחיתות הנרחבת צמצמו את תמיכתן של שכבות נרחבות של הציבור במשטר המהפכני, וחשוב יותר – החלישו את כוח המשיכה של הדת בעיני ההמונים. לפיכך, לא זו בלבד שהמסורות הטרומ-אסלאמיות המשיכו להתקיים גם ברפובליקה האסלאמית, אלא שבקרב צעירים מהמעמד הבינוני התפתחה תרבות נגד המדגישה את המרכיב הפרסי הקדם-אסלאמי בלאומיות האיראנית, כהתרסה נגד האסלאם הממוסד שמקדמת המדינה. בתהליך זה מנוצלים אירועים וסמלים היסטוריים להבניית נרטיב לאומי וזהות לאומית מתחרים לאלה שהמשטר מנסה לעודד.

קולות אלה לא הביאו, עם זאת, לשינוי במדיניות השלטונות בעניין זה, שהשלכותיה ניכרות היטב כיום. העיתונאי סעיד חג'אריאן תלה לאחרונה את שחיקת ההזדהות הלאומית בכישלון המשטר בגיוס הציבור סביב סמלים שאינם דתיים-אסלאמיים. בהתייחסו לאירועים הקשורים להשתתפות נבחרת איראן במשחקי הגביע העולמי טען חג'אריאן, הנחשב לאחד האסטרטגים הבולטים של התנועה הרפורמיסטית, כי היחלשות הסמלים הלאומיים היא תוצאה של היעדר "דת אזרחית". כוונתו היא למערכת חלופית של טקסים, אמונות וסמלים בעלי תוקף מקודש במדינה המודרנית, למשל ימי זיכרון, מועדים לאומיים או סמלים שלטוניים. לדברי חג'אריאן, הרפובליקה האסלאמית לא הצליחה לייצר חלופה אזרחית לסמלים של איראן הטרור-מהפכנית, כדוגמת המלוכה. בשל היחלשות הדת בחברה האיראנית וכישלון המשטר בהצבת חלופה ללאומיות באמצעות האידיאולוגיה המהפכנית הרשמית, ובהיעדר עבר קולוניאליסטי שיכול היה להצמיח סמלים לאומיים בדומה למדינות כמו הודו, לא נוצר ברפובליקה האסלאמית בסיס חזק של סולידריות (כבנא, 2022).

החשש הגובר של המשטר מפני היחלשות הסולידריות הלאומית הביא להגברת המאמץ לגייס את הציבור סביב סמלים שאינם מזוהים עם האסלאם או עם הרפובליקה האסלאמית. ניתן למצוא ביטוי למאמץ זה, למשל, בשלטי חוצות שהוצבו בטהראן במהלך משחקי גביע העולם בכדורגל. בכמה שלטים הוצגו שחקני הנבחרת הלאומית לצד דמויות של גיבורים טרום-אסלאמיים הלקוחים מהמיתולוגיה האיראנית (Carmi, 2022). הניסיון לחזק את הרגש הפטריוטי ניכר גם בהבלטה יוצאת דופן של ההמנון 'אי איראן' (הוי, איראן), שנכתב ב-1944 ומזוהה עם הלאומיות הקדם-מהפכנית. המנון זה, שמעולם לא קיבל מעמד רשמי, שימש המנון בפועל בתקופת המעבר שבין נפילת השאה ב-1979 לאימוץ ההמנון 'שתהיה איראן נצחית' בשנת 1980, שהוחלף בשנת 1992 על ידי ההמנון הנוכחי של הרפובליקה האסלאמית (ח'רדאד, 2022). מאחר שההמנון 'אי איראן' מזוהה במידה רבה עם השלטון המלוכני, הוא אומץ במהלך השנים על ידי רבים ממבקרי המשטר וממתנגדיו כתחליף להמנון הרפובליקה האסלאמית, ואף הפך במידה רבה לאחד מביטויי המחאה נגד המשטר. בראשית דצמבר 2022 דיווחו כלי תקשורת איראניים על שירת 'אי איראן' בפי קבוצה של 300 נערים ונערות בכיכר אזאדי בטהראן (משרק ניוז, 2022). ימים ספורים לאחר מכן דווח כי התזמורת הלאומית האיראנית ניגנה את ההמנון באירוע לרגל יום ההתנדבות הבינלאומי (אלף, 2022). שינוי הגישה מצד המשטר כלפי ההמנון הוותיק הזה, שנחשב

סממן של זהות לאומית מסורתית, עשוי להצביע על ניסיון לחזק את התמיכה בו באמצעות אימוצו. השמעת ההמנון 'אי איראן' בולטת בייחוד על רקע מאמצי הממסד הדתי-שמרני החל ממחצית 2022 לגייס את תמיכת הציבור, ובעיקר הצעירים, באמצעות שורה של אירועים המוניים בעידוד השלטונות, שבמרכזם ילדים ובני נוער שרים יחד המנון דתי בשם 'הקשב, המפקד!' המנון זה בוצע לראשונה במארס 2022 לרגל ה-15 בחודש המוסלמי שעבאן, המציין את יום הולדתו של האימאם ה-12, שנעלם על פי האמונה השיעית בשנת 874 לספירה ועתיד לשוב בדמות המושיע (מהדי) באחרית הימים ולהשכיח צדק בעולם. הקליפ שהופק להמנון צולם במסגד ג'מכאראן שבסמוך לעיר קום, אחד המוסדות הדתיים המזוהים ביותר עם האמונה בשובו של המהדי. הקליפ שודר לראשונה בטלוויזיה הממלכתית מייד בתום שידור ברכת ח'אמנהאי לרגל השנה האיראנית החדשה (1401), ב-20 במארס 2022. בשונה משירה דתית מסורתית, הלחן של ההמנון מתאפיין בסגנון מודרני וקצבי. הוא כולל פנייה לאימאם ה-12 ומבטא תקווה לשובו. במקביל משקף ההמנון תמיכה בשלטון חכם ההלכה בהנהגת ח'אמנהאי ומשלב במילותיו התייחסות לקריאת המנהיג לדור הצעיר של המאה ה-21 להתגייס למען המולדת. כמו כן מעלה ההמנון על נס את מפקד כוח קודס של משמרות המהפכה, קאסם סולימאני, שחוסל בעיראק בינואר 2020 על ידי ארצות הברית. בהמנון משולב גם שמו של המנהיג המהפכני האיראני מירזא קז'צ' ח'אן, מייסד 'תנועת היערות', תנועת גרילה שפעלה ביערות צפון איראן נגד הכוחות המלוכניים, שסיכלו בתמיכת הקוזקים הרוסים את הישגי המהפכה החוקתית משנת 1906. קז'צ' ח'אן, שהובס ב-1921 בידי כוחות הצבא וקפא ביערות גילאן לאחר כישלון מרידתו, נחשב עד היום לפטריוט איראני שלחם נגד המעורבות הזרה בארצו (צימט, 2022).

האירועים שבהם הושמע המנון דתי זה סוקרו בהרחבה על ידי כלי התקשורת הממלכתיים ועוררו שיח ציבורי ותקשורתי נוקב. תומכי המפגנים ההמוניים טענו כי הם מאפשרים לרפובליקה האסלאמית לגייס את הצעירים סביב סמלים דתיים ולאומיים ולחזק את אמונתם הדתית. לטענת המצדדים בתופעה, הפצת הקליפ היא חלופה למוזיקה בהשפעה מערבית, שהפכה להיות פופולרית בקרב צעירים איראנים. במאמר שהתפרסם בסוכנות הידיעות הממשלתית נכתב כי ההמנון הצליח ליצור גל של סולידריות חברתית, והפופולריות הרבה שהוא זוכה לה הוכיחה שקיימת אפשרות התנגדות תרבותית ל"צירות וולגריות" המכוונות כלפי הדור החדש (אירנא, 2022א). האתר נור ניוז, המזוהה עם המועצה העליונה

אופי פוליטי וחברתי, היא עלולה להתפתח למשבר לגיטימיות של המשטר עצמו (איספא, 2018). על רקע גל המחאות מאז ספטמבר 2022 באיראן נראה כי לא זו בלבד שמשבר הלגיטימיות השלטונית מחריף, אלא מסתמנת שחיקה גם במעמד של סמלים לאומיים עכשוויים המזוהים עם הרפובליקה האסלאמית ובתחושת ההזדהות הלאומית, שנותרה מאפיין בולט של החברה באיראן חרף מגמות השינוי החברתיות והפער המתרחב בין המשטר לציבור.

חרף הקשיים שבפניהם ניצב המשטר האיראני מאז המהפכה האסלאמית, וביתר שאת בשנים האחרונות, הוא המשיך לשמר בידיו כמה עוצמות שאפשרו לו לצלוח את האתגרים, ובכללן היכולת לגייס תמיכה ציבורית.

אין משמעות הדבר בהכרח שאזרחי איראן נעשים פחות פטריוטים או לאומיים, אלא שהם מזוהים יותר ויותר את סמלי המדינה עם המשטר. סמלים אלה, שנתפסו במידה רבה גם לאחר מהפכת 1979 כמבטאים את האחדות ואת הכבוד והגאווה הלאומיים, נעשו מזוהים יותר ויותר עם הרפובליקה האסלאמית. הניכור הגובר בין "איראן" ל"רפובליקה האסלאמית" מציב סימן שאלה סביב יכולתן של רשויות המדינה לשמר לאורך זמן סולידריות לאומית וחברתית. זאת בייחוד בתנאים הנוכחיים, שבהם איראן עלולה לגלוש למציאות של מצב מהפכני מתמשך, המתאפיין בתסיסה בלתי פוסקת ובגילויים מזדמנים של מרי אזרחי. יומון כלכלי איראני הזהיר לאחרונה כי שחיקת ההזדהות הלאומית עלולה לפגוע גם בהתנהלות הכלכלית של המדינה. במאמר פרשנות בעיתון נכתב כי זהות לאומית מהווה גורם חשוב בהבניה לאומית, וכי חברות שזהותן הלאומית נחלשת אינן מסוגלות להתנהל באופן תקין גם מבחינה כלכלית, מכיוון שלא ניתן לצפות מפרטים בחברות כאלה לנצל את מלוא יכולותיהם לשם קידום ארצם ופיתוחה. העיתון הביא כראיה לטענה זו את הצלחתן הכלכלית של מדינות כדוגמת יפן, סין וגרמניה, ששגשוגן הכלכלי תלוי גם בהצלחתן לשמר זהות לאומית חזקה (דוניא-אקתצאד, 2022).

חרף הקשיים שבפניהם ניצב המשטר האיראני מאז המהפכה האסלאמית, וביתר שאת בשנים האחרונות, הוא המשיך לשמר בידיו כמה עוצמות שאפשרו לו לצלוח את האתגרים, ובכללן היכולת לגייס תמיכה ציבורית. הסולידריות הלאומית והקולקטיביזם שאפיינו את החברה האיראנית עודדו נכונות "להתגייס מסביב לדגל" ולצד המשטר, אל מול אתגרים פנימיים וחיזוניים.

לביטחון לאומי, גרס כי הקליפ הוא כלי חשוב ליצירת תחושת אחדות בתקופה שבה האומה האיראנית זקוקה להרמוניה (נור ניוז, 2022). מתנגדי התופעה, לעומת זאת, טענו כי היא מעודדת מיליטריזם, מהווה ניצול לרעה של ילדים בשירות תעמולת המשטר ונועדה להסיט את תשומת הלב הציבורית מהחרפת המצוקות הכלכליות והחברתיות במדינה. חלק מהמבקרים אף השוו את המפגנים ההמוניים למפגני התעמולה בגרמניה הנאצית ובאיטליה הפאשיסטית של המאה ה-20 ולמפגנים דומים במדינות רודניות באזור ובעולם, דוגמת קוריאה הצפונית (צימט, 2022).

סיכום ומשמעויות: משחיקת הלגיטימיות של המשטר לשחיקת ההזדהות עם הלאומיות הדתית של המשטר

בשנים האחרונות ניכרת שחיקה מתמשכת באמון הציבור האיראני במוסדות המדינה ובבסיס הלגיטימיות של המשטר. הקריאות שנשמעו במהלך גלי המחאה העממית בשלהי העשור השני של המאה ה-21 בנוסח "שמרנים, רפורמיסטים, הסיפור נגמר עבור כולכם!" העידו היטב על אובדן האמון בשני המחנות הפוליטיים המרכזיים באיראן. לחוסר האמון הגובר תרמו גם התנהלותם הכושלת של השלטונות לנוכח המשבר הכלכלי המחריף, אסונות טבע שפקדו את איראן ובהמשך גם מגפת הקורונה. השחיקה באמון הציבור ניכרה היטב גם בהפגנות המחאה שפרצו באיראן בעקבות התנהלות המשטר בפרשת הפלתו בשוגג של המטוס האוקראיני בינואר 2020. הפלת המטוס האוקראיני על ידי משמרות המהפכה, בפרט התנהלותו הכושלת של המשטר האיראני בפרשה, עוררו זעם ציבורי כלפי השלטונות. הצהרת מפקד חיל האוויר של משמרות המהפכה אמיר-עלי חאג'זאדה, שנאלץ להודות לנוכח ראיות חד-משמעיות שמשמרות המהפכה הם האחראים לשיגור המוטעה של טיל שהביא להפלת מטוס הנוסעים, הוציאה אלפי אזרחים זועמים לרחובות במחאה נגד בכירי המשטר, שניסו במשך שלושה ימים לטייח את פרטי המקרה. אתר חדשות איראני התייחס במאמר פרשנות לפגיעה שהסבו השלטונות לאמון הציבור בהתנהלותם, ובו נכתב כי בעוד שהמטוס האוקראיני ספג טיל אחד בלבד, אמון הציבור ספג אלפי טילים (עצרי-איראן, 2020).

משבר הלגיטימיות של המשטר ניכר היטב בגלי המחאה העממית, שהפכו תכופים יותר וקיצוניים יותר. גם מקורבי הנשיא לשעבר חסן רוחאני הזהירו מפני מגמה זו. חסאם אל-דין אשאנא, יועצו של רוחאני וראש המרכז למחקרים אסטרטגיים בלשכת הנשיא, הזהיר בראשית 2018 בכנס בטהראן כי מאחר שהמחאה לבשה

ח'רדאד (15 בנובמבר, 2022). המשך הדילמה סביב ההמנון הלאומי: **לבצע או לא לבצע - זו השאלה?** <https://bit.ly/3Z4PyZQ> כבנא (3 בדצמבר, 2022). **הערכת סעידי חג' איראן בנוגע לשולי השתתפות הנבחרת הלאומית בגביע העולמי: הכדורגל נעדר!**

<https://bit.ly/3YJzTPZ> ליטבק, מ' (2021). הלאומיות באיראן מהפחוליים לרפובליקה האסלאמית. **זמנים - רבעון להיסטוריה**, 143, 37-24.

<https://bit.ly/3xzPHJ7> מהר (2017, 28 באוקטובר). **משמרות המהפכה והרשות השופטת לא יאפשרו כל תוכנית בעלת תכנים אנטי-מהפכניים [מחוז]**

<https://bit.ly/3SdK8OI> פארס. מרחבי, מ' (2017). זהות לאומית ומורשת היסטורית בצל דמותו של המלך כורש. בתוך ל' הנדלמן-בעבור (עורכת), **איראן אז ועכשיו: חברה, דת ופוליטיקה** (עמ' 149-163). הקיבוץ המאוחד.

משרק ניוז (3 בדצמבר, 2022). **מה צריך לעשות עם המיעוט הקטן אך הקולני הזה?** <https://bit.ly/3XEADVf>

משרק ניוז (3 בדצמבר, 2022). **ביצוע ההמנון 'אי איראן' בכיכר אזאדי**. <https://bit.ly/3IypaCs>

נור ניוז (22 במאי, 2022). **מ'הקשב, המפקד! להכרח בשם 'אחדות רגשית'**. <https://bit.ly/3KkEioq>

סתארה'י צובח (3 בדצמבר, 2022). **תוצאות סקר ISPA מצביעות על קיומו של משבר בחברה**. <https://bit.ly/3ScSDoG>

פרארו (26 בנובמבר, 2022). **הדגל הוא סמל לאחדות או אמצעי להתנגדות פוליטית?** <https://bit.ly/3IM3YQz>

עצרי איראן (11 בינואר, 2020). **טייל אחד לעבר המטוס האוקראיני, אלפי טילים לעבר אמון אזרחי איראן**. <https://bit.ly/3KmsgLe>

עצרי איראן (22 בנובמבר, 2022). **תגובת העיתון המשרה לאישיירת ההמנון הלאומי בפי הנבחרת הלאומית**. <https://bit.ly/3IaJY1y>

עצרי איראן (30 בנובמבר, 2022). **ימין-פור: המתקפה על הנבחרת הלאומית היא מבוא לבדלנות**. <https://bit.ly/3IbFTKf>

צולאתי, מ' (2017, 27 באוקטובר). **הנצחת כורש אינה השאלה**. <https://bit.ly/3Iygtkm>

צימט, ר' (2015, 16 בנובמבר). **ניתוח פרופיל ההרוגים בקרב משמרות המהפכה האיראנים בסוריה, שספגו אבידות קשות בחודש האחרון**. מרכז המידע למודיעין ולטרור על שם אלוף מאיר עמית.

<https://bit.ly/3k57FQT> צימט, ר' (2018). **מגמות מרכזיות בחברה האיראנית**. **עדכן אסטרטגי**, 20(4), 11-3.

<https://bit.ly/3I9mLfU> צימט, ר' (2022). **איראן מבפנים: מדינה וחברה ברפובליקה האסלאמית**. רסלינג.

צימט, ר' (2022, 8 ביוני). **"הקשב, המפקד!" ההמנון הדתי שמסעיר את איראן**. איראניא, גיליון 5, מרכז אליאנס ללימודים איראניים.

<https://bit.ly/3Sdgi8h> תאבנאכ (2017, 28 באוקטובר). **תחילת המאמצים הבלתי רשמיים למניעת הנצחתו העממית של כורש**. <https://bit.ly/41jfHq2>

Akhavan, N. (2013). *Electronic Iran: The cultural politics of an online evolution*. Rutgers University Press.

Alfoneh, A. (2022, December 6). *Kurds and Baluchis make up half of protesters killed in Iran protests*. The Arab Gulf States Institute in Washington. <https://bit.ly/3Z04rgf>

AP & TOI Staff (2017, September 27). *Iranians rail against Israel at funeral for soldier beheaded by IS*. Times of Israel. <https://bit.ly/3Z0OzKf>

Branch, J. (2022, November 25). *Iran's anthem was a tense moment for players and fans alike*. New York Times. <https://nyti.ms/3SixdXm>

שחיקה מתמשכת בלכידות הפנימית ובמחויבות הקולקטיבית ללאומיות הדתית ולמוסדות המדינה, שהמשטר מנסה לטפח, עלולה לצמצם אף יותר לא רק את בסיס הלגיטימיות הרעוע ממילא של המשטר, כי אם גם את יכולתו לרתום את הציבור לצידו, כשם שעשה במידה מסוימת של הצלחה בעבר בעיתות חירום ולנוכח משברים לאומיים, לרבות איומים חיצוניים.

ד"ר רז צימט הוא מומחה לאיראן במכון למחקרי ביטחון לאומי ובמרכז אליאנס ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב. בעל תואר שני ושלישי בהיסטוריה של המזרח התיכון מטעם אוניברסיטת תל אביב ותואר ראשון בהיסטוריה של האסלאם והמזרח התיכון מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים. ד"ר צימט שירת למעלה משני עשורים באגף המודיעין. הוא כתב עשרות מאמרים ופרשנויות בתחומי מחקר, מרצה בפורומים אקדמיים וציבוריים שונים ומספק פרשנויות בתחום האיראני עבור אמצעי תקשורת בארץ ובחו"ל. razz@inss.org.il

מקורות

איסנא (2022, 11 בנובמבר). **חוסר כבוד להמנון ולדגל הלאומי לא יוותר ללא מענה**. <https://bit.ly/3kdq263>

איסנא (2022, 7 בדצמבר). **[קיים] צורך בחיזוק תחושת הפטריוטיות בקרב הסטודנטים**. <https://bit.ly/3ElR5Ts>

איספא (2018, 7 בפברואר). **הצגת תוצאות שלושה סקרים בנוגע למחאות די 1396 [נובמבר 2019] בכנס של המרכז למחקרים אסטרטגיים של נשיאות הרפובליקה**. <https://bit.ly/3IAs0Xn>

איספא (2022, 30 בנובמבר). **כמה אחוזים מהאזרחים היו מרוצים מתבוסת הנבחרת הלאומית?** <https://bit.ly/411plgR>

אירנא (2022, 18 במאי). **כתבתם על [השיר] 'ג'נטלמן', כתבו גם על 'הקשב, המפקד!'** <https://bit.ly/3ImZ0aW>

אירנא (2022, 15 בנובמבר). **עמאד אפרעי: ההמנון הלאומי הוא סמל של גאוה וזהות**. <https://bit.ly/3YJW08Z>

אירנא (2022, 25 בנובמבר). **האויב משתמש בסמלים לאומיים כדי ליצור מחלוקת**. <https://bit.ly/3YzllvL>

אלף (2022, 5 בדצמבר). **ביצוע יפה של 'הוי איראן' על ידי התזמורת הלאומית של איראן**. <https://bit.ly/3YJ8r40>

ג'אסי ג'ם (2022, 1 בדצמבר). **טרור נגד הזהות הלאומית**. <https://bit.ly/3Sboje4>

ג'האנאבאדי, ג'ר [Drjalilrahimi@] (2022, 27 בנובמבר). **החלשת הסמלים הלאומיים כגון הדגל, הנבחרת הלאומית, הזהות האיראנית וכדומה**. [ציוץ]. טוויטר. <https://bit.ly/3Ie617f>

ג'ואן אונליין (2022, 6 בדצמבר). **כיבוד ההמנון הלאומי והדגל הוא סמל לקבלת שלמותה הטריטוריאלית של איראן**. <https://bit.ly/3EeXU9x>

דוניא'י אקתאצא (2022, 1 בדצמבר). **בחברה נעדרת זהות לאומית אמינה אין גם התנהלות כלכלית בתי-הגנה**. <https://bit.ly/3EeXU9x>

הראל, א' (2009). **דת ולאומיות: שאלת הזהות האיראנית בזמן מלחמת איראן-עיראק**, בתוך ד' מנשרי ול' הנדלמן-בעבור (עורכים), **איראן - אנטומיה של מהפכה** (עמ' 148-173). הקיבוץ המאוחד.

ח'בר אונליין (2022, 2 בדצמבר). **האם תוצאות סקר ISPA בנוגע לתחושות העם האיראני לגבי תבוסת הנבחרת האמריקאית היו שגויות? עבאס עבדי השיב**. <https://bit.ly/3Kp4caB>

- Carmi, O. (2022, November 18). *A politically challenging World Cup for Iran, policy analysis*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://bit.ly/412uuoZ>
- Elling, R. (2013). *Minorities in Iran: Nationalism and ethnicity after Khomeini*. Palgrave Macmillan.
- Elling, R. & Harris, K. (2021). Difference in difference: Language, geography, and ethno-racial identity in contemporary Iran. *Ethnic and Racial Studies*, 44(12), 2255-2281. <https://doi.org/10.1080/01419870.2021.1895275>
- Faghihi, R. (2020, March 26). , Iranians look to each other, not government, for solidarity amidst COVID-19. Al-Monitor. <https://bit.ly/3Sdo41W>
- Fiennes, G. (2022, December 20). "Kurds and Baluch are brothers, thirsty for the leader's blood" – Iran's minorities, the Mahsa Amini Protests and Iranian identity". Oxford Middle East Review. <https://bit.ly/3YJh9Ag>
- Hashemi, M. (2020). *Coming of Age in Iran: Poverty and the Struggle for Dignity*. New York University Press.
- Jafary, S. (2017, November 27). *Earthquake response shows Iranians' nationalism — and mistrust of authorities*. <https://bit.ly/3IfXX5U>
- Khiabani, Gh. & Sreberny, A. (2007). The Politics of/ in Blogging in Iran. *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 27(3), 563-579. <https://bit.ly/3kacHLL>
- Rad, A. (2022). *The state of resistance: Politics, culture, and identity in modern Iran*. Cambridge University Press.
- Rauh, E. (2013). Thirty years later: Iranian visual culture from the 1979 revolution to the 2009 presidential protests. *International Journal of Communication*, 7, 1316–1343. <https://bit.ly/3Lsbq0>
- Reuters (1997, November 25). *Negroponte: Internet is way to world peace*. CNN. <https://cnn.it/3EHgUxN>
- Sullivan H. & agencies (2022, November 30). , Anti-regime Iranians celebrate World Cup exit to US in solidarity with protest. *The Guardian*. <https://bit.ly/3xvuaS5>
- Zimmt, R. (2012, 14 January). *Conference in support of Khuzestani Arabs convenes in Cairo during Foreign Minister Salehi's visit to Egypt provoking anger from Iran*. The Meir Amit Intelligence and Terrorism Information Center. <https://bit.ly/3IPdbaH>

זיוף סחורות על ידי חזבאללה

גיל ריזה

חוקר עצמאי

מערכת מימון הטרור של ארגון חזבאללה משלבת עיסוק בפעילות פלילית, כולל זיוף סחורות. הארגון ביסס תשתיות נרחבות לצורך זיוף סחורות באמריקה הלטינית, בלבנון, בארצות הברית, באירופה ובאזורים נוספים. הוא עסק ועוסק בזיוף סחורות מגוונות כמו תקליטורים, ביגוד, מזון, סיגריות, תרופות, כספים ומסמכים אחרים. תעשייה זו הכניסה לארגון מאות מיליוני דולרים במרוצת השנים. במאמר זה אבקש לבחון כיצד התפתחה מערכת זיוף הסחורות של חזבאללה. מטרת המאמר היא לשרטט תמונה על אודות תעשיית זיוף הסחורות של חזבאללה, ובכך לחשוף טפח נוסף ממקורות המימון המגוונים של הארגון, וכן לעורר מודעות כלפי מעורבותם של ארגוני הטרור בזיוף סחורות. ממצאי המחקר מראים כי מערכת זיוף הסחורות של חזבאללה אינה נחשבת למקור מימון מרכזי של הארגון, אך היא מסמלת במידה רבה תכונות חשובות של הארגון כדוגמת שאיפה לעצמאות כלכלית ומעורבות ענפה בפשיעה. השפעתה של תעשייה זו על הכלכלה הישראלית זניחה, אך היא בעלת פוטנציאל להרחיב את יכולות הלחימה של חזבאללה נגד ישראל.

מילות מפתח: חזבאללה, טרור, מימון טרור, איראן, לבנון, פשיעה, זיוף סחורות, זיוף כספים, זיוף תרופות.

מבוא

ארגון חזבאללה, שמשולב עמוק במערכת החברתית, הפוליטית והביטחונית בלבנון (שי, 2020), פועל במספר מישורים במטרה להשיג מימון לפעילותו. איראן היא מקור המימון המרכזי של הארגון, בהיקף של מאות מיליוני דולרים בכל שנה (U.S. Department of State, 2020), אך הארגון פועל גם באופן עצמאי במטרה להשיג מימון נוסף, אם באופן חוקי ואם בלתי חוקי (Ottolenghi, 2021). מקורות המימון הנוספים של חזבאללה כוללים בין היתר הכנסות מארגוני צדקה, תרומות פרטיות, הכנסות מעסקים לגיטימיים והכנסות מפעילות עבריינית ופשיעה. ההכנסות מפשיעה כוללות גם סחר בסמים, סחר בנשק, הונאות, הברחות וזיוף סחורות (שי, 2020; Besenyő et al., 2022).

תעשיית זיוף הסחורות והכספים על ידי חזבאללה כמעט לא באה לידי ביטוי במחקר האקדמי. אחת הסיבות לכך היא שרשויות החוק במדינות רבות נוטות להתמקד בפשעים בעלי פרופיל חברתי, משפטי וכלכלי בולט יותר כמו סחר בסמים, ולכן לעיתים יש נטייה חברתית להמעיט בחומרתם של פשעי קניין רוחני כמו זיוף סחורות, גם כאשר אלו מתבצעים על ידי ארגוני טרור (דרשן-לייטנר, 2020; לוי, 2022; Unifab, 2016; EUIPO, 2020).

פעילות הטרור מחייבת גיוס ושימוש במשאבים כספיים רבים (דרשן-לייטנר, 2020; Gendron, 2017; Shelley, 2014). הטרור ממומן בין השאר על ידי העברת כספים ממדינות תומכות טרור, איסוף כספים על ידי עמותות צדקה, ניצול משאבים במדינות כושלות וכן מעורבות בפשיעה (שי, 2020; Gendron, 2017; Shelley, 2014).

אחד ממוקדי הפשיעה של ארגוני הטרור הוא זיוף סחורות, כספים ומסמכים. מדובר בפשעי קניין רוחני שבהם ארגוני הטרור מייצרים, מעתיקים ומוכרים מוצרים מזויפים או פיראטיים. בתהליך זה כמעט כל מוצר, סחורה ומסמך ניתנים לזיוף עבור ארגוני הטרור, כמו שכפול תקליטורים, ייצור מותגי סיגריות, העתקה של מותגי אופנה, זיוף תרופות, כספים ומסמכים אחרים (Arena, 2006; Unifab, 2016; UNODC, 2019). תהליך הזיוף מחייב את ארגון הטרור להשקיע לא פעם משאבים רבים בהקמת תשתיות זיוף כדוגמת רכישת מכונות ייצור, הקמת מפעלים, גיוס הון אנושי מתאים ושיטותי פעולה עם ארגוני פשיעה (Arena, 2006; EUIPO, 2020; Unifab, 2016).

אחד ממוקדי הפשיעה של ארגוני הטרור הוא זיוף סחורות, כספים ומסמכים. מדובר בפשעי קניין רוחני שבהם ארגוני הטרור מייצרים, מעתיקים ומוכרים מוצרים מזויפים או פיראטיים.

האו"ם וארגון ה-OECD, שהתמקדו במעורבותם של ארגוני טרור וביניהם חזבאללה בענפי פשיעה שונים, לרבות זיוף סחורות. במחקר נעשה שימוש גם במקורות אקדמיים מסורתיים כמו מאמרים וספרות היסטורית, המתארים את המעורבות של ארגוני טרור בפשיעה ובזיוף סחורות, ואת מקורות המימון של חזבאללה. המקורות שעליהם מבוסס המאמר סוקרים את תופעת זיוף הסחורות של חזבאללה מראשית שנות ה-2000 ועד תחילת שנת 2023, וזאת במטרה לחשוף ככל האפשר את תעשיית זיוף הסחורות של הארגון לאורך השנים ולהראות את התמורות שחלו בתעשיית הזיוף האמורה. שילוב של כלל המקורות הללו יאפשר לבנות תמונה ברורה יותר של היקף המעורבות של חזבאללה בזיוף סחורות לאורך שני העשורים הראשונים של המאה ה-21.

זיוף סחורות על ידי ארגוני טרור

ביצוע פעולות טרור מחייב מימון רב, ולכן ארגוני טרור חייבים להשיג ולשמור על מימון קבוע לפעילותם. באמצעות נגישות להון כספי ארגוני הטרור יכולים לגייס אנשים, לספק להם את הצרכים הבסיסיים כדוגמת מזון, שתייה ולינה, ולהבטיח את הגנתם. ארגון הטרור גם נדרש, בין היתר, לרכוש אמצעי לחימה, להקים תשתיות טרור כדוגמת מעבדות נפץ, לאסוף מודיעין, להפיק תעמולה ולסייע למשפחות לוחמי הארגון (דרשן לייטנר וכץ, 2020; Shelley, 2014; Gendron, 2017). המחיר של פעולת טרור עשוי להשתנות בין ארגון לארגון ובין פעולה לפעולה, כאשר התקפות מסוימות עשויות לעלות כמה מאות דולרים (החל מהגיוס ועד לביצוע ההתקפה), ואילו התקפה מורכבת כמו אירוע הטרור של ה-11 בספטמבר עלתה לארגון הטרור אל-קאעדה כחצי מיליון דולר בקירוב (Lowe, 2006; The 9-11 Commission report, 2004). כלומר כל התקפת טרור וכל פעילות טרור מחייבת, בסופו של דבר, הוצאה כספית במידה כזו או אחרת.

ארגוני טרור יכולים להשיג את המימון לפעילותם על בסיס מגוון מקורות, לרבות מימון על ידי מדינות התומכות בהם, ניצול משאבים יקרים במדינות כושלות, מימון באמצעות עמותות צדקה, תרומות של אנשים פרטיים, ניהול עסקים לגיטימיים לכאורה ומעורבות בפשיעה

ואולם במחקרים אחדים שהתמקדו בזיוף סחורות על ידי חזבאללה נמצאו ממצאים מטרידים ביותר. למשל במחקר של בועז גנור ומירי הלפרין וורנלי (Ganor & Halperin Wernli, 2013), שהתמקד בזיוף תרופות על ידי חזבאללה, נמצא כי היקף ההכנסות מתעשיית זיוף התרופות נאמד בעשרות ואף מאות מיליוני דולרים בשנה. החוקרים ניצגו דרשן לייטנר וסמואל כץ (2020) טוענים כי חזבאללה זיף שטרות כסף באיכות גבוהה ביותר בשווי של עשרות מיליוני דולרים. ברם, חרף הממצאים החשובים הללו, היקף המחקר על אודות תעשיית הזיוף של חזבאללה כסוג של מקור הכנסה לארגון עודנו לוקה בחסר.

מתוך כך במאמר זה אבקש לבחון את התפתחותה של מערכת זיוף הסחורות של חזבאללה – תחום שטרם נחקר רבות באקדמיה, ומכאן גם נובע ייחודו של המאמר. המחקר אינו מתיימר לפתח תשתית תאורטית בנושא זיוף הסחורות, אלא בעיקר לעורר מודעות כלפי מעורבותם של ארגוני הטרור בזיוף סחורות ולהראות כי בשלב זה לא נעשה מאמץ בינלאומי ברור להילחם בתעשיית הזיוף של חזבאללה, בעוד שנעשה מאמץ בינלאומי להילחם בתחומי פשיעה אחרים של הארגון, למשל במעורבותו בסחר בסמים.

בפתח המאמר מוצגת המעורבות של ארגוני טרור בזיוף סחורות. פרק זה מדגיש כי העיסוק של ארגוני טרור בפשיעה, לרבות זיוף סחורות, אינו מהלך חריג, והוא מהווה מקור מימון נוסף לארגוני הטרור. לאחר מכן מוצגים מקורות המימון של חזבאללה. בפרק זה נראה כי איראן הייתה ונותרה מקור המימון המרכזי של חזבאללה, אך הארגון פיתח במרוצת השנים מקורות מימון נוספים, בין מפעילות לגיטימית לכאורה ובין על ידי מעורבות ענפה בפשיעה. הפרק השלישי במאמר מתמקד בתיאור של תעשיית הזיוף של חזבאללה. פרק זה מחולק לפי התפתחות תעשיות זיוף, בדגש על סיגריות, ולאחר מכן מעבר לזיוף תקליטורים, תרופות, כספים, מעורבות איראנית והשפעה על ישראל. הפרק מראה כי תעשיית זיוף הסחורות של חזבאללה מזרימה לו סכומי כסף לא-מבוטלים, והיא מעידה על יכולות הסתגלות מהירות של חזבאללה במציאת מקורות מימון חלופיים.

יודגש כי אי-ההתמקדות של רשויות החוק ושירותי הביטחון של מדינות רבות בתעשיית הזיוף של חזבאללה (אך לא בהכרח התעלמות ממעורבות הארגון בפשיעה באופן כללי) מקשה גם על גיבוש נתונים בדבר היקף תופעת זיוף הסחורות של הארגון. לפיכך נעשה כאן ניסיון להתמודד עם המגבלה המתודולוגית באמצעות איסוף מידע ממקורות ראשוניים, כגון דוחות ממשל בישראל, בארצות הברית, באירופה ובארגונים בינלאומיים כדוגמת

האחרונות, אך הם מבוססים רק על נתוני תפיסות מכס בעולם ולא על סחורות מזויפות אחרות שלא נתפסו, או סחורות לא-מוחשיות כמו תוכנות מחשב. סכומים אלו מהווים 3.7 אחוזים מכלל הסחר העולמי בשנת 2014 ו-2.5 אחוזים בשנת 2019 (OECD/EUIPO, 2019, 2021). נתונים רשמיים אלו עשויים להיות נמוכים באופן משמעותי ביחס להיקף הזיוף האמיתי, בעיקר בשל הקושי בזיהוי מוצרים מזויפים המשתלבים בהיקף המשלוחים האדירים של סחורות לגיטימיות (Shelley, 2014). על כן הערכה גסה של משרד המסחר האמריקאי היא כי לפני פרוץ נגיף הקורונה (COVID-19), היקף הסחר העולמי בסחורות מזויפות ופירטיות נאמד בין 1.7 ל-4.5 טריליון דולר (U.S. Department of Commerce, 2020). גורמי אכיפה בינלאומיים מדגישים כי מדובר בכלכלת השוק השחור הגדולה ביותר. לפיכך אין זה מפתיע כי ארגוני טרור משתלבים גם הם בתעשיית זיוף הסחורות, בשל פוטנציאל הרווח הכלכלי הגלום בתעשייה זו (UNODC, 2019).

אף על פי כן, מעורבותם של ארגוני טרור בזיוף סחורות אינה מובנת מאליה, שכן זיוף סחורות מחייב הקמת תשתיות ייעודיות לכך כמו מפעלי זיוף, גיוס הון אנושי מקצועי מתאים או שיתוף פעולה עם גורמי פשיעה שכבר הקימו תשתיות לזיוף. בהנחה שארגוני טרור יעדיפו להפנות את משאביהם לפעילות טרור, נשאלת השאלה מדוע יעדיף ארגון טרור להפנות משאבים להקמת תשתיות לזיוף, שעלולות לחשוף אותו לפיקוח משטרה וביטחוני. המעורבות של ארגוני טרור בפשיעה בתעשיית הזיופים מבוססת על מספר מניעים. ראשית, התפיסה כי מדובר בפשע שחומרת העונש בגינו נמוכה יחסית לפשעים אחרים כמו סחר בסמים ובבני אדם (Arena, 2006; EUIPO, 2020; Unifab, 2016). למשל בישראל העונש על זיוף נע בממוצע בין שלוש עד שבע שנות מאסר, וענישה דומה קיימת באירופה (Unifab, 2016). לעומת זאת, עונש על סחר בבני אדם הוא 16 שנות מאסר (חוק העונשין תשל"ד-1977), ועונש בגין סחר וייצור סמים יכול להגיע גם עד עשרים שנות מאסר (פקודת הסמים המסוכנים תשל"ג-1973).

שנית, מדובר על תעשיית שבה פרמיית הרווח נותרת גבוהה ביחס להשקעה. לסחורות מזויפות יש שוק פוטנציאלי בינלאומי גדול באופן משמעותי ביחס לעבירות אחרות כמו סחר בסמים. סחר במוצרים מזויפים למעשה מאופיין בשוק פוטנציאלי רחב, וזאת בשל גיוון הסחורות המזויפות כמו תרופות, מוצרי אופנה, תקליטורים, ספרים, תעודות ומסמכים וכספים, בעוד שוק הסחר בסמים עשוי להיות מוגבל ומיועד רק לצרכני סמים. בהקשר זה יודגש כי מחירם הגבוה של הסמים

(שי, 2020; Shelley, 2014; Gendron, 2017). ברם, מדינות רבות וארגונים בינלאומיים כמו האו"ם פועלים באופן אקטיבי למיגור הטרור, לעיתים תוך שימוש בניטור מקורות המימון של ארגוני הטרור. לדוגמה, סעיף 2 לאמנה הבינלאומית למניעת מימון טרור משנת 1999 (International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism) אוסר על מימון טרור בכל צורה שהיא, באופן ישיר או עקיף, או בכל צורה שבה ניתן לאסוף כסף ולהעבירו באופן מלא או חלקי, במודע או לא במודע, לשימוש הטרור (United Nations, 1999). בשל הניטור הבינלאומי של פעילות מימון הטרור והענישה המלווה פעילות זו, ארגוני הטרור נאלצים לפנות גם לפעילות פשיעה ועבריינות כדי לממן את פעילותם (Shelley, 2014; UNODC, 2019).

למרות שיש הבדל בין מניעי הטרור – שלרוב נועדו להגשים מטרות פוליטיות-מדיניות, דתיות ואידאולוגיות – לבין מניעים של פשיעה וארגוני פשיעה שנועדו להגשים מטרות פיננסיות, קיימת חפיפה חלקית בין התחומים הללו של טרור ופשיעה פלילית, ואף קיימים שיתופי פעולה בין הארגונים (Gendron, 2017; UNODC, 2019). האופן שבו ארגוני טרור יכולים להפיק רווח כלכלי מפשיעה מגוון למדי וכולל בין היתר סחר בנשק, בסמים, בבני אדם ובמוצרים אסורים אחרים; הברחות; חטיפות; גניבות; הונאות – לרבות הונאות סייבר; הלבנת הון; פיראטיות וזיוף של סחורות וכספים (Gendron, 2017).

זיוף סחורות מוגדר על ידי ארגון הסחר העולמי במסגרת פשעים של קניין רוחני. קניין רוחני הוא זכות משפטית שנועדה להגן על פעילות אינטלקטואלית בתחומי התעשייה, המדע והאומנות, ובתוך כך להגן על פטנטים, סימנים מסחריים וזכויות יוצרים. לפיכך זיוף של סחורות הוא "כל טובין, לרבות אריזה, הנושא ללא אישור סימן מסחרי זהה לסימן המסחרי שנרשם בתוקף לגבי טובין זה, או שלא ניתן להבחין בהיבטיו המהותיים מסימן מסחרי האמור, ואשר מפר בכך את זכויות הבעלים של הסימן המסחרי הנדון לפי דין מדינת היבוא" (WTO, 1995, p. 342). אם כן, לזיוף סחורות יכולות להיות צורות מגוונות למדי כמו זיוף תקליטורי מוזיקה, סרטים, ספרים, אופנה, צורות גרפיות, פטנטים, ומוצרים אחרים. אפשר גם לזייף תעודות, מסמכים וכספים (שטרות ומטבעות) (Unifab, 2016).

ארגון ה-OECD מעריך כי ההיקף הכולל של תעשיית הזיוף העולמית עמד על 464 מיליארד דולר בשנת 2019 (הנתון הזמין העדכני ביותר); כ-500 מיליארד דולר בשנת 2017; 509 מיליארד דולר בשנת 2016; ויותר מ-600 מיליארד דולר בשנת 2014. נתונים אלו אומנם מראים מגמת צמצום בסחר הסחורות המזויפות בשנים

ושירותים אזרחיים שהארגון מפעיל (Lowe, 2006). זיוף הסחורות על ידי ארגוני טרור ותומכיהם ניתן לזיהוי בכל היבשות – צפון אמריקה, אירופה, אפריקה, אמריקה הלטינית, המזרח התיכון וחלקים מאסיה (Shelley, 2014).

אחת ההערכות הנפוצות של גורמי ביטחון בינלאומיים היא שכמעט כל ארגוני הטרור הוותיקים עסקו בזמן כזה או אחר בזיוף סחורות – בין בייצור, הובלה ואחסון ובין בקבלת הון פיננסי מפושעים אחרים שעסקו בזיוף סחורות ותמכו במטרות ארגון הטרור. נוסף על חזבאללה, בין הארגונים המוכרים שעסקו או שעודם עוסקים בזיוף ניתן לזהות את ארגון הטרור IRA האירי, שזייף בין היתר תרופות וטרינריות (Lowe, 2006); ארגון הETA הבאסקי שעסק בזיוף בגדים ואביזרים ממותגים; ארגון הFARC הקולומביאני שזייף תקליטורים; ארגון הלקאעדה שזייף בין היתר תרופות ובגדים ממותגים; ארגון לשכר-אטיבה בפקיסטן שעסק בזיוף סיגריות; ארגון המדינה האסלאמית שעסק בין היתר גם בזיוף מסמכים, וארגון חמאס בעזה זייף מותגי מזון ומותגי בגדים. זיוף הסחורות אפשר לארגוני הטרור ליהנות מרווחים עצומים של עשרות ואף מאות מיליוני דולרים בשנה לכל ארגון (Unifab, 2016).

מימון חזבאללה

מעבר להיותו ארגון טרור בחסות איראן, חזבאללה הוא גם ארגון המשולב בקפדנות בכל תחומי החברה בלבנון. בעיני איראן הארגון נחשב למודל המוצלח ביותר שלפיו יש לייצא את המהפכה האסלאמית האיראנית, ובעיקר במסגרת קהילות שיעיות בעולם (שי, 2020). מתוך כך פעילותו המגוונת כל כך של חזבאללה מחייבת אותו להשיג מימון רב לקידום מטרותיו. נתוני הממשל האמריקאי מראים כי היקף המימון של חזבאללה בשנים האחרונות נאמד ביותר ממיליארד דולר, כאשר לפחות 700 מיליון דולר הוענקו על ידי איראן – וזאת מעבר לאמצעי הלחימה שאיראן מספקת לארגון (U.S. CRS, 2020; U.S. Department of State, 2023), ולפחות עוד 300 מיליון דולר מתוך התקציב השנתי הושגו מפעילות חוקית ובלתי חוקית שהארגון יוזם בעצמו (Ottolenghi, 2021).

גישה שמרנית יותר של מכון המחקר האמריקאי ראנד (RAND), שחוקר בין היתר נושאי ביטחון, מדגישה שייתכן כי הסכום שאיראן מעניקה בהיקף של 700 מיליון דולר עשוי להיות מנופח במידה כזו או אחרת, אך איראן עודנה מקור המימון המרכזי של הארגון והמקור המרכזי לאספקת אמצעי הלחימה לארגון (Tabatabai & Clarke, 2019). מכון המחקר האמריקאי 'הקרן להגנה

מפצה על גודל שוק "מוגבל" ביחס לשוק סחורות מזויפות (Unifab, 2016; EUIPO, 2020), והדבר גם מסביר מדוע אנשים מוכנים לעסוק בסחר בסמים חרף הענישה החמורה בגינו.

שלישית, רשויות החוק במדינות רבות בעולם נוטות להתמקד בעיקר בפשעים בעלי פרופיל חברתי, כלכלי ומשפטי בולט כמו סחר בנשק וסחר בסמים, ופחות בפשיעה של קניין רוחני (Lowe, 2020; EUIPO, 2016; Unifab, 2006). אחת הסיבות להזנחת המאבק המשטירתי-ביטחוני בפשעי זיוף של ארגוני טרור היא ההנחה שסחר בסמים מזרים לאורך שנים מיליארדי דולרים לארגוני טרור כמו חזבאללה (דרשן-לייטנר וכץ, 2020), ואילו פשעים אחרים כמו זיוף סחורות וכספים מזרימים לאותם ארגונים רווחים הנאמדים "רק" בעשרות ומאות מיליוני דולרים (Unifab, 2016). לכאורה זיוף בהיקף זה אינו משפיע במידה ניכרת על הכלכלות המערביות (לוי, 2022).

אתגר נוסף העומד בפני רשויות החוק בבואן להתמודד עם הבעיה הוא שלעיתים קרובות תעשיות הזיוף מבוזרות והתשתית אינה מפותחת בקנה מידה מסחרי, עד כי קשה לזהות הן את פעילות הזיוף והן את המניעים. כמו כן, לעיתים רשויות החוק מסווגות את הפשע בצורה שונה, כמו "פשע מאורגן", "טרור", "הונאה במוצרים" ו"זיוף מוצרים", וכך הדבר גם משפיע באופן ישיר על הרשות שאמונה על הטיפול בבעיה ועל היקף הסמכות המוענקת לרשות המטפלת. נוסף על כך, לפעמים קשה לזהות את הקשר בין הזיוף לבין מימון הטרור. לכן חקירת פשע הזיוף מתמקדת בפשע הפלילי, ובכך מוחמצת ההזדמנות לקשר את הזיוף לארגון הטרור ולזהות את הפעילים בו (Spink, 2017). ארגוני הטרור שבסופו של דבר מחליטים לעסוק בזיוף סחורות עושים זאת במגוון צורות, למשל מעורבות ישירה של ארגון הטרור בייצור, בהפצה ובמכירה של מוצרים מזויפים (Shelley, 2014). תהליך זה מנוהל על ידי הארגון והכספים מועברים ישירות למטרות הארגון. דרך שנייה מבוססת על פעילותם של עבריינים או תומכי ארגוני טרור, שעוסקים בעצמם בזיוף סחורות ומעבירים חלק מההכנסות לארגון הטרור (Shelley, 2014). כאשר זיוף הסחורות מבוצע על ידי תומכי הארגון, לרוב המניע לכך מבוסס על רווח אישי של הזייפנים, ולא בהכרח מתוך זיקה חזקה למניע אידיאולוגי. כלומר החשודים בזיוף סחורות מנסים תחילה להעשיר את עצמם מתוך מניעי פשע, ורק לאחר מכן הם מפנים חלק מהרווחים שלהם לטובת הארגון (Spink, 2017; Sullivan, et al., 2014). העברת הכספים לארגון הטרור מבוצעת לרוב בצורה עקיפה, באמצעות תיווך של אגודות צדקה, אגודות דת

חלק מהשירותים בתחומים אלו ניתנים בחינם וחלק בתשלום (שי, 2020). כמו כן, חלק מתקציב ממשלת לבנון נחשב גם הוא למקור הכנסה של הארגון, אשר לוקח חלק בפעילות הפוליטית של לבנון ונציגיו משתלבים במערכת הפרלמנטרית. התקציבים שמוענקים לארגון על ידי ממשלת לבנון מופנים לכאורה למשימות האזרחיות של הארגון, כדוגמת סיוע ברווחה ובבריאות וסיוע לקהילות שיעיות (שי, 2020).

מקורות המימון של חזבאללה נועדו לאפשר לארגון לשמור על כוח לחימה גדול מול ישראל, להעמיק את פעילותו בלבנון ולהגביר את התמיכה בו מצד קהילות שיעיות ואחרות בלבנון. למשל, פעילותו של הארגון מחייבת הוצאות שוטפות בתחום הצבאי כמו תשלומי משכורות, תמיכה בלוחמי הארגון שנפגעו ובמשפחותיהם, אימונים ופעילויות מבצעיות אחרות. הפעילות האזרחית של הארגון מחייבת גם היא הוצאות כלכליות ניכרות בשל המוסדות האזרחיים שהקים, כמו מערך רווחה סוציאלי המנותק מהמערכת הכושלת של המדינה, מערכת חינוך ושיקום אזורים ואוכלוסיות שנפגעו במהלך העימותים עם ישראל (ברקוביץ, 2007).

ואולם מקורות המימון של הארגון חושפים אותו לשתי חולשות עיקריות. ראשית, המימון האיראני יוצר תלות רבה באיראן, ולכן כל צמצום במימון האיראני יוביל לשחיקה בהיקף הפעילויות הצבאיות והאזרחיות של חזבאללה (ברקוביץ, 2007). תלות זו באיראן עשויה להוות גם גורם מרסן לחזבאללה, כפי שהיה לאחר מלחמת לבנון השנייה. בסיום המלחמה איראן נזפה בחזבאללה על כך שיצא להרפתקה צבאית מול ישראל ללא התייעצות עימה, ובכך חזבאללה איבד חלק ממאגר הטילים שאיראן סיפקה במיוחד לשימוש, במקרה של תקיפה ישראלית באיראן (זיסר, 2011). חולשה שנייה היא כי היקף המימון הנוסף – למעט זה של איראן, ובעיקר המימון המבוסס על פעילות בלתי חוקית – חושף את הארגון לפגיעות ולניטור מצד המערכת הבינלאומית. ככל שמערך התמיכה בחזבאללה רחב יותר ומתפרס על פני יותר מדינות, כך גובר הסיכון לניטור ולפיקוח בינלאומי על המימון הזר המוענק לארגון (ברקוביץ, 2007).

לאורך השנים התבצעו מהלכים בינלאומיים המאתגרים את הארגון ותומכיו בכל הנוגע להעברת מימון וציוד לצורכי הארגון. למשל, חזבאללה הוכר כארגון טרור (כולל המבנה הארגוני – צבאי ואזרחי כאחד) על ידי עשרות מדינות בעולם, לרבות ארצות הברית, אוסטרליה, בריטניה, גרמניה, הולנד מספר מדינות באמריקה הלטינית כמו ארגנטינה, קולומביה, פרגוואי, ואף הליגה הערבית (מרכז המידע למודיעין

על דמוקרטיה) (FDD) מציין כי המימון הישיר שמעניקה איראן לחזבאללה נע מדי שנה בין 100 ל-300 מיליון דולר, כאשר התנודות בהיקפו נובעות מן הסנקציות שמוטלות על איראן, מתנודות במחירי הנפט (שמשפיעות על הכלכלה האיראנית) וממעורבות איראן בסכסוכים אחרים – כמו בסוריה ובתימן (Fanusie & Entz, 2017). כמו כן, בשל הסנקציות הבינלאומיות המוטלות על איראן, יש דיווחים כי גם קטר סייעה בעשור הקודם במימון הזרוע הפוליטית של חזבאללה בהיקף של 300 מיליון דולר במצטבר,¹ ואילו רוסיה אף העבירה בצורה עקיפה נשק לחזבאללה, כחלק מהסיוע של הארגון לשימור משטר אסד בסוריה במהלך מלחמת האזרחים במדינה (Shaw, 2019).

מקורות המימון של חזבאללה נועדו לאפשר לארגון לשמור על כוח לחימה גדול מול ישראל, להעמיק את פעילותו בלבנון ולהגביר את התמיכה בו מצד קהילות שיעיות ואחרות בלבנון.

חרף הסנקציות הבינלאומיות על איראן, היקף התמיכה האיראנית בחזבאללה גדל לאורך השנים, כאשר לפני עשור בקירוב היקף המימון שהוענק לארגון על ידי איראן נאמד ב־100–200 מיליון דולר בקירוב, וזאת ללא חישוב העברת אמצעי הלחימה המגוונים שאיראן מספקת לחזבאללה (Cannon, 2015; Gendron, 2017). אך אין די בסיוע האיראני הממושך לצורכי הארגון, הן לאור בניית הכוח הצבאי רחב ההיקף שהארגון עוסק בו לאורך שנים והן בשל מעורבות חזבאללה בחיי הקהילה בלבנון. לכן הארגון בחר לפתח מקורות מימון נוספים מעבר לתמיכה האיראנית, וגם להבטיח הכנסה כספית קבועה למקרה שהתמיכה האיראנית תיפגע מסיבה כזו או אחרת (ברקוביץ, 2007; Shaw, 2019). התנהלות זו מלמדת כי הארגון שואף לבסס מערכת מימון כלכלית בת־קיימא שתאפשר לו להשיג עצמאות כלכלית לאורך זמן, גם אם הזרמת כספי הסיוע מאיראן תיפסק.

במסגרת מקורות המימון הנוספים של חזבאללה – למעט איראן ומעורבות בפשיעה – ניתן לזהות כי הארגון מצליח להפיק הכנסות בצורות מגוונות למדי, לרבות: הכנסות מארגוני צדקה – כאשר לרוב מדובר על ארגוני צדקה המצויים מחוץ ללבנון; תרומות פרטיות – בעיקר על ידי אנשים וקהילות שיעיות המתגוררות באפריקה ובאמריקה הלטינית (שי, 2020); הכנסות מעסקים לגיטימיים וקשרים עם גורמי מסחר שונים (Besenyő et al., 2022); שירותים שהארגון מעניק בתשלום במסגרת מוסדות אזרחיים כדוגמת חינוך, בריאות ורווחה.

באופן מובהק כי חזבאללה מפיק הון רב מפעילות פלילית בינלאומית, לרבות סחר בסמים, הברחת נשק וזיוף סחורות (Shaw, 2019).

זיוף סחורות וכספים על ידי חזבאללה

זיוף סחורות וכספים על ידי חזבאללה מבוצע בצורות שונות: באופן ישיר על ידי הארגון, שמקים תשתיות ייצור ושיווק של מוצרים מזויפים (Ganor & Halperin, 2013); דרך מדינות זרות התומכות באופן ישיר בחזבאללה, כמו איראן שמעבירה לארגון את המוצרים המזויפים, ולאחר מכן חזבאללה עוסק בהפצה ומכירה של הסחורה או הכסף (Besenyő et al., 2022); באמצעות תומכי חזבאללה, העוסקים באופן כללי בפשיעה ומעבירים חלק מרווחיהם לארגון (Shelley, 2014); ועל ידי ארגוני פשיעה ועבריינים בודדים במדינות כמו סין, ארגנטינה, קנדה וברזיל, שעוסקים בין היתר בזיוף סחורות, מסמכים וכספים, ומשתפים פעולה במודע או לא במודע עם חזבאללה או עם פעילים מטעמו (Levitt, 2016).

תעשיית הזיוף של חזבאללה היא חלק בלתי נפרד מהרשת הפלילית הבינלאומית שאותה מפעיל הארגון. רשת זו עוסקת כאמור בעבירות פליליות רבות כדוגמת סחר בסמים, הברחת סחורות, הלבנת הון וכמובן זיוף סחורות וכספים. תעשייה זו חובקת עולם אך נפוצה בעיקר באזורים כמו אמריקה הלטינית, אירופה ואפריקה, שבהן מבוצעים רוב הזיופים (Levitt, 2017).

מוקד זיוף מרכזי של הארגון נמצא בעיר סיווד דל אסטה (Ciudad Del Este) בדרום-מזרח פרגוואי, המצויה בטבורו של משולש הגבולות ארגנטינה, ברזיל ופרגוואי. בפועל זהו אחד ממוקדי הפשיעה הבולטים בעולם, ובו מתרחשת פעילות ענפה של זיוף והברחת סחורות ופסעים אחרים. אזור משולש הגבולות מוגדר על ידי שלוש המדינות כאזור סחר חופשי, והוא נחשב למרכז המימון החשוב ביותר לטרור אסלאמי מחוץ למזרח התיכון (Ottolenghi, 2021; Rand, 2009; Shelley, 2014).

התפתחות תעשיית הזיוף של חזבאללה – סיגוריות, חותמות מס ותקליטורים

עדויות מוקדמות על מעורבות חזבאללה בזיוף סחורות וכספים התגבשו כבר באמצע שנות ה-90, כאשר חזבאללה עסק בזיוף חותמות מס על סיגריות וכרטיסי אשראי בארצות הברית. במסגרת מבצע 'מסך עשן' (Operation Smokescreen) של הרשות האמריקאית לאכיפת האלכוהול, הטבק, הנשק וחומרי הנפץ (BATF), ה-FBI ורשויות נוספות בשנת 2002, נחשף כי פעילי

ולטרור, (2020ב). כמו כן, החלטת מועצת הביטחון 1701 (UNSCR, 2006), שהתקבלה לאחר מלחמת לבנון השנייה בשנת 2006, אוסרת על מכירה ואספקה של נשק וציוד נלווה לכל כוח צבאי בלבנון, חוץ מממשלת לבנון (Besenyő et al., 2022; U.S. Department of Justice, 2018). בשנת 2018 ארצות הברית הכריזה על חזבאללה כאחד מחמשת ארגוני הפשיעה המובילים בעולם (U.S. Department of Justice, 2018). כתוצאה מכך, הארגון שכפוף לסנקציות בינלאומיות מעצם היותו ארגון טרור כפוף גם לסנקציות המוטלות עליו, על אנשיו ועל התומכים בו, כחלק מהגדרתו כארגון פשיעה (מרכז המידע למודיעין ולטרור, 2018).

חזבאללה הפך לארגון פשיעה בדומה לקרטלי סמים בינלאומיים וארגוני פשיעה אחרים, וזאת בשל פעילותו הפלילית המאופיינת בהלבנת הון, סחר בסמים, הונאות וזיופים. המהלך האמריקאי אפשר להקים כוח משימה מיוחד בעל משאבים וסמכויות לנטר ולאסור את הפעילות הפלילית של ארגוני פשיעה בינלאומיים, וזאת באמצעות העמדה לדין לא רק בגין טרור אלא גם בשל פעילות פלילית חמורה של אנשי חזבאללה ושל התומכים בו. כוח המשימה יאפשר גם שיתופי פעולה דיפלומטיים בין מדינות ומעקב אחר הפעילות הפיננסית של חזבאללה, כחלק ממאבק משותף בפשע המאורגן ולא רק כחלק ממלחמה בטרור (מרכז המידע למודיעין ולטרור, 2018).

לאור הניסיון הבינלאומי להיאבק במקורות המימון של חזבאללה, לרבות מקורות המימון מפשיעה, עולה השאלה איזה חלק מהיקף המימון של חזבאללה אכן מבוסס על פשיעה. מנהיג חזבאללה טען בשנת 2016 כי כל המימון של הארגון מגיע מאיראן. הצהרה זו נובעת מרצונו של המנהיג להדוף את הביקורת הבינלאומית, שלפיה הארגון עוסק בפשיעה חמורה לצורך מימון. ברם, בפועל איראן אחראית רק על 70–80 אחוזים מהמימון של חזבאללה בכל שנה, ומימון זה משתנה כאמור בהתאם לסנקציות שמוטלות על איראן, לתנודות במחירי הנפט ולמעורבותה של איראן בסכסוכים אחרים (Shaw, 2019).

נתונים על מימון חזבאללה מטבעם אינם אחידים, בשל רצונו של הארגון להסתיר את המידע האמור, אך דיווח אחר מצוין כי לאחר שהמנהל לאכיפת הסמים (DEA) בארצות הברית השיק את 'פרויקט קסנדרה' בשנת 2008, שנועד להילחם בסחר בסמים של ארגון חזבאללה, נמצא כי היקף המימון של הארגון מפעילות מבוססת פשיעה נאמד ביותר ממיליארד דולר בשנה (Meyer, 2017). חרף חוסר הבהירות בנוגע להיקף המימון המדויק של חזבאללה המגיע מפשיעה, ניכר

פשיטות על החנויות הללו לרוב חשפו מגמה קבועה של הימצאות מוצרים מזויפים, וזאת לצד ציוד בלתי חוקי אחר כמו אלפי דולרים לא־מוצהרים, כלי נשק וסמלים ודגלים של חזבאללה (Levitt, 2016; Shelley, 2014). בראשית שנות ה־2000 חזבאללה זיהה כי שוק התקליטורים (DVD, משחקי מחשב, תוכנות מחשב ותקליטורי שמע) הוא שוק משגשג, ולכן הארגון נכנס במהירות לתעשייה זו. זיוף התקליטורים התבצע על ידי תומכי חזבאללה מחנות בעיר סיווד דל אסטה, ומשם הם הוברחו ונמכרו ברחבי העולם (Shelley, 2014). ייצור התקליטורים המזויפים נעשה לא פעם בשיתוף עם ארגוני פשע מסין, ולאחר מכן הם נשלחו לעיר סיווד דל אסטה ומשם הוברחו למדינות אחרות כדי להימנע ממכסי יבוא. לאחר מכן הם נמכרו ברחבי העולם באמצעות רשת תומכים ופעילים של חזבאללה מהמזרח התיכון (Unifab, 2016).

אחד מזייפי התקליטורים הבולטים באזור, אסד אחמד ברכאת, אף תרם לחזבאללה כ־3.5 מיליון דולר מרווחי הזיופים וקיבל תעודת הוקרה על פעילותו ממנהיג חזבאללה חסן נסראללה (Rand, 2009). תעשיית הפשע של ברכאת כללה זיוף, סחיטה, סחר בסמים, שירותי הלבנת הון, סחר בנשק וזיוף מסמכים, שהניבו בכל שנה 15–150 מיליון דולר לחזבאללה. ברכאת נעצר ושוחרר לסירוגין על ידי שלטונות ברזיל ופרגוואי ומעצרו האחרון היה בשנת 2018, כאשר תשתית הזיופים שהקים נחשפה על ידי השלטונות המקומיים (מרכז המידע למודיעין ולטרור, 2019). סוכנויות ממשלתיות בארצות הברית העריכו כי פעילות הזיוף בלבד בעיר סיווד דל אסטה בפרגוואי הניבה לחזבאללה כ־20 מיליון דולר בכל שנה מאז ראשית המילניום (Rand, 2009). כאשר פחתה הרווחיות מזיוף התקליטורים, לאור השינויים הטכנולוגיים, חזבאללה ותומכיו עברו ליוזמות עסקיות בלתי חוקיות אחרות, כדוגמת זיוף תרופות (Belli et al., 2015).

זיוף תרופות

תרופות נחשבות גם הן למוצר בולט בתעשיית הזיופים של הארגון, בין שמדובר בייצור עצמי או בהברחת תרופות מזויפות שיוצרו על ידי גורם אחר. אחת התרופות הנפוצות שחזבאללה זייף הייתה ויאגרה, וכן הופצו תרופות מזויפות דומות (Levitt, 2016). הן זויפו במדינות כמו סין ואפילו בארצות הברית, שם בשנת 2006 נעצרו 19 חשודים בזיוף ובהפצה של גלולות ויאגרה. מכירתן הניבה לחזבאללה כחצי מיליון דולר בחודש (Unifab, 2016). יתר על כן, בשל הצורך לשקם את לבנון ואת חזבאללה לאחר מלחמת לבנון השנייה בשנת 2006, התקבלה בארגון החלטה, בברכת איראן, שהארגון יחל

חזבאללה בצפון קרוליינה עסקו כבר מאמצע שנות ה־90 בזיוף כרטיסי אשראי, המחאות וכרטיסי ביטוח לאומי לצורך הסתרת זהות, וכן בזיוף סיגריות ובולי מס על חפיסות הסיגריות (ATF, 2016). היקף הזיוף האמור נאמד ביותר משמונה מיליון דולר (Unifab, 2016).

למעשה זיוף סיגריות עם חותמות מס המוטבעות על האריזה נחשב לאחר מענפי הזיוף הראשונים והבולטים של חזבאללה. מפעלים לייצור סיגריות מזויפות שהופעלו על ידי תומכי חזבאללה נחשפו בארצות הברית ובמשולש הגבולות ברזיל, ארגנטינה ופרגוואי. מפעל אחד בארצות הברית הפיק בראשית שנות ה־2000 רווחים הנאמדים בחצי מיליון דולר מדי שבוע מייצור של אלפי קרטוני סיגריות (Belli et al., 2015). זיוף הסיגריות לא בהכרח התנהל כולו תחת קורת גג אחת, וישנן עדויות לכך שמפעלי סיגריות זהו באזור צפון קרוליינה, בדטרויט, בלוס אנג'לס ובערים ובמדינות נוספות בארצות הברית, אך חותמות מס מזויפות על חפיסות הסיגריות יוצרו בפרגוואי ובברזיל, ולאחר מכן מוצרים אלו אוחדו והוברחו לשווקים שונים בעולם (Levitt, 2016). ההערכה של רשויות החוק האמריקאיות היא כי בשנים 1996–2004, זייפי סיגריות מטעם חזבאללה שפעלו בארצות הברית הצליחו להפיק הכנסות בהיקף של יותר מ־30 מיליון דולר – שהועברו לפעילות הטרור של חזבאללה (Sullivan et al., 2014). חשיפה חוזרת ונשנית של מפעלים ומחסני סיגריות מזויפות בארצות הברית על ידי הרשות האמריקאית לאכיפת האלכוהול, הטבק, הנשק וחומרי הנפץ הבילה גם לשיתופי פעולה בין הרשויות בארצות הברית לבין אלו שבאמריקה הלטינית, ובעיקר במשולש הגבולות המוזכר. שיתוף פעולה זה חשף רשתות זיוף והברחה מסועפות של חזבאללה בשנים 2005 ו־2009. רשתות אלו לא עסקו רק בזיוף סיגריות וחותמות מס אלא זייפו גם מסמכים אחרים כמו דרכונים ותעודות זהות, ואפילו ייצרו תרופות מזויפות (Levitt, 2016). רשתות זיוף של חזבאללה עסקו לעיתים בזיוף של מספר מוצרים במקביל ללא קשר ביניהם, כולל גרביים, בגדי ספורט של חברות אופנה בינלאומיות, נייר טואלט ואפילו פורמולה להזנת תינוקות של 'סימילאק' (Belli et al., 2015; Levitt, 2016; U.S. House of Representatives, 2014).

לעיתים הארגון אף הקים חנויות ודוכנים שכל ייעודם היה מכירת מוצרים מזויפים שזויפו על ידי חזבאללה או על ידי סוכן אחר, אך שווקו על ידי חזבאללה. חנויות כאלה לביגוד ספורט ולממכר תקליטורים ומוצרים נוספים נמצאו בלוס אנג'לס, ובעיר סיווד דל אסטה בפרגוואי. הן הוצגו כחנויות לגיטימיות, ורק פשיטות של המשטרה המקומית ורשויות המס חשפו את מהותן האמיתית.

ושיווק תרופות מזויפות, מסייעת במכירה ובהפצה של תרופות חיוניות בלבנון. מהלך זה מאפשר לחזבאללה לספק מענה למחסור בתרופות בלבנון בעיצומו של המשבר הכלכלי במדינה (מרכז המידע למודיעין ולטרור, 2020א, 2021).

חרף הסכנות הגלומות בנטילת תרופות מזויפות, שיווקן של התרופות בלבנון אפשר לחזבאללה לחזק את מעמד הארגון במדינה במהלך המשבר הכלכלי החרף שפקד את המדינה בשנת 2020 ואילך.

חשוב לציין כי לא רק המשילות הרעועה בלבנון (שהחמירה עקב המשבר הכלכלי במדינה) מסייעת לחזבאללה להקים תעשיות זיוף בשטח המדינה. גם העובדה שלבנון אינה חברה בארגון הסחר העולמי מפחיתה ממחויבותה לעמוד בסטנדרטים של שמירה על זכויות הקניין הרוחני ומניעת זיופים. בשל כך לבנון אינה עוקבת ואינה מדווחת על תפיסות של מוצרים מזויפים בשטחה. משרד הכלכלה והמסחר הלבנוני הפיץ לאחרונה טיוטת חוק חדשה שנועדה לשפר את חוק זכויות היוצרים הקיים בלבנון משנת 1999, אך הטיטה החדשה עודנה ממתנה לאישור הפרלמנט והקבינט בלבנון (U.S. Department of State, 2022).

שיתוף פעולה חזבאללה-איראן בזיוף כספים ותרופות

מעורבותה של איראן בתמיכת תעשיית הזיוף של חזבאללה כוללת הן מעורבות הלכתית-דתית, שנועדה להצדיק ולאשר את הזיופים, והן ביצוע זיופים בפועל בשיתוף עם חזבאללה (Ganor & Halperin Wernli, 2013). הפעילות הכלכלית של חזבאללה משולבת עם פשיעה חמורה, ועבירות אלו מעוררות דילמות מוסריות הלכתיות האוסרות על ביצוע פשעים, ובעיקר כאלה שעלולים לסכן חיי אדם שאינם נמנים עם האויב. בשל כך, כבר עם ביסוסו של ארגון חזבאללה בשנות ה-80 סיפקו מנהיגי דת איראנים פסקי הלכה (פתווה) המצדיקים את הפעילות "הבלתי טהורה" והפלילית של סחר בסמים (Levitt, 2012). למשל, פתווה אחת קבעה כי "אנחנו מייצרים סמים לשטן – אמריקה והיהודים. אם לא נוכל להרוג אותם עם רובים, אז נהרוג אותם עם סמים" (Levitt, 2012, p. 35). פסק הלכה זה הצדיק את הסחר בסמים בכך שהדבר מחליש את האויב ופוגע בו. זיוף מוצרים כדוגמת תרופות עורר גם הוא דילמה אידיאולוגית-דתית שחייבה פסק הלכה. תרופות מזויפות מופצות לעיתים בשווקים של אויבי הארגון, אך ידוע

לעסוק גם בזיוף תרופות לצורך יצירת הכנסות נוספות (Ganor & Halperin Wernli, 2013).

מומחי טרור ופשיעה בעולם סבורים שתהליכי הייצור והזיוף של תרופות נחשבים לנוחים עבור ארגוני טרור, עד כי כ-60 אחוזים מארגוני הטרור העולמיים מעורבים בייצור ובהפצה של תרופות מזויפות (Ganor & Halperin Wernli, 2013). הסיבה לכך היא כי ייצור תרופות קיימות (גנריות) הוא תהליך מהיר וקל, משום שאינו כרוך במחקר והפיתוח הנלווה ליצירתן של תרופות חדשות. תהליך זה של זיוף והעתקת תרופות אינו דומה במאומה לסטנדרטים הגבוהים של חברות התרופות הגדולות, והייצור והזיוף של תרופות על ידי ארגוני הטרור מתקיים בסטנדרטים נמוכים, אך יש לו פוטנציאל לשוק עולמי רווחי. חזבאללה מחזיק באמצעים בסיסיים לייצור תרופות, לרבות הקמת מפעלי ייצור ורכישת חומרי הגלם לתרופות. כך מאות אלפי גלולות של תרופות שונות זויפו בכל יום בלבנון ושוקו למדינות במזרח התיכון, וזאת תוך יצירת רווחי עתק של מאות מיליוני דולרים לאורך שנים עבור חזבאללה (Cannon, 2015; Ganor & Halperin Wernli, 2013).

אין מדובר רק בייצור תרופות על ידי חזבאללה אלא גם בשיווק תרופות מזויפות שיוצרו על ידי אחרים. חברות תרופות בלבנון כמו City Pharm, New Allpharma, ו־International Pharma Group, שהיו בקשרים עם חזבאללה, עסקו ביבוא תרופות מזויפות מאסיה, העבירו אותן לאירופה ושם הן נארזו מחדש ונחתמו כאילו יוצרו באירופה. שיווק תרופות מזויפות על ידי חזבאללה, לרבות תרופות לבעיות בתפקוד מיני, גלולות מרץ, תרופות לצינון ותרופות נפוצות אחרות זוהו בארצות הברית, בקנדה ובאפריקה. מוקדי הייצור היו בסין, בלבנון ובמקומות אחרים (Ganor & Halperin Wernli, 2013). הפצת התרופות המזויפות לקהלים מקומיים בוצעה במקרים רבים על ידי בתי מרקחת רשמיים, שהציעו ללקוחותיהם תרופות במחירים זולים. הרוקחים ידעו כי הם רוכשים תרופות זולות ומזויפות מזייפנים מקומיים, מסין או דרך מתווכים בארצות הברית ובאירופה, שפעלו בחשאי בחסות חזבאללה. הגלולות המזויפות גרמו לעיתים נזק בריאותי לאלו שנטלו אותן (Shelley, 2014; Williams, 2014).

חרף הסכנות הגלומות בנטילת תרופות מזויפות, שיווקן של התרופות בלבנון אפשר לחזבאללה לחזק את מעמד הארגון במדינה במהלך המשבר הכלכלי החרף שפקד את המדינה בשנת 2020 ואילך. אנשים בלבנון שנקשרו עם זיוף תרופות מעורבים כעת באספקה ובמכירה של תרופות בלבנון. כמו כן, חברת התרופות הלבנונית City Pharma, ששמה נקשר בעבר עם ייצור

דולר. חלק מהשטרות המזויפים הללו הועברו בעבר גם לסקירה במעבדות של משטרת ישראל, אך גם בבחינה קפדנית זו היה קשה לזהות כי מדובר בשטרות מזויפים. רק בחינה של סוכנויות ממשל בארצות הברית הצליחה לזהות כי מדובר בשטרות דולר מזויפים באיכות גבוהה ביותר, שנעשו במשותף על ידי חזבאללה, איראן וקוריאה הצפונית (לוי, 2022).

הידע בזיוף הכספים שרכש חזבאללה מאיראן סייע לארגון גם בזיוף מסמכים מורכבים כמו דרכונים ותעודות. מסמכים מזויפים אלו סייעו לא רק לפעילי חזבאללה, חלקם אף "יוצאו" למדינות אחרות, ביניהן רוסיה, אוקראינה, קפריסין, מדינות ערב ומדינות באמריקה הלטינית. בעבר זוהו גם ניסיונות להציף את השוק הישראלי בכמויות גדולות של דולרים מזויפים מלבנון, אך תופעה זו נחשפה על ידי פעילות גורמי הביטחון והשיטור בישראל (ITIC, 2003). לא פעם הועברו מאות אלפי דולרים מזויפים מחזבאללה לארגוני הטרור הפלסטיניים, אך פשיטות חוזרות ונשנות של כוחות הביטחון בישראל על מוקדי טרור פלסטיניים הצליחו במקרים רבים לנטר את הכספים המזויפים הללו ולהחרימם (דרשן-לייטנר וכץ, 2020).

בעשור האחרון, שטרות דולרים מזויפים המועברים לחזבאללה או מיוצרים על ידו (לרוב שטרות בערך של 100 דולר) משמשים גם ברכישת מטבעות דיגיטליים במספר שוקי קריפטו כדוגמת ביטקוין ודומיהם, ובעיקר ברשת האפלה (Darknet). הדולרים המזויפים נבחנו על ידי סוכני ממשל שונים ואף נאמר שזיפו והודפסו באיכות גבוהה מאוד, עד כי מכונות אוטומטיות אינן מזהות כי מדובר בשטרות מזויפים (Besenyő et al., 2022). העובדה כי שטרות מזויפים השתלבו הן כחלק מהמערכת המסחרית העכשווית של מטבעות הקריפטו והן במסגרת הרשת האפלה מעידה כי לכסף מזויף יש השפעה ארוכת טווח, הן בהימצאות ממושכת של השטרות בשווקים זמן רב לאחר זיופם והפצתם והן באמצעות יכולת רכישה של מטבעות דיגיטליים, המאפשרים להפוך כסף מזויף למטבעות לגיטימיים יותר.

הנטייה של חזבאללה היא לא להפיץ בלבנון את המטבעות והשטרות המזויפים של 100 דולר אמריקאי ו־200 אירו, באמתלה "מוסרית-דתית-אידיאולוגית" שלפיה מדובר על "כספי דמים" (כספים שהושגו בצורה בלתי חוקית ולא מוסרית) שזיפו באיראן או נגנבו על ידי פעילים של חזבאללה בעולם, והוברחו מאיראן בדרכים שונות דרך עיראק, טורקיה וסוריה ומשם ללבנון, לידי ארגון הטרור. הארגון העדיף כי הכספים המזויפים יציפו את השווקים הבינלאומיים ויפגעו בסוחרים זרים, ופחות בשוק הלבנוני. כספים מזויפים או גנובים נמכרו לעיתים

שחלק מהתרופות משווקות גם לתושבי לבנון, לרבות ילדים קטנים, ולכן המהלך עורר גם דילמות מוסריות הלכתיות. בשל כך המנהיג האיראני עלי ח'אמנאי הוציא פסק הלכה שמאשר את המשך הפעילות הפלילית, במטרה לסייע במימון ארגון חזבאללה (Ganor & Halperin Wernli, 2013).

לצד ההצדקה ההלכתית לביצוע פשעים, איראן סייעה לחזבאללה בזיוף כספים, וזאת לצד הסיוע האיראני בביצוע פעולות טרור והעברת נשק לחזבאללה. איראן עוסקת בזיוף של מטבעות ושטרות שונים, בדגש על דולרים אמריקאיים, ובהעברתם לחזבאללה במסגרת סחר בכסף מזויף (Ottolenghi, 2018). המעורבות האיראנית בזיוף כספים אמריקאיים (ושל מדינות אחרות) מתקיימת כבר משנות ה־90. זיוף השטרות באיראן אף זכה מצד האמריקאים לכינוי "Superdollar" (סופר-דולר, "שטרות-על"). השטרות מודפסים בבית דפוס בניהול ממשלתי, שמחזיק במשאבים הטכנולוגיים והטכניים לרכישת הניירות המתאימים להדפסת השטרות ולתחזוקת מכשירי דפוס מורכבים. שטרות מזויפים באיכות גבוהה במיוחד שהודפסו באיראן הועברו לשווקים בינלאומיים, לארגוני פשיעה וגם לארגוני טרור שונים בעולם – בראשם חזבאללה (ITIC, 2003; Wege, 2010). לצד איראן, גם אנשי חזבאללה עוסקים בזיוף כספים, בדגש על מטבעות של ארצות הברית, כוויט, ערב הסעודית והאיחוד האירופי. זיוף זה נעשה בסיוע איראני במתקנים באזור בעלבכ בלבנון, שפעלו 2018–20 שעות ביממה כדי לאפשר לחזבאללה להפיק סכומי כסף מזויפים משמעותיים ולעשות בהם שימוש מהיר (FATF-OECD, 2013; Levitt, 2013a). אזור בעלבכ בלבנון נחשב למרכז תעשיית הזיוף של חזבאללה בלבנון (בשל אוכלוסייה שיעית גדולה באזור ומפאת פעילות פלילית גדולה של סחר בסמים באזור, שהחלה עוד במלחמת האזרחים בשנות ה־70). הכספים המזויפים מאיראן הועברו בעבר ללבנון ומשם להפצה בינלאומית. לאחר מכן בעלבכ נעשתה מוקד לזיוף שטרות סופר-דולר, אחרי שאיראן שלחה את הציד המתאים במטרה לאפשר לחזבאללה לזייף בעצמו דולרים אמריקאיים (Wege, 2010). ההערכה היא כי בראשית שנות ה־2000 פעלו באזור בעלבכ לפחות 15 בתי דפוס לזיוף כספים (ITIC, 2003).

בארגוני המודיעין של ישראל העריכו כי חזבאללה הצליח לזייף בלבנון לא פחות מ־50 מיליון דולר בעשור הראשון של המילניום. מדובר כאמור על מטבע קשה המבוקש בעולם ומאפשר לבצע כמעט כל עסקת סחר ברחבי העולם (דרשן-לייטנר וכץ, 2020). נתון אחר העיד כי מדובר בזיוף שטרות בהיקף של 100 מיליון

מסוגים שונים לישראל, במטרה להחליש ולערער את החברה הישראלית. אך לא תמיד ניסיונות ההברחה מבוססים על תרופות וגוללות מזויפות, אלא גם על ייצור סמים מקוריים אחרים (שב"כ, 2014). עד כה לא נעשה ניסיון משמעותי לבצע הברחות קפטגון לישראל מלבנון ומסוריה, בעיקר בשל הנוכחות של צה"ל על הגבול בין המדינות (ולנסי ומזרחי, 2023).

השפעה על ישראל

רשויות החוק בישראל כדוגמת משטרת ישראל ומנהל המכס, וכן משרדי ממשלה אחרים כמו משרד האוצר ומשרד המשפטים, טוענים כי אין ברשותם מידע על החדרה של סחורות מזויפות לישראל בידי חזבאללה, ולא מוכרת השפעה ברורה על הכלכלה המקומית.² יודגש כי היעדר מידע בנושא זה מצד משרדי הממשלה אינו מעיד על אי-קיומה של תופעה זו בישראל. אך מנתונים זמינים המבוססים על מקורות מידע גלויים שהמחקר הצליח לזהות ומוצגים כאן, לא זוהתה השפעה משמעותית על הכלכלה הישראלית בעקבות זיוף הסחורות של חזבאללה.

האתגר המהותי עבור ישראל הוא עצם היכולת של חזבאללה להשיג מימון רב להתעצמותו הצבאית ולביצוע פעולות טרור (דרשן-לייטנר וכץ, 2020; לוי, 2022). הון רב שמועבר לארגון, בין על ידי איראן ובין באופן עצמאי, מאפשר לחזבאללה להמשיך להיאבק בישראל ואף מקנה לו יכולת לשקם את הנזקים שעתידים להיגרם לארגון וללבנון בעקבות מלחמה עם ישראל, כפי שעשה לאחר מלחמת לבנון השנייה. בכך הדבר עשוי לכאורה להקל את תהליך קבלת ההחלטות של חזבאללה בשאלה אם לצאת למלחמה נוספת נגד ישראל (פסקין, 2015). דילמה נוספת לישראל – ככל שחזבאללה נתמך יותר על ידי איראן מבחינת כספים ונשק, כך גוברת השפעתה של איראן על הארגון ועל לבנון. הזהות של ארגון חזבאללה תשרת יותר את האינטרסים האיראניים ופחות את האינטרסים הלבנוניים. בעוד שהאינטרסים הלבנוניים עשויים להגביל את הפעילות הלוחמנית והפוליטית של חזבאללה, במטרה לגבש יציבות במדינה, הרי האינטרס של איראן הוא דווקא לצבור כוח והרתעה כלפי ישראל, ואף להשתמש בחזבאללה בעת הצורך (שי, 2020). בכך גם מסתמן יתרון מסוים המוביל לריסון התוקפנות של חזבאללה נגד ישראל, שאינה משרתת באותה העת את איראן (זיסר, 2011).

לעומת זאת, ככל שאיראן מנסה לשמר את התמיכה שלה בחזבאללה, כך הארגון הופך דווקא לפגיע יותר מבחינת יציבותו הכלכלית. סנקציות בינלאומיות שמוטלות על איראן מצמצמות את יכולתה להקצות

לעבריינים במחיר של 40–60 סנט לכל דולר, ולאחר מכן כספים מזויפים אלו השתלבו בשווקים מקומיים ובינלאומיים באמצעות עסקאות סחר מגוונות שאותן ביצעו העבריינים (Levitt, 2013a).

מעורבות נוספת של איראן בתעשיית הזיוף של חזבאללה הייתה בעת הקמת מפעלי זיוף התרופות בלבנון. לאחר מלחמת לבנון השנייה בשנת 2006 איראן העבירה את מכונות הייצור הראשונות לחזבאללה, שנועדו לייצור גוללות קפטגון מזויפות. מדובר בגוללות המכילות חומרים ממריצים כמו פנטילין ממשפחת האמפיטמינים, שבעבר יוצר באופן לגיטימי בעולם ונועדו לטפל בהפרעות קשב וריכוז ונמכרו תחת השם המסחרי קפטגון. כדורי הקפטגון של חזבאללה הכילו חומרים ממריצים שקל יותר לייצר, כמו קפאין וכימיקלים נוספים. הרווחים שחזבאללה הפיק, בהיקף של מאות מיליוני דולרים, ממכירת התרופות המזויפות הללו סייעו גם לאיראן לחסוך בהוצאות כמו כספי הסיוע שהיא נותנת לחזבאללה וללבנון, ובכך גם אפשרו לחזבאללה לפעול באוטונומיות כלכלית גמישה יותר (Ganor & Halperin, 2013; Wernli, 2013).

תעשיית זיוף גוללות הקפטגון של חזבאללה מתקיימת כיום בשיתוף ברוך הסמים הלבנוני חסן מוחמד דקו (שנעצר מספר פעמים), המכונה "מלך הקפטגון", שמנהל קשרים הדוקים עם חזבאללה ונהנה מהגנתו. ייצור הקפטגון מתבצע בעיקר בסוריה, אך הוא מועבר ללבנון וליעדים אחרים בעולם בהיקף יצוא הנאמד ב־25–30 מיליארד דולר ומהווה הן אמצעי לשיקום סוריה מנזקי מלחמת האזרחים והן מקור הכנסה לחזבאללה. עלות ייצור גוללות קפטגון נאמדת בשלושה סנט, אך מחירה של הגוללה עשוי להגיע לדולר אחד או שני דולר בלבנון, ועד 25 דולר בערב הסעודית. בסוף שנת 2021 נתפסו כחמישה מיליון גוללות קפטגון שהוברחו מלבנון לערב הסעודית בתוך תוצרת חקלאית. מספר חודשים לאחר מכן הטילו הסעודים הגבלות על כל יבוא התוצרת החקלאית מלבנון לארצם. נוסף על ערב הסעודית, סם זה מופץ בכל רחבי המזרח התיכון (ולנסי ומזרחי, 2023). חזבאללה אף ניסה בעבר להבריח לישראל גוללות קפטגון מזויפות כסוג של הסם אקסטזי. מינהל המכס בישראל חשף בשנת 2015 ניסיון הברחה כזה דרך מעבר אלנבי. בודקי המכס במעבר חשפו חשוד שהעביר בקופסת סיגריות כמה מאות גוללות קפטגון, שככל הנראה יוצרו על ידי חזבאללה (רשות המיסים, 2015). ייתכן שהיה זה ניסיון הברחה ראשוני שנועד לבחון את אפשרות להברחת עתידית ובהיקפים גדולים של גוללות קפטגון במעבר הגבול היבשתי. יודגש בהקשר זה כי חזבאללה עוסק ביתר שאת בניסיונות הברחת סמים

שיתוף פעולה בין זרועות שונות של הממשל האמריקאי ועם מדינות זרות. ארצות הברית נמצאת בעיצומו של עיצוב אסטרטגיה לשיבוש תעשיית הסמים של סוריה וחזבאללה, ואסטרטגיה זו תשלב שיתופי פעולה עם מדינות שונות במזרח התיכון כבר בשנת 2023 (Humud, 2022).

גרמניה הגדירה בשנת 2020 את ארגון חזבאללה כולו כארגון טרור, בעיקר בשל הפעילות הפלילית שתומכי הארגון ואף נציגים רשמיים שלו קיימו בגרמניה. פעילות זו כללה בעיקר סחר בסמים והלבנת הון, אך גם פעולות פליליות נוספות – הפצת תעמולה אנטישמית ותעמולה נגד ישראל וגיוס פעילים לארגון (דוסטרי, 2020). גרמניה לא הייתה היחידה שפעלה כך, ומדינות אירופיות כמו אסטוניה, סלובניה, לטביה, קוסובו ואחרות חדלו להבחין בין הזרוע הצבאית לבין הזרוע המדינית של חזבאללה. הדבר נבע משיתוף פעולה הולך ומתרחב של ישראל, ארצות הברית ובריטניה עם מדינות באירופה, שבאמצעותן נחשפה פעילותו הצבאית והפלילית של חזבאללה ביבשת (U.S. Department of State, 2021).

סיכום ומסקנות

חזבאללה עוסק בפעילות פלילית לצורכי מימון פעילותו הכללית. זו כוללת בין השאר סחר בסמים, סחר בנשק, הברחות, הונאות וזיוף סחורות. העיסוק בפשיעה הזרים לארגון לאורך השנים מיליארדי דולרים, וזאת לצד מימון הארגון על ידי איראן. זיוף הסחורות של חזבאללה הזרים לו עשרות אם לא מאות מיליוני דולרים בכל שנה, וזהו רק ענף פשיעה אחד מתוך רשת של ענפים פליליים שבהם עוסק הארגון.

עם זאת, תעשיית הזיוף נחשבת לפחות מניבה ביחס לענפי פשיעה אחרים כמו סחר בסמים, המזרים לארגון מיליארדי דולרים לאורך השנים. אף על פי כן אין לזלזל כלל בתעשייה זו, משום שבאמצעות זיוף סחורות ופשעים אחרים חזבאללה מצליח לגרוף סכומי כסף המשרתים את פעילותו ומאפשרים לו להפחית את תלותו הכספית באיראן. בכך חזבאללה מנסה להפוך את פעילותו העסקית לפעילות בת־קיימא. גם אם איראן תתקשה להמשיך לתמוך במימון חזבאללה בהיקפים גדולים, הארגון יוכל בכל זאת להמשיך בפעילות הטרור ובפעילויות האזרחיות שאותן הוא מקיים, אם כי בהיקף מצומצם יותר. המעורבות של חזבאללה בתעשיית זיוף הסחורות מסמלת בעיקר את יכולתו של הארגון להסתגל לשינויים תכופים, לשלב יוזמות עסקיות בפעילותו ולקיים פעילות פשיעה המסייעת לו ביצירת גיוון מקורות מימון. חזבאללה נטה ונוטה לזייף סחורות מגוונות, לרבות סיגריות, תקליטורים, ביגוד, תרופות, כספים, מסמכים

משאבים רבים לטובת חזבאללה. מתוך כך ניתן להבין מדוע הארגון עוסק באופן קבוע במציאת מקורות מימון נוספים – באופן חוקי או לא חוקי – ואף מרחיב אותם לאורך השנים במטרה להשיג עצמאות כלכלית (דוסטרי, 2020; Shaw, 2019). השאיפה של חזבאללה להשיג עצמאות כלכלית מלמדת כי הוא מבקש לשמור על יכולות צבאיות נגד ישראל ועל פעילות חברתית ופוליטית בלבנון, וכן הדבר מרמז שהארגון סבור כי יש חשש שהמשטר האסלאמי באיראן לא יחזיק מעמד לאורך זמן. זה מסביר מדוע הפעילות הפלילית של חזבאללה מגוונת וסתגלנית לשינויים בשטח, והוא רואה בעצמאותו הכלכלית יסוד חיוני להמשך קיומו (Shaw, 2019).

למרות שחזבאללה מנהל במידה רבה את זיוף הסחורות בעצמו, נמצא כי הדבר חייב שיתופי פעולה עם מדינות וארגוני פשיעה אחרים. בראש ובראשונה ניתן היה לזהות את המעורבות האיראנית בתעשיית הזיוף של הארגון.

ואולם בשנים האחרונות יותר ויותר מדינות מגדירות את חזבאללה על כלל זרועותיו כארגון טרור, ולכן המאבק נגד העצמאות הכלכלית של הארגון מתרחב אף הוא. ככל שנכסיו של חזבאללה מחוץ ללבנון נחשפים ומוקפאים, כך הדבר מחליש את הארגון בעייתיו גרוע מבחינתו – בתקופה שבה לבנון מצויה במשבר כלכלי עמוק. מבחינת ישראל מדובר דווקא בהזדמנות לחשוף את הפעילות הפלילית של חזבאללה בעולם, ובכך לשכנע עוד ועוד מדינות להימנע מהבחנה בין הזרוע המדינית של חזבאללה לבין זו הצבאית, ולראות בכל פעילות הארגון פעילות אסורה התורמת לטרור. מהלך זה יאפשר להפעיל לחץ בינלאומי גדול יותר על חזבאללה ולהחליש אותו (דוסטרי, 2020).

ואכן תהליך זה מתבצע באופן הדרגתי. כך למשל, מסוף שנות ה־90 ועד היום נפתחו כ־128 תיקים פליליים פדרליים בארצות הברית כנגד תומכי חזבאללה. 87 אחוזים מהתיקים נפתחו בגין האשמות הקשורות במימון חזבאללה באמצעות פשיעה או מימון אחר, ורק 13 אחוזים הואשמו בשל שיוך לפעילות צבאית. נתון זה מלמד כי מרבית תומכי חזבאללה בארצות הברית פועלים למען מטרות פיננסיות של הארגון, בשיתוף עם רשתות פליליות קיימות (U.S. CRS, 2023).

המאבק בתרופות המזויפות כמו הקפטגון מוביל גם הוא לשיתופי פעולה בינלאומיים. ארצות הברית חוקקה בשנת 2022 את חוק המאבק בקפטגון (CAPTAGON Act), שלפיו על ארצות הברית לפתח אסטרטגיית התמודדות לשיבוש ייצור הסם והפצתו. חוק זה יאפשר גם

השתמש באירופה כפלטפורמה לתעשיית הזיוף שלו – זיוף כספים (אירו) ותרופות.

רכישה של מוצרים מזויפים באשר הם עשויה בהחלט לתרום ולסייע במימון ארגוני טרור, אך בנוגע לשאלת הנזק שנגרם לישראל כתוצאה מתעשיית הזיוף של חזבאללה, נדמה כי אין לכך השפעה על הכלכלה הישראלית. ואולם תעשייה זו תורמת לחיזוק כוחו הצבאי של חזבאללה, שעלול לפעול נגד ישראל בעתיד. מצד אחד ישראל הצליחה לזהות כספים ותרופות מזויפות שהוברחו לישראל או לפלסטינים על ידי חזבאללה, וזיהוי הסחורות המזויפות הללו אפשר לצמצם את הנזק הכלכלי והחברתי לישראל. אך מצד שני, ככל שארגון הטרור צובר הון ושומר על הכנסות כספיות יציבות שנאמדות במאות מיליוני דולרים, כך יכול חזבאללה לשמור על כוח צבאי חזק לאורך זמן, והדבר עלול לפגוע באזרחים ובתשתיות בישראל. על כן תעשיית הסחורות המזויפות של חזבאללה מחייבת מאבק בינלאומי בלתי מתפשר. הדבר מחייב להגביר את שיתוף הפעולה של רשויות החוק במדינות שונות עם ארגונים בינלאומיים, ולהדגיש כי ענף זיוף הסחורות מסוכן לא פחות מענפי פשיעה אחרים.

גיל ריזה הוא חוקר עצמאי בתחום הטרור.
gilriza@yahoo.com

מקורות

- ברקוביץ, ד' (2007). **האם ניתן לירות את ראשי ההידרה? המערכה להחלשת חזבאללה**. מזכר 92, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3YTrf1q>
- דוסטרי, ע' (2020, 5 במאי). **משמעותיות הוצאת חיזבאללה מחוץ לחוק בגרמניה**. מכון ירושלים לאסטרטגיה וביטחון – JISS. <https://bit.ly/41tfBX>
- דרשן-לייטנר, נ', וכץ, ס' (2020). **הרפון – המלחמה החשאית בכספי הטרור**. הוצאת ידיעות אחרונות.
- ולנסקי, כ' ומזרחי, א' (2023, 16 בינואר). **"נרקוס" – הגרסה הסורית לבנונית**. מבט על, 1681, המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://bit.ly/3YWBhbc>
- זיסר, א' (2011). **המעורבות האיראנית בלבנון – שורשיה, מהלכה ויעדיה**. **צבא ואסטרטגיה**, 3(1), 14-3. <https://bit.ly/3SnwQL0>
- חוק העונשין תשל"ז-1977**. נבו. <https://bit.ly/3xK0YXE>
- חורי, ג' ורויטרס. (2021, 4 בינואר). **הושג הסכם לסיום החרם הערבי על קטאר**; בן סלמאן: מקווה שנפתח דף חדש. **הארץ**. <https://bit.ly/3IONy2U>
- לוי, א' (2022, 3 במארס). **טרור המזומנים: האיש שנלחם בכספי הסמים של חיזבאללה**. **ישראל היום**. <https://bit.ly/3SmzHnB>
- מרכז המידע למודיעין ולטרור. (2018, 4 בנובמבר). **ארה"ב הגדירה לאחרונה את חזבאללה כאחד מחמשת ארגוני הפשיעה הבינלאומיים המובילים ואישרה הצעות חוק המחריפות את הסנקציות המוטלות עליו ועל מי שמסייע לו**. <https://bit.ly/3IYH8c>
- מרכז המידע למודיעין ולטרור. (2019, 2 באוגוסט). **פרגואי הכריזה על חזבאללה כארגון טרור ובכך הצטרפה לארגוני הטרור**

וסחורות נוספות. תעשייה זו מתקיימת ברחבי העולם, בדגש רב על אזורים מוגדרים באמריקה הלטינית ובלבנון, שהם מוקדי הזיוף של חזבאללה. לצורך כך הארגון הקים תעשיות זיוף משוכללות שכללו שימוש במכונות ייחודיות, ניהול הון אנושי מקצועי, רכישת חומרי גלם מתאימים וניהול נתיבי הברחה והפצה. נתונים אלו מלמדים כי חזבאללה רואה בתעשיית הזיוף עסק חשוב ומניב שאין לזלזל בו, ויש לנהל אותו באופן מקצועי.

למרות שחזבאללה מנהל במידה רבה את זיוף הסחורות בעצמו, נמצא כי הדבר חייב שיתופי פעולה עם מדינות וארגוני פשיעה אחרים. בראש ובראשונה ניתן היה לזהות את המעורבות האיראנית בתעשיית הזיוף של הארגון. מעורבות זו כללה תמיכה דתית, חומרית ומקצועית שאפשרה לחזבאללה לשפר ולהגביר באופן משמעותי את יכולות זיוף הסחורות והכספים. אולם לצד שיתוף פעולה עם איראן ניתן היה לזהות כי חזבאללה שיתף פעולה עם גורמי פשיעה בינלאומיים במזרח הרחוק, באירופה ובארצות הברית. משמעות הדבר היא כי שיתוף הפעולה של חזבאללה עם גורמים בינלאומיים יכול, מצד אחד, לשפר את יכולות הזיוף וההפצה בזירה הבינלאומית, אך מצד שני גם לחשוף את הארגון לפיקוח של רשויות מקומיות במדינות אחרות ושל ארגונים בינלאומיים, ובכך להפוך את המאבק נגד זיוף הסחורות של חזבאללה ליעיל יותר.

אולם חרף הפוטנציאל לשיתוף פעולה חובק עולם נגד תעשיית הזיוף של חזבאללה, נמצא כי רשויות החוק והביטחון במדינות רבות בעולם נוטות להתרכז יותר במאבק כנגד פשעים אחרים, שנתפסים חמורים יותר מבחינה חברתית, משפטית וכלכלית, כמו סחר בסמים ובנשק. בשל כך נדמה כי המאבק נגד תעשיית הזיוף של חזבאללה אינו זוכה לפיקוח ולניטור הנדרשים מצד רשויות חוק בעולם. אומנם אין להמעיט בערכו של המהלך האמריקאי משנת 2018, שהגדיר את חזבאללה כאחד מחמשת ארגוני הפשיעה המובילים בעולם, ובכך אפשר להקים כוח משימה מיוחד למלחמה בתופעות הפשיעה של הארגון. ואולם תהליך זה התרחש זמן רב לאחר שחזבאללה כבר עסק בזיוף מוצרים וסחורות בשווי מאות מיליוני דולרים. כמו כן נדמה כי ההחלטה האמריקאית להתמודד עם תעשיית הקפטון של חזבאללה וסוריה נבעה מן המאבק בייצור סמים ובסחר בהם, ולא בהכרח מן המאבק בזיוף תרופות.

זאת ועוד, ההחלטה של מספר מדינות אירופיות לבטל את ההבחנה בין הזרוע המדינית לזרוע הצבאית של חזבאללה נבעה בעיקר מתחומי פעילות אחרים של הארגון, כמו סחר בסמים, גיוס פעילים ופעילות צבאית בשטח, אך המדינות התעלמו במידה רבה מכך שהארגון

- FATF-OECD. (2013). *Money laundering and terrorist financing related to counterfeiting of currency*. FATF-Financial Action Task Force. <https://bit.ly/3YXs21h>
- Ganor, B., & Halperin Wernli, M. (2013). The infiltration of terrorist organizations into the pharmaceutical industry: Hezbollah as a case study. *Studies in Conflict & Terrorism*, 36(9), 699-712. <https://doi.org/10.1080/1057610X.2013.813244>
- Gendron, A. (2017). Criminality, terrorism and the changing nature of conflict: The dynamics of the nexus between crime and terrorism. In: R. Dover, H. Dylan, & M.S. Goodman (Eds.). *The Palgrave handbook of security, risk and intelligence* (pp. 315-333). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/978-1-137-53675-4_18
- Humud, C. (2022). *Armed conflict in Syria: Overview and U.S. response*. (2022, November 8). Congressional Research Service. <https://bit.ly/3XSy3uV>
- ITIC – Intelligence and Terrorism Information Center. (June 2003). *Hezbollah (part 1) profile of the Lebanese Shiite terrorist organization of global reach sponsored by Iran and supported by Syria*. Center of Special Studies (C.S.S.). <https://bit.ly/3YV8TNF>
- Levitt, M. (2012). Hizbullah narco-terrorism: A growing cross-border threat. *IHS Defense, Risk and Security Consulting*, 34-41. <https://bit.ly/3YWyocI>
- Levitt, M. (2013). Hezbollah's organized criminal enterprises in Europe. *Perspectives on Terrorism*, 7(4), 27-40. <http://www.jstor.org/stable/26296982>
- Levitt, M. (2013a, October 2). *Hezbollah as a criminal organization*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://bit.ly/3SmiWZH>
- Levitt, M. (2016, October 25). *Hezbollah's criminal networks: Useful idiots, henchmen, and organized criminal facilitators*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://bit.ly/3Ssi1qM>
- Levitt, M. (2017, June 8). *Attacking Hezbollah's financial network: Policy options*. The Washington Institute for Near East Policy. <https://bit.ly/3EzKMvE>
- Lowe, P. (2006). Counterfeiting: Links to organized crime and terrorist funding. *Journal of Financial Crime*, 13(2), 255-257. <https://doi.org/10.1108/13590790610660944>
- Meyer, J. (2017, December 17). *The secret backstory of how Obama let Hezbollah off the hook*. Politico. <https://politi.co/3SnWb7s>
- OECD/EUIPO. (2019, March 18). *Trends in trade in counterfeit and pirated goods, illicit trade*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/g2g9f533-en>
- OECD/EUIPO. (2021, June 22). *Global trade in fakes: A worrying threat, illicit trade*. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/74c81154-en>
- Ottolenghi, E. (2018, April 17). *State sponsors of terrorism: An examination of Iran's global terrorism network*. Foundation for Defense of Democracies. <https://bit.ly/3YX0KZ8>
- Ottolenghi, E. (2021). *The laundromat: Hezbollah's money-laundering and drug-trafficking networks in Latin America*. *Mideast Security and Policy Studies* No. 194. BESA – The Begin-Sadat Center for Strategic Studies. <https://bit.ly/3ExA0Gn>
- נותנת בידי ממשל פרגואי כלים טובים יותר להתמודד עם פעילות חזבאללה בדגש על אזור משולש הגבולות המשמש מוקד הברחות ופשע מאורגן.** <https://bit.ly/41koDeJ>
- מרכז המידע למודיעין ולטרור. (2020, 10 במאי). **מימון הטרור: סנקציות שהטילה ארה"ב על 12 חברות של מוסד השיד חשפו מערכת ענפה של חברות מסחריות התומכת בפעילות הצבאית-טרוריסטית של חזבאללה.** (10 במאי 2020). <https://bit.ly/3Y02lMi>
- מרכז המידע למודיעין ולטרור. (2020, 22 בנובמבר). **לאחרונה הכריזו מדינות נוספות על חזבאללה כולו כעל ארגון טרור והוציאו אותו מחוץ לחוק, אולם מדינות באיחוד האירופי עדיין נמנעות מכך.** <https://bit.ly/3kiEQAz>
- מרכז המידע למודיעין ולטרור. (2021, 4 בינואר). **המענה של חזבאללה למשבר הכלכלי בלבנון: תמונת מצב.** <https://bit.ly/3lUiKVb>
- פסקין, ד' (2015, 15 בינואר). **עימות עם ישראל ישקם כלכלית את חיזבאללה.** **כלכליסט.** <https://bit.ly/3SmW8Jk>
- פקודת הסמים המסוכנים [נוסח חדש], תשל"ג-1973.** נבו. <https://bit.ly/3Y22PUk>
- רשות המיסים בישראל. (2015, 4 בנובמבר). **בודקי הביטחון של רש"ת יחד עם בודקי מכס אלנבי סיכלו הברחת מאות כדורי אקסטזי שהוסלקו בגרר.** <https://bit.ly/3kkU2x1>
- שב"כ. (2014, 13 בספטמבר). **פעילות חיזבאללה מול ערביי ישראל.** <https://bit.ly/3lrCcjH>
- שי, י' (2020). **ארגון חזבאללה (1982-2000). יסודות – עיונים בחקר ההיסטוריה של צה"ל, 2, 120-101.** <https://bit.ly/3KzyjvU>
- Arena, M. P. (2006). Hizballah's global criminal operations. *Global Crime*, 7(3-4), 454-470. <https://doi.org/10.1080/17440570601073186>
- ATF – Bureau of Alcohol, Tobacco, Firearms and Explosives. (2016, September 22). *Operation Smokescreen*. <https://bit.ly/3YXOMhl>
- Belli, R., Freilich, J.D., Chermak, S.M., & Boyd, K.A. (2015). Exploring the crime-terror nexus in the United States: A social network analysis of a Hezbollah network involved in trade diversion. *Dynamics of Asymmetric Conflict*, 8(3), 263-281. <https://doi.org/10.1080/17467586.2015.1104420>
- Besenyő, J., Gulyas, A., & Trifunovic, D. (2022). Hezbollah and the internet in the twenty-first century. *The International Journal of Intelligence and Counterintelligence*. <https://doi.org/10.1080/08850607.2022.2111999>
- Cannon, D.T. (2015). War through pharmaceuticals: How terrorist organizations are turning to counterfeit medicine to fund their illicit activity. *Case Western Reserve Journal of International Law*, 47(1), 343-376. <https://bit.ly/3lq7SGj>
- CRS – Congressional Research Service. (2021, February 1). *Lebanese Hezbollah*. <https://bit.ly/3x3kWvY>
- EUIPO – European Union Intellectual Property Office. (2020). *2020 Status Report on IPR Infringement: Why IP Rights are important, IPR infringement, and the fight against counterfeiting and piracy*. <https://bit.ly/3SwmXLe>
- Fanusie, J.Y., & A. Entz. (2017). *Hezbollah: Financial assessment. Terror Finance Briefing Book*. Foundation for Defense of Democracies, Center on Sanction and Illicit Finance. <https://bit.ly/3x5ljoJ>

- Rand. (2009, March 3). *Organized crime is increasingly active in film piracy; Three cases link terrorists to piracy profits*. RAND Corp. <https://bit.ly/3KBKylI>
- Shaw, D.O. (2019). Beyond necessity: Hezbollah and the intersection of state-sponsored terrorism with organised crime. *Critical Studies on Terrorism*, 12(4), 582–604. <https://doi.org/10.1080/17539153.2019.1592074>
- Shelley, L.I. (2014). *Dirty entanglements: Corruption, crime, and terrorism*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781139059039>
- Spink, J. (2017). Product fraud and product counterfeiting as a source of terrorist financing. *Security Journal*, 30, 640–645. <https://doi.org/10.1057/sj.2014.46>
- Sullivan, B.A., Chermak, S.M., Wilson, J.M., & Freilich, J.D. (2014). The nexus between terrorism and product counterfeiting in the United States. *Global Crime*, 15(3-4), 357–378. <https://doi.org/10.1080/17440572.2014.919227>
- Tabatabai, A.M. & Clarke, C.P. (2019, October 16). *Iran's proxies are more powerful than ever*. Commentary (Foreign Policy). RAND Corp. <https://bit.ly/2VYqHYO>
- The 9/11 Commission report. Final report of the National Commission on terrorist attacks upon the United States. (2004). <https://bit.ly/2lsGmOx>
- U.S. CRS – Congressional Research Service. (2023). *Lebanese Hezbollah*. (January 11, 2023). <https://bit.ly/3m7SSft>
- U.S. Department of Commerce. (2020). *U.S. intellectual property and counterfeit goods landscape review of existing/emerging research*. Library of Congress. <https://bit.ly/3khCGkF>
- U.S. Department of Justice. (2018, October 15). *Attorney General Jeff Sessions delivers remarks announcing the creation of a transnational organized crime task force*. <https://bit.ly/2QQkERQ>
- U.S. Department of State. (2020). *Outlaw regime: A chronicle of Iran's destructive activities*. 2020 Edition. Iran Action Group. <https://bit.ly/41dJ3pA>
- U.S. Department of State. (2021). *Country reports on terrorism 2020*. <https://bit.ly/3kpR4XS>
- U.S. Department of State. (2022). *2022 Investment Climate statements: Lebanon*. <https://bit.ly/3lZrRnG>
- U.S. House of Representatives. (2014). *Hezbollah International Financing Prevention Act of 2014*. 113th Congress, 2d Session. <https://bit.ly/3EysRFO>
- Unifab – Union des Fabricants. (2016). *Counterfeiting and terrorism*. Edition 2016. <https://bit.ly/2Og9SqA>
- UNODC – United Nations Office on Drugs and Crime. (2019). *Linkages between organized crime and terrorism – Module 16*. <https://bit.ly/3kmk8Q2>
- United Nations. (1999). *international convention for the suppression of the financing of terrorism*, General Assembly resolution 51/210. <https://bit.ly/3KQ4SWt>
- UNSCR – United Nations Security Council Resolution. (2006). *Resolution 1701 (2006)*, S/RES/1701 (2006). <https://bit.ly/2H9IFly>
- Wege, C. A. (2010). *Hizballah's Bekka organization. Perspectives on Terrorism*, 4(3), 29–38. <https://www.jstor.org/stable/26298458>
- Williams, J. (2014). *Hezbollah's threat in Germany: An updated overview of its presence and the German response*. International Institute for Counter-Terrorism (ICT), IDC Herzliya. <https://bit.ly/41l4qFy>
- WTO – World Trade Organization. (1995). *Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights (TRIPS)*. <http://bit.ly/3Z3l2A6>

הערות

- 1 מעורבותה של קטר במימון ארגוני טרור אינה חדשה, וקטר נחשבת לבעלת ברית של איראן. בשל כך מדינות ערביות כמו ערב הסעודית, מצרים, איחוד האמירויות, בחריין ונוספות הודיעו בשנת 2017 על ניתוק היחסים הדיפלומטיים עם קטר והטלת חרם עליה עד שתפסיק את תמיכתה בטרור, בארגון האחים המוסלמים ובחזבאללה, ותתרחק מאיראן ומטורקיה. קטר סירבה לדרישות אלו, אך החרם האמור הסתיים בשנת 2021 באמצעות פשרה בין המדינות הערביות (מרבית ההסכם נותר חסוי) (חורי ורויטרס, 2021).
- 2 נתון זה מבוסס על שאילתה שמחבר המחקר הפנה בדצמבר 2022 למשרדי הממשלה שונים כמו משרד ראש הממשלה – הממונה על ארגוני המודיעין בישראל, משרד האוצר, משטרה, מינהל המכס ומשרד המשפטים, בהתאם לחוק חופש המידע, התשנ"ח-1998. תכליתה הייתה לבדוק אם נתפסו בישראל מוצרים מזויפים החשודים כי יוצרו על ידי חזבאללה, משנת 2000 ואילך. תשובתם של המשרדים הללו הייתה כי באופן כללי אין ברשותם נתונים או מידע אחר על סחורות מזויפות של חזבאללה שנתפסו או זוהו בישראל.

משילות בנגב?

חבצלת יהל

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

המחקר הנוכחי מציע תפיסה חדשה ביחס לשימוש במונח משילות בהקשר לנגב. המחקר מתחקה אחר התפתחות הדיון האקדמי הבינלאומי על אודות המונח משילות, אשר הרחיב את גבולותיו של המושג מעבר לתחומי הממסד השלטוני, וזאת לעומת השיח הישראלי שנקט עד כה גישה מצמצמת. בהתאמה לשיח המרחיב, המחקר מראה כי במקביל למערכת הממסדית קיימת בנגב מערכת משילות נוספת, עצמאית ונפרדת, המוכתבת על ידי כללים שבטיים היסטוריים. משילות זו מכתובה היבטים רבים בחיי בדואים בנגב.

המאמר מתמקד בארבעה היבטים: רישום ותיעוד אוכלוסייה, שליטה במרחב הקרקעי, ריבוי נשים (פוליגמיה) ויישוב סכסוכים, ומדגים באמצעותם את הממשק בין שתי המשילות. מסקנת המחקר היא כי הממסד הישראלי, בהתנהלותו לאורך השנים ובמחדלו באשר לזיהוי והכרה בכוחה של המשילות השבטית, הביא לחיזוקה על חשבון המשילות המדינתית. המאמר גם מציע המלצות למדיניות.

מילות מפתח: משילות, בדואים, נגב, פוליגמיה, סולחה, מחלוקת קרקעות

מבוא

דוח מבקר המדינה לשנת 2021 שכותרתו "היבטי משילות בנגב" מצביע על מגוון תחומים שבהם מדינת ישראל אינה מחילה את חוקיה בנגב (מבקר המדינה, 2021). דוח זה מצטרף לדוחות קודמים של המבקר, שהצביעו על כשלי הממסד בכל הנוגע לענייני הבדואים בנגב (מבקר המדינה, 1967, 2011, 2016). בנושא המשילות עסקו חוקרים ממגוון תחומי ידע, והוא קשור בתאוריות מתחום המדיניות הציבורית – תחום חקר שהתפתח במחצית השנייה של המאה ה-20. רב־התחומיות שלו וחשיבותו עולים "ככל שמאפייניה של המדינה הדמוקרטית נעשים מורכבים יותר" (נחמיאס ומידיני, 2019, עמ' 13).

הגם שרשויות השלטון עומדות במרכז התוויית המדיניות הציבורית והן הנושאות באחריות ליישומה, הרי עם השנים הוכרה החשיבות בהבנת פעילותם והשפעתם של גורמים נוספים, כדוגמת קבוצות אינטרס, בעלי הון, וגופים בינלאומיים כלכליים ואחרים (נחמיאס ומידיני, 2019).

המחקר הנוכחי מבקש לסטות מהמיקוד הישראלי, הקושר בין פעילות הממסד ובין שימוש במונח משילות, ולהציע תפיסה חדשה ביחס לשימוש במונח בהקשר

לנגב. במרכז תפיסה זו עומדת הטענה כי לצד המשילות הממסדית בנגב קיימת גם מערכת משילות מקבילה, עצמאית ונפרדת, והיא השבטיות הבדואית. תרומת השימוש באותו מונח לשם תיאור שתי המערכות היא במיקומן זו לצד זו, תוך יצירת הקבלה אופקית ביניהן. זאת בשונה מהשאלות שנשאלו עד כה לגבי המשילות, שהתמקדו בממסד והיו במישור האנכי: תפקוד הרשויות השלטוניות ואי־יישום החוק על האוכלוסייה. התעלמות מעוצמתה ומהשלכותיה של השבטיות הבדואית ומהכרה בה כמערכת משילות מתחרה מובילה את הממסד הישראלי לעידודה ולחיזוקה, במידה רבה על חשבון המשילות המדינתית. לפיכך המחקר אינו דן בהקשר הרחב של שליטת מדינות במיעוטים,¹ ואף לא בתיאור קשיי הממסד הישראלי בגיבוש ובישום מדיניות כזו בקשר לאוכלוסייה הבדואית בנגב – נושאים שבהם עסקו מחקרים רבים (יהל וגלילי, 2023).

המאמר פותח בהגדרת המונח משילות והמשגתו, וכן הקשר בינו לבין עוצמה לאומית; בהמשך מוצגת השבטיות הבדואית כמערכת משילות מתחרה למשילות המדינתית; לאחר מכן מודגם הממשק בין המשילות באמצעות דיון בארבעה תחומים: מערך הרישום והתיעוד של האוכלוסייה; השליטה במרחב ובשימושים הנעשים

השתנתה גם היא. כדי ללכוד תהליכים אלו נטבע המונח משילות (governance), והוא תפס נפח ספרותי משמעותי (von Benda-Beckmann & von Benda-Beckmann, 2009, Chap 1, p. 1).

גם הסוציולוג אסא מרון הראה במחקרו כיצד בהדרגה חוקרים מדיסציפלינות שונות החלו לראות במשילות (governance) "פרספקטיבה מחקרית לחקר השינויים החלים במדינה ובמדיניות המודרניות המאוחרת. [כש] הנחת יסוד מרכזית היא שמדיניות מעוצבת ומיושבת בשדה ארגוני הטרוגני ומרובה שחקנים" (מרון, 2014, עמ' 169).

לצד המשילות הממסדית בנגב קיימת גם מערכת משילות מקבילה, עצמאית ונפרדת, והיא השבטיות הבדואית.

חוקר מדע המדינה קלאוס אופה התקדם בכיוון זה צעד נוסף וטען כי השימוש המחקרי החדש במונח משילות (governance) נעשה לשם הצגת ניגוד לשלטון המרכזי (Offe, 2009). זאת כאשר השימוש במונח בא להדגיש את אייכולתה של המדינה ליתן פתרון ביחס לעוצמתן ולדחיפותן של הבעיות הציבוריות, ואת העובדה שלשחקנים החיצוניים הלא-מדינתיים יש בפועל כוח המאפשר להם יכולת פעולה אוטונומית עד כדי סיכול הפעילות הממסדית הקלאסית. הקשר בין ריקון סמכויות המדינה והירידה בכוח הניהול שלה לבין שיח המשילות מצוי גם אצל הסוציולוג רמי קפלן (2010). בהמשך לאלה, חוקר מדע המדינה מארק בוור הבהיר בפתיחה לספרו על משילות (governance):

ממשל מתייחס אפוא לכל תהליכי השלטון, בין על משפחה, שבט, ארגון רשמי או לא-רשמי או טריטוריה, ובין באמצעות חוקים, נורמות, כוח או שפה. המשילות שונה מהממשלה בכך שהיא מתמקדת פחות במדינה ובמוסדותיה ויותר בפרקטיקות ובפעילויות חברתיות (Bevir, 2013, p. 1).

הגם שמרבית המחקרים שהוצגו לעיל עסקו בתמורות שעבר המונח governance, הרחבה מקבילה חלה גם על המונח governability. כיום הדיון האקדמי הבינלאומי סביב המונח משילות, הן במשמעות governance והן במשמעות governability, נקשר לא רק במוסדות המדינתיים הקלאסיים אלא גם בגורמים, בתהליכים

בו; פוליגמיה; ושימוש בכוח ליישוב סכסוכים. בסיום מובאות מסקנות עיקריות והמלצות.

משילות מהי?

התפתחות המונח בעולם

ראשיתו של המונח הלועזי למשילות קשורה במילים שלטון וממשל, שצמחו מהמילה היוונית kybernan (κυβερνάν). משמעותה המקורית תיארה פעילות ניווט והכוונת סירות. מילה זו התגלגלה למילה gubernare בלטינית ובהמשך ל-govern במובן של הכוונת ציבור.² מכאן נוצרו המילים government ו-governance (Levi-Faur, 2012, p. 5).

בשפה האנגלית ניתן למצוא שתי מילים שתרגומן לעברית הוא משילות: האחת היא governance, המתארת מוסדות ומתמקדת בממשלה, בממשל, בשלטון ובמנהל; השנייה היא governability, המתמקדת בתהליכים ועוסקת ביכולת למשול או ביכולת לממש מדיניות שלטונית (Coppedge, 2001). עיון בספרות האקדמית הבינלאומית מראה כי השימוש המסורתי במונחים governance ו-governability היה רק בהקשר לגופים שלטוניים מדינתיים (קפלן, 2010). החל משנות ה-80 הורחב השימוש במונח governance באופן שמתאר גם גופים שאינם מדינתיים. הכלכלן אוליבר ויליאמסון התייחס ל"כוח השוק" כאל משילות (Williamson, 1979). אחריו פיתחו הסוציולוג וודי פאול (Powell, 1990) וחוקר מדע המדינה רוד רודס (Rhodes, 1990) את השימוש במונח בהקשר לסמכות בלתי פורמלית של גופים שונים, והניחו את הבסיס להבנה כי מקור הסמכות ל-governance יכול להתקבל מזירות שונות, אשר יכולות להתחרות זו בזו, להתמקח, לתאם או להתעלם זו מזו.

מכאן ואילך נפרצו ההגדרות והדיון במונח התרחב לא רק להכללת גורמים לא-מדינתיים.³ השימוש בו נעשה דווקא לשם הדגשת התמורות שחלו בהבנה של מהות השלטון – ממסגרת מדינתית ריכוזית למסגרת מגוונת הכוללת מעורבות של כוחות וגורמי שוק, כמו גם שחקנים נוספים מהחברה האזרחית (Kooiman, 1998; Rhodes, 1996; Stoker, 2008; et al.). לפי המשפטנים פרנץ וקיבט פון בנדה-בקמן:

בעשרים השנים האחרונות חלו שינויים חשובים באופן שבו פועלת הממשלה. שחקנים רבים שאינם מדינתיים נעשו מעורבים במה שעד לאחרונה נחשב לתחום הבלעדי של סוכנויות המדינה. בד בבד, התפיסה האקדמית והפוליטית של שינויים

מוסדות ותהליכים, ולצד זאת מצמצם את המשילות לשלטון המדינה בכך שהוא מפנה למקור הסמכות שלה – משטר הדמוקרטיה:

משילות היא יכולת הממשל להפעיל סמכות לגיטימית לשם מימושה של מדיניות שהתקבלה בדרך דמוקרטית, תוך אספקה של הנהגה והכוונה מערכתיות, יצירת התנאים המבניים והתהליכיים, העצמת היכולת לפעול, פתרון בעיות וכן שילוב המשאבים הנדרשים להשגת היעדים הקיבוציים של החברה (שוחט, 2007, עמ' 13).

בגישה זו אוחד גם דוח מבקר המדינה לשנת 2021. בקובץ המאמרים 'חזון המשילה הישראלית', העוסק בליקויים השונים בתחומי המשילה המיוחדים לישראל, מציע אסף מידני לכנות את תחום החשיבה העוסק ביכולת למשול (governability) במילה משילה, ובכך הוא מבחין אותה מהמילה משילות (מידני, 2015, עמ' 11). מידני הציג במאמר המבוא לקובץ את ההגדרה המרחיבה של בוור (Bevir) שהובאה לעיל, אולם העיסוק בספר ממוקד בפעילות גופים ממסדיים בישראל.

מכאן עולה כי השימוש במונח משילות בישראל, הגם שאינו מבדיל בין המובן המוסדי governance למובן התהליכי governability, הוא בעיקר בתיאור התפקוד והיחסים בין מוסדות מדינתיים, בדגש על הממשלה, וזאת תוך התמקדות בשאלת יישום חוקי המדינה והמדיניות שהתקבלה מכוחם על ידי רשויות המדינה. בשימוש זה חסרה ההרחבה שנעשתה בשימוש במונח בשיח הבינלאומי לתיאור כוחות וגורמים נוספים שאינם מדינתיים, ולהבנת היחסים ביניהם לבין הממסד המדינתי.⁷

הדיון במאמר זה אינו נדרש להפרדה בין המובן התהליכי למוסדי. הוא הולך בעקבות השיח הבינלאומי המרחיב ומשתמש במונח משילות לתיאור מערכת שבטית בדואית שאינה ממסדית-מדינתית.

משילות ועוצמה לאומית

השאלה מה מכיל המונח עוצמה לאומית העסיקה מומחים רבים, אשר הגדירו את גבולותיו בדרכים שונות. הנטייה בעת המודרנית היא לראות את הנושא במובן הרחב, המבטא מכלול תחומים: צבאי-ביטחוני, מדיני, כלכלי וחברתי. עוצמה לאומית נמדדת גם במידת ההזדהות של הפרט עם היעדים שמציבה המדינה (בן ארי, 2002) וגם במידת הסמכות שיש למדינה על הפרטים, ביכולת השכנוע ובכך שלנותן ההוראה יש

ובכוחות לא-מדינתיים, לא אחת כאלו המתנגדים לכוחות הממסדיים.

התפתחות ההמשגה בישראל

המילה משילות חדשה בשפה העברית. היא לא הופיעה במילון אבן שושן הפופולרי ועדיין אין עבודה ערך בוויקיפדיה בעברית. אזכורים ראשונים של המילה החלו להופיע במאה ה-21. מבין האזכורים האקדמיים המוקדמים של המונח בעברית ניתן לציין את ספרו של יחזקאל דרור 'איגרת למנהיג יהודי-ציוני ישראלי' משנת 2005, שבו נעשה שימוש במונח בהקשר למודל לשיפור תפקודם של מנהיגים ישראלים-ציונים (דרור, 2005). עיון בהגדרות שניתנו למונח בעברית אינו מבהיר באופן מספק את הקשר בינו לבין המונחים הלועזיים governance ו-governability. מחד גיסא, האקדמיה ללשון עברית הגדירה את המילה משילות כבעלת תוכן הקיים בשני המונחים הלועזיים: "פעולתו של מי שמושל" ו"כושר השליטה והפיקוח של מוסדות השלטון".⁴ מאידך גיסא, הפירוש שניתן לה במילון אבניאון כולל רק את המובן שנכלל במונח הלועזי governability, שלפיו המשילות שקולה ל"יכולתו של ממשל להשיג את התוצאות הרצויות לו".⁵

הפירוש של מילון אבניאון תואם את השימוש הרווח בישראל בשנים האחרונות במונח משילות (גוהר, 2021), הקשור בעיקר לדרישה לחיזוק יכולת השליטה של הממשלה מול זרועות וגורמים שלטוניים וממסדיים אחרים, כגון הרשות השופטת ועובדי ציבור ופקידים, שהם חלק מהרשות המבצעת. כפי שהבהירה גייל טלשיר, משילות מקושרת למצב "שאינ מספיק כוח וסמכות לממשלה להוביל מדיניות, ולכן [...] יש להחליש את מנגנוני המדינה בד בבד עם כינון ממשלה קטנה וחזקה" (טלשיר, 2020, עמ' 18).

ברוח זו נקבע בקווי היסוד של מדיניות הממשלה ה-34 ממאי 2015 כי "הממשלה תפעל לשינוי שיטת הממשל על מנת להגביר את המשילות והיציבות השלטונית ותקדם רפורמות בתחום הממשל לשיפור היציבות והמשילות".⁶ גם במאמר 'משילות אל המשילות' שכתבה שרת המשפטים לשעבר איילת שקד תוארה המשילות כפעילות של קטר חזק המוביל את רכבת הקרונות הממשלתית עד הגעתה ליעד (שקד, 2016). לגישתה של שקד, המשילות היא יכולתו של נבחר ציבור לקבוע בעצמו את יעדיו, לגבש מדיניות ולהוציאה אל הפועל (הראל-פישר, 2020, עמ' 110).

דגש אחר בהגדרת המשילות ניתן למצוא בנייר עמדה בנושא המשילות והשלכותיה על הביטחון הלאומי, שחיבר ליאור שוחט (2007). הוא בוחר בגישה המשלבת

אלא במובן של honor. לפי האנתרופולוג פרנק סטיוארט (Stewart, 2006), כבוד בהקשר הבדואי הוא מצב בינארי שבו יש או אין כבוד. צניעות נשים ושלטיה באדמה הם מבין הנושאים המרכזיים שפגיעה בהם תשליך על הכבוד. אובדן הכבוד הוא כתם חברתי קשה ובעל השלכות חמורות, ובהתאמה למרכזיות ולחשיבותו קיימים כללים שבטיים המכוונים לפעולות שיש לנקוט כדי לשמור על הכבוד או להשיב כבוד שאבד, וביניהם הגבלת חירויות, הפעלת כוח ואף נטילת חיים.

עקרון יסוד נוסף הוא האחריות הקולקטיבית הקיימת בתוך השבט, ואשר באה לידי ביטוי בעיקר במסגרת "קבוצת הערבות", המכונה לעיתים חמולה או ח'מס. מדובר בבני המשפחה המורחבת מצד הגבר, אשר בין חבריה קיימות אחריות הדדיות ונאמנות חסרת פשרות. יישום הכללים מחייב התגייסות מיידית ובלתי מסויגת לעזרתו של כל אחד בקבוצת הערבות, ללא קשר לצדקת מעשיו. הקולקטיביזם השבטי שונה במובנים רבים מהקולקטיביזם הקיבוצי. הקיבוץ הוא אוסף של פרטים חופשיים שלכל אחד דעות וזכויות משלו, ואנשיו בחרו להתארגן יחד ולקבוע מעת לעת את הכללים שלפיהם יפעלו. לרוב ניתן להצטרף לקבוצה או לצאת ממנה וכן לעבור בין קבוצות. בשונה מזאת, הקשר השבטי מוכתב מלידה לפי השיוך של האב, וזהות הפרט נגזרת מהזהות הקבוצתית. ההתנהלות היא לפי כללי התנהגות אחידים מוכתבים מראש (Stewart, 2006).

מערך זכויות האדם – הממקם את האדם כישות עצמאית בעלת זכויות וחובות וכן ערכים ליברליים אחרים של חופש ושוויון, שעליהם מבוססת מערכת המשילות המדינתית המערבית – זר לעקרונות השבטיים. כך למשל המערכת השבטית אינה מכירה בקיום זכות לחופש ביטוי ובזכותו של הפרט לבטא דעות ביקורתיות כנגד הקבוצה שאלה הוא משתייך. אמירה ביקורתית עלולה לפגוע בלכידות של הקבוצה ולהחליש את עוצמתה למול הקבוצות האחרות. דוגמה אחרת היא היעדר זכות לשוויון. החברה השבטית היא מעמדית, בין קבוצות ובתוך קבוצות. הנשים אינן שוות לגברים. בנות שייכות לאבותיהן ועם נישואיהן לבעליהן, והן נדרשות לציית להוראות המגיעות ממשפחת הבעל.

זאת ועוד, השבטיות התפתחה על ידי חברה אוראלית ללא כתב, ולכן היא אינה נותנת משקל לתיעוד ולחקר כתוב.

לאחר הקמת המדינה הייתה להנהגת המדינה תקווה כי עם המעבר להתיישבות השבטיות תדעך ואולי אף תיעלם (יהל, 2018; קטושבסקי ועמיתיה, 2023). הציפייה הייתה כי הדבר יקרה לאחר שהאוכלוסייה הבדואית תיחשף ליתרונות הקיימים בדמוקרטיה, במדינת הרווחה

לגיטימיות להפעלת עוצמתו על אחרים (ירון, 2002). במילים אחרות, עוצמה לאומית היא היכולת לקדם ולהגשים מטרות על ידי השפעה על התנהגותם של פרטים. במובן זה ברי כי אם קיימת מערכת משילות חלופית – אשר יש לה אחיזה של ממש במגוון רחב של היבטים חברתיים, פוליטיים, גיאוגרפיים, אישיים וכלכליים של קולקטיב ספציפי באוכלוסייה, באופן שמבטל או משנה מהותית את כללי השלטון המרכזי – היא מהווה איום על משילות המדינה ובאופן יסודי מערערת את עוצמתה (שווט, 2007). לפיכך, לעוצמתה של המשילות השבטית יש השלכה על העוצמה הלאומית של כלל אזרחי ישראל, ולכן שימורה של מערכת זו ועידודה משליכים גם על העוצמה הלאומית המדינתית.

משילות שבטית נוסח הבדואים בנגב

מערכת הכללים השבטית הבדואית, השבטיות, התגבשה לאורך ההיסטוריה לנוכח האתגרים הכבירים שעמדו בפני הקבוצות הנוודיות בתנאי מדבר קשים ובמרחבים שלא היו בהם נוכחות ומשילות של שלטון חיצוני. כללי ההתנהגות שהתגבשו בתוך השבטים הבדואיים וביניהם נועדו להבטיח את הישרדותה של הקבוצה, והם מורכבים מאוסף של כללי "עשה ואל תעשה" שעברו לאורך מאות בשנים כתורה שבעל-פה מאב לבן. כללים אלה משותפים בעיקרם לכלל השבטים הבדואיים במזרח התיכון (Stewart, 2006). אחמד סועאד העריך כי השבטיות הבדואית רלוונטית לכ־25 מיליון איש, והיא תקפה באזורים רבים במזרח התיכון ובצפון אפריקה (Suwaed, 2015).

בהכללה ניתן לומר כי המסגרת החברתית העיקרית לקבלת החלטות הייתה היחידה השבטית, שהיא למעשה שושלת מוצא שבה קיים הקשר הנחשב לחזק ביותר – קשר דם. חברי השבט רואים עצמם כצאצאים, מצד האב, של אותו אב קדמון משותף. ההנהגה השבטית המסורתית הורכבה מגברים מכובדים שנמנו עם המשפחות הגדולות והמשפיעות יותר בשבט, ובראשם שיח' ששימש איש הקשר בין השבט לעולם החיצון. ההנהגה אינה תוצאה של תהליך בחירות דמוקרטיות וחופשיות, שבהן לכל גבר ואישה ניתן קול שווה, אלא היא בעיקר פועל יוצא של גודל מספרי ועוצמה. לצד המנהיגות השבטית עמדה מערכת שיפוט שהורכבה מאנשים מכובדים ובעלי ידע בדין השבטי, אשר מונו בהסכמת הצדדים להכרעה בסכסוך מסוים. השמירה על הסדר והיציבות בחברה התבססה על אכיפה נוקשה ובלתי מתפשרת של הכללים והטלת עונשים קבוצתיים חמורים.

עיקרון מרכזי המכתיב את ההתנהלות החברתית קשור ב"כבוד". אין מדובר בכבוד במובן של respect

למשילות השבטית באמצעות ארבעה מקרים, שכל אחד מהם מתמקד בהיבט אחר.

תיעוד ורישום בתעודת הזהות

המשילות המדינתית מוחלת על אנשים הגרים במרחב גיאוגרפי מוגדר, כאשר מקום המגורים קובע על פי רוב את הכפיפות של אדם לחוקי המדינה. לפיכך אחד המנגנונים המרכזיים שמדינה מנהלת הוא מאגר מידע על האוכלוסייה שבתחומה. המעורבות הדמוקרטית, הבאה לידי ביטוי בהצבעה בבחירות, נגזרת ממקום המגורים. למיקום יש גם משמעות הקשורה במגוון זכויות וחובות, והוא משמש לצורך תקשורת, איתור ומשלוח דואר רשמי של המדינה. בשל חשיבות המען הוא מהווה רישום חובה במסמך הזיהוי החשוב ביותר שמונפק לאזרחים – תעודת הזהות. תעודת הזהות מוצאת מכוח חוק מרשם האוכלוסין, תשכ"ד – 1964, וחובת ציון המען מופיעה בסעיף 2(11) לחוק. עוד נקבע בחוק כי המען יהיה מידע פומבי ופתוח לשימוש הרשויות וכלל האזרחים.⁹

בשונה מהמנגנונים הממסדיים המדינתיים, מנגנוני הניהול וההסדרה הבדואיים שמקורם בחברה שבטית נוודית התנהלו ללא תיעוד בכתב, וככל שנדרשו הוכחות לקיומם של אירועים הן ניתנו בשבועה בעל-פה. מאחר שמיקומם הגיאוגרפי של השבטים השתנה, הרכיב המזהה הקבוע היה השיוך השבטי. לפי עארף אל-עארף, "אין לך דבר השנוא על הבדואי כשאלה לשמו [...] וכן אם תשאלהו, למשל, למקום משכנו או משכן שבטו, מאין בא ולאן יפנה כעת. בעינינו אלה שומר-סוד הוא הבדואי במידה שיקשה כמעט להאמין" (אל-עארף, 2000, עמ' 6–7).

בשנים הראשונות לאחר הקמת המדינה האוכלוסייה הבדואית בנגב המשיכה לחיות באוהלים ניידים, שמיקומם המדויק השתנה מעת לעת. האוכלוסייה חיה תחת ממשל צבאי עד 1966 והתנהלה במסגרת של 18 יחידות שבטיות (בן-דוד, 2004). בשונה מהאוכלוסייה הכללית, בסעיף המען בתעודת הזהות של בדואים נרשם שם השבט ולא מקום המגורים. לעיתים נכללו באותו מען – שבט – אנשים שקילומטרים רבים הפרידו ביניהם. הקשר בין האוכלוסייה לבין רשויות המדינה, ובכלל זה גם תכתובת דואר, נעשה באופן מרוכז באמצעות השיחים (מינצקר, 2015).

בתהליך הדרגתי שהתעצם בשלהי שנות ה-60 החליפו הבדואים את האוהלים הניידים בצריפים, ולאחר מכן במבני קבע קשיחים שמרביתם נבנו ללא רישיון. במקביל החלה מדינת ישראל בהקמת יישובי קבע

ובאורח החיים הליברלי והמודרני, המבטל הבדל בין נשים וגברים ובין קבוצות מוצא. ואכן יש מגוון של תחומים שבהם חלו שינויים מרחיקי לכת בחברה הבדואית – השכלה פורמלית ובריאות הן שתי דוגמאות בולטות לכך. עם זאת כוחה של השבטיות כמערכת חברתית פוליטית נשמר, והיא ממשיכה להכתיב את ההתנהלות של בדואים במזרח התיכון (Rabi, 2016), כמו גם של רבים מבין כ-300 אלף הבדואים החיים כיום בנגב. חיי היום-יום מושפעים מהכללים השבטיים של אסור ומותר, הכבוד והדין השבטי, המחיל את כללי האחריות הקולקטיבית להכרעת הסכסוכים ביניהם. על התנהגותן של נשים מוטלות הגבלות חמורות, בעיקר במרחב הציבורי. נוסף על כך מתרחשים אירועי אלימות בתדירות גבוהה סביב שליטה בקרקעות. גם האופי הקולקטיבי, המתבטא בחובה הבלתי מסויגת להתייצב לצד קבוצת הערבות, מגדיל את מספר האנשים המעורבים בסכסוכים. לשם הגנה והתרעה הקבוצות היריבות מחמשות את אנשיהן ופועלות ליידע את הסביבה על כוחן ואומץ ליבן, לפי מדרג של מטרות ומגוון כלי נשק. נעשה גם שימוש ברשתות חברתיות להפצת תצלומים וסרטונים של מפגני ראוה ומסרים מאיימים ישירים ועקיפים.⁸ במקרים של פגיעה בנפש קמה לקבוצה הנפגעת זכות לנקמת דם, היינו לרצח אדם השייך לקבוצה הפוגעת, אלא אם כן מתגבשת סולחה (ראו הרחבה בהמשך). קטושבסקי ועמיתיה תלו את העוצמה שבשימור השבטיות בהיותה רשת חברתית של מחויבות ועזרה הדדית ואמצעי להשגת שליטה במשאבים כלכליים בסביבה של מחסור ותחרות (קטושבסקי ועמיתיה, 2023). כך מערכת השבטיות הבדואית, שמשתמשת מערכת משילות נפרדת בנגב, היא לא רק רלוונטית אלא גם דומיננטית.

בשונה מהמנגנונים הממסדיים המדינתיים, מנגנוני הניהול וההסדרה הבדואיים שמקורם בחברה שבטית נוודית התנהלו ללא תיעוד בכתב, וככל שנדרשו הוכחות לקיומם של אירועים הן ניתנו בשבועה בעל-פה.

הגם שהבדואים הם מוסלמים, בתחומים רבים המסורת השבטית גוברת על ציווי האסלאם (יהל ואבו עג'אג', 2021). כפי שאמר חבר התנועה האסלאמית וראש עיריית רהט, פאיז סהיבאן: "המסורת יותר חזקה מהכוונות הטובות. המסורת יותר חזקה גם מהדת אצלנו" (מוסקו, 2021).

לאחר שהוצגו העקרונות הקשורים במשילות השבטית, להלן דיון במפגשים בין המשילות המדינתית

הדין החל בישראל, שמקורו בחוק הקרקעות העות'מאני מ-1858 ובהמשך לו חוק המקרקעין, תשכ"ט-1969, קבע את מערך הזכויות בקרקע, ובכלל זה מי יוכר כבעל קרקע וכיצד ניתן להשתמש בה.¹³ חוקים אלו חייבו דיווח ורישום ונועדו בין היתר למנוע השתלטות על קרקע ללא אישור של השלטון. לשם מניעת השתלטות על קרקעות חוקק גם המנדט הבריטי את פקודת הקרקעות (מוואת) בשנת 1921. יוזמה נוספת של המנדט הבריטי בתחום הקרקעות נועדה להביא לסדר ברישומים העות'מאניים, וזאת באמצעות מנגנון שפיתחו, המבוסס על מיפוי ומדידה של חלקות קרקע ורישום הזכויות בהן באופן שיטתי.¹⁴ במסגרת הליך הסדר הקרקעות נרשמו באופן סופי כל קרקעות המדינה, למעט כ-600 אלף דונם, כמעט כולן בנגב. בגין קרקעות אלה יש למיעוט בקרב החברה הבדואית תביעות כנגד המדינה, ובהן הם טוענים לבעלות פרטית. מאחר שלתובעי הבעלות הבדואים חסרות ההוכחות הדרושות בחוק לביסוס בעלותם, לא היה להם עניין להעביר את הנושא להכרעה בבית המשפט, בייחוד בשעה שהם שולטים בפועל על הקרקע. גם המדינה נמנעה, למעט חריגים, מהבאת התביעות להכרעה משפטית, בשל חוסר רצון להתעמת עם תובעי הבעלות. בהליכים הספורים שהובאו לבית המשפט זכתה המדינה לאורך השנים היו שקראו לממשלה ליישם את החוק ואת פסיקת בתי המשפט ולהסדיר את קרקעות הנגב, והיו שדרשו לשנות את הדין ולהכיר בבדואים כבעלי הקרקע מבלי שיידרשו להוכיח את תביעותיהם, כפי שנקבע בפסיקות בתי המשפט (יהל, 2017; Kedar et al., 2018).¹⁵

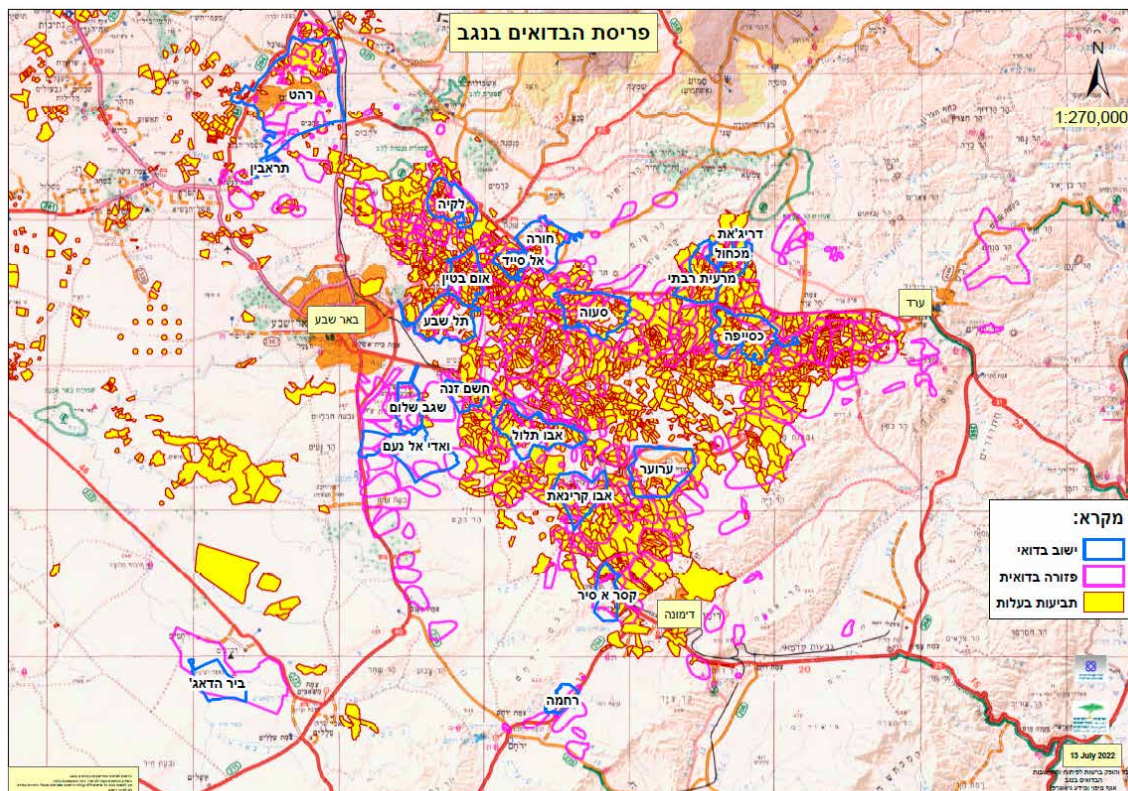
בשנת 2003 התקבלה החלטת ממשלה בעניין זה והוקמה יחידה בפרקליטות הדרום, שעליה הוטלה המשימה להעביר את ההכרעה בתביעות הבעלות לבית המשפט. לשם כך נעשתה היערכות ארגונית מקיפה, שכללה מיפוי של הקרקעות הלא-רשומות. שנים ספורות לאחר התנעת הפרויקט ולאחר שהוגשו במסגרתו כמה מאות תביעות לבתי המשפט, החליטה הממשלה למנות ועדה שתמליץ על מדיניות מתאימה להסדרת ההתיישבות הבדואית בנגב.¹⁶ לראש הוועדה מונה שופט בית המשפט העליון בדימוס אליעזר גולדברג, ושניים מחבריה היו תובעי בעלות בדואים מהנגב. המלצות הוועדה הוגשו בשנת 2009 וכללו הצהרות בדבר קיומה של זיקה היסטורית בין הבדואים לנגב, חשיבות השוויון בזכויות ובחובות והצורך ביישום מהיר במסגרת חקיקה. בנושא הקרקעות הומלץ על מנגנון של פשרות שכלל פיצוי מדורג, שבו אחוזי הפיצויים יורדים בהתאם להיקפי

מוסדרים עבורם בנגב, וחילקה למתיישבים החדשים שעברו אליהם מהפזורה מגרשים בחינם (יהל, 2017). אלו שעברו שינו את כתובתם בתעודת הזהות, אולם האחרים שמספרם מוערך ב-80 אלף איש נותרו עם שם השבט בתעודת הזהות. יש רבים מהם שלא שינו את מקומם מזה שנים רבות, ויש גם כאלה שעברו לגור ביישובים אחרים בנגב ומחוצה לו, אולם מטעמים שונים העדיפו לא לשנות את הרישום בתעודת הזהות ולהשאירו עם שם השבט.

להיעדר מען יש השלכות רבות. הוא מקשה על רשויות המדינה לאתר את התושבים ולאכוף עליהם את מלוא החובות, שכן עיקר המערך המדינתי של דרישות מהאזרחים, ובכלל זה קנסות, דוחות ודרישת מסמכים וחובות מבוסס על המצאה לכתובת רשומה. אבל הוא גם מקשה על קבלת מלוא הזכויות. אחד התוצרים של היעדר המען הגיע לדין בכנסת בשנת 2020 ביוזמת ח"כ סעיד אלחרומי (שנפטר) מהרשימה הערבית המאוחדת (רע"ם), בעצמו בדואי מהנגב. אלחרומי הצביע על כך שהטבות ממס הכנסה ניתנות רק לתושבים של יישובים המופיעים ברשימת יישובים מוגדרת המוזכרת בחקיקה. בשנת 2020 העלה אלחרומי הצעה שתביא למתן ההטבות גם לאלו שמענם הוא שם שבט. במסגרת ההצעה נתבקשה הכנסת להוסיף את המילים "שבטים בדואים מובהקים" לרשימת היישובים הזכאים להטבות המס.¹⁰ התיקון המוצע הונח לדין בוועדת הכנסת ולא קודם מאז.¹¹ תיקון זה, ככל שהיה מתקבל, היה מעגן עוד יותר את השייך השבטי בחקיקה. בפרסומים שהיו בתקשורת סביב הצעת החוק איש לא העלה תמיהה לגבי הרישום של שם השבט, וגם לא העלה את האפשרות לשנות את הרישום בתעודת הזהות משם שבט לנקודת ציון פיזית אחרת שתאפשר זיהוי ברור.

השליטה במרחב הקרקעי

בשונה מהמקרה הקודם שבו המשילות השבטית מפריעה לתפקודה של המשילות המדינתית, נושאי השליטה במרחב, היכולת לקבוע למי הזכות להיכנס אליו, מה ניתן להקים בו ומהם הכללים שיחולו על מי שנמצאים בו עומדים במרכז של עימות חזיתי בין המשילויות, שבמסגרתו כל אחת מהן טוענת לעליונות. כפי שיוצג להלן, המשילות המדינתית מבוססת על הוראות הדין החל בישראל לגבי זכויות במקרקעין, ואילו המשילות הבדואית שואבת את עוצמתה מהמסורת ומכוח החרב. אציין כי לצורך הדיון הנוכחי איננו נדרשים לשאלה מי צודק בוויכוח ואם הפתרונות המוצעים על ידי המדינה ראויים או לא, לשם כך יש מחקרים אחרים.¹²

מפה 1. פריסת הבדואים בנגב על רקע יישובים ותביעת בעלות, 2022.

מקור: הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב. מפת הבסיס: המרכז למיפוי ישראל.

גם במקרה זה קמה מחאה ציבורית לאחר שבגין הגיש את מסקנות השימוע הנרחב שערך, ושאליו צורפה הצעת חוק שהתמורות בה היו גבוהות במידה ניכרת מהתמורות שהוצעו קודם לכן. בשנים שחלפו מאז הפסקת ההליכים לא התקבל חוק חדש ולא קודמו הבנות, אלא להפך. תובעי הבעלות חיזקו עוד יותר את אחיזתם בקרקע, תוך הרחבת הבנייה הלא־חוקית בשטחים שבתביעה. דרישתם היא כי המדינה תכשיר את הבנייה הבלתי חוקית ותקים עבורם יישובים במקום מושבם הנוכחי, ואכן בשנים האחרונות מתקיים תהליך נרחב של הכשרת מבנים ומקבצים והפיכתם לחוקיים (דקל, 2023). את דרישתם הם מבססים בכך שקופחו והופלו במסגרת התכנון המדינתי, כי לא אפשרו להם להוציא היתרי בנייה במקום מגוריהם, וזאת גם במקרים שמשפחתם גרה במקום לפני הקמת המדינה. עוד הם טוענים כי היישובים שהוקמו עבורם לא היו על פי צורכיהם ורצונותיהם.

המגננונים החוקיים המחמירים להתמודדות עם פלישות לקרקעות מדינה ובנייה בלתי חוקית בנגב ובחבלים אחרים במדינה¹⁷ כמו גם הרשות הייעודית לאכיפת דיני מקרקעין שנועדה לפעול יחד עם המשטרה ומערכות אכיפת החוק האחרות למיגור התופעה,¹⁸ אינם נותנים מענה למצב בנגב.

התביעה. עוד הומלץ להכשיר ככל האפשר את מקבצי הבנייה הקיימים, וכן להקים מערך אכיפה שידאג להריסת כל מבנה חדש שיקום מכאן ואילך (דוח ועדת גולדברג, 2008). בהמשך לדוח החליטה הממשלה על מינוי צוות ליישומם בראשותו של אודי פראוור ממשרד ראש הממשלה. במקביל לפעילות צוות היישום המשיכו ההליכים המשפטיים להתנהל. לאחר שנתיים וחצי של עבודה הגיש צוות היישום את מסקנותיו. הללו העלו במידה משמעותית את היקף התמורות הניתנות, לעומת מה שנקבע בדוח גולדברג. עם פרסום מסקנות הצוות קמה מחאה ציבורית רחבה, בין היתר משהתברר כי מספר הבדואים שיידרשו להעתיק את מקום מגוריהם הלא־חוקי הנוכחי ולעבור ליישוב חוקי הוא כ־30 אלף איש. מחאה זו הולידה את ההחלטה למנות את השר בנימין זאב בגין לערוך שימוע ציבורי. כמו כן ניתנה הנחיה לעצור את ניהול ההליכים המשפטיים למעט מקרים ספורים, כגון אלו שבהם תובעי הבעלות יבקשו להמשיך לקיימם (אלעזקיב' מדינת ישראל, 2015; יהל, 2017א). את עצירת התביעות הובילו אנשי משרד המשפטים בירושלים בתיאום עם פראוור. העצירה, שגורמי שטח רבים התנגדו לה, נומקה בכך שההליכים גורמים לחוסר נחת בקרב תובעי הבעלות הבדואים, והדבר מקשה על הגעה להבנות היסטוריות עימם.

תשתיות כנדרש, והיו מקרים שתואי של תשתית הוסט בעלויות אדירות בשל כניעה לשולטים בשטח. דוגמאות למקרים מעין אלה ניתן למצוא ביישוב לקייה, שבו קטע של כביש ראשי לא נסלל שנים רבות בשל חשש מתובע בעלות, ומקרה אחר שבו התנגדות לטמון בעומק הקרקע קו ביוב ליישוב דריג'את הביאה להארכה ניכרת שלו בעלות של מיליונים.

באירוע אחר בעיר רהט, הודעה של ההנהגה המקומית על כוונתה לשמור שטחים בהרחבה של העיר לצאצאיה הספיקה כדי להביא את אנשי חמולת אבו קוידר לחזור בהם מהסכם מסגרת שנחתם ביניהם לבין המדינה על מעבר למגורים בהרחבה. גם הליך בבג"ץ, שבסיומו הובהר כי לאנשי רהט אין כל זכות לקבוע מי ייכנס לקרקע שבהרחבה, התגלה כחסר כל משמעות בשטח.

שליטת הכללים השבטיים משתקפת גם בעשרות אלפי המבנים שהוקמו ללא היתרי בנייה. לאורך שנים המדינה אינה אוכפת באופן מלא את דיני התכנון והבנייה בקרב הבדואים בנגב.¹⁹ גם ביישובים הבדואיים המוסדרים קיימת בנייה בלתי חוקית רבה, הכוללת בין היתר בנייה בגינות ובשטחים ציבוריים, לצד סלילת "רחובות פרטיים" בניגוד לתוכנית כלשהי (דוח מבקר המדינה, 2021).

מגורים בפזורה במקבצים לא־חוקיים בגבעות ובמישורי הנגב טומנים פוטנציאל להתרחבות הבנייה ללא הגבלה כמעט. הגרים בהם אינם משלמים בגין הקרקע ועבור רישוי לבנייה. שירותי חינוך ורווחה ניתנים מבלי שיש צידם דרישה לתשלום ארנונה. לאורך השנים המדינה הכשירה בדיעבד רבים מהמבנים הלא־חוקיים (יהל, 2017), ובכך נתנה חיזוק לכללים השבטיים שלפיהם התופס והמקים הוא השולט.

ההגנה על זכויות נשים וילדים במסגרת המשפחתית – סוגיית הפוליגמיה²⁰

ממד נוסף שבו קיים מפגש בין המשילויות קשור בתפיסת יסוד של השבטיות, המתירה ריבוי נשים, לבין תפיסת יסוד של מדינות רבות בעולם ובכללן ישראל, האוסרות זאת כחלק ממערך ההגנה על זכויות אדם.²¹ פוליגמיה נחשבת על פי הדין הבינלאומי לא רק כצורה של אפליה נגד נשים ופגיעה בזכותן לקבלת יחס שווה אלא גם כמעשה הפוגע בטובת הילדים.²²

לפי אומדן זהיר של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שפורסם בשנת 2017, היקפה המשוער של הפוליגמיה עמד על כ־18.5 אחוזים מהגברים הבדואים בעלי משפחות עם ילדים (דו"ח מסכם, 2018). מחקרים

מפה 1 (לעיל) מציגה תמונת מצב שבה נראות תביעות הבעלות שטרם הוכרעו, היישובים הבדואיים שהמדינה הקימה והבנייה הבלתי חוקית הרבה הקיימת בשטח.

בה בעת שהשלטון נמנע מיישום שיטתי של דיני המקרקעין בנגב, שררו בשטח הכללים השבטיים לשליטה בקרקעות. לפי כללים אלה שליטה בקרקע מושגת בכוח החרב ולא מכוח ניירות כתובים. עארף אל־עארף, היסטוריון ולאומן ערבי שהיה מושל באר־שבע בתקופת המנדט (1929–1938) הבהיר את הדרך שבה הושגה השליטה השבטית בקרקע:

בראשית התקופה שבה צצה הנטייה בקרב הבדואים לרכישת קרקעות, היו תופסים קרקעות לעצמם. קרקעות אלה לא היו מבקשים מאת הממשלה וגם לא היו קונים אותם מאת בעליהם, אלא כל חזק ואלים יכול היה לתפוס לעצמו קרקעות [...] תופסים כיצד? יוצא בדווי לשטח קרקע שנשא חן בעיניו, ומראה לנוכחים את השטח ש"משך" לרשותו ואומר: "זוהי אדמתי" (אל־עארף, 2000, עמ' 164).

לפי הכללים השבטיים, תופס הקרקע נחשב לבעל מלאו הזכויות בה, כולל האפשרות לקבוע מה ייעשה או ייבנה בה, וכן מי רשאי לשהות בה. הוא רשאי גם לגבות תשלום בגין השימוש בה, לרבות בגין מעבר. כניסה לקרקע ללא רשות מגיעה לכדי פגיעה בכבוד, וניתן להשתמש כנגדה בכוח פיזי. במרבית המקרים די באיום שירתיע וימנע כניסה לקרקע, אולם לאחרונה אנו עדים להתגברות עימותים אלימים בין חמולות סביב מחלוקת על שליטה בקרקעות, חלקם הביאו לפגיעה בחיי אדם. ביישובים שהוקמו על ידי המדינה, רבים מן המאבקים האלימים קשורים בשליטה במגרשים חדשים העומדים לשיווק. כמעט מדי לילה ישנם אירועי ירי מכלי נשק שונים, שנועדו להפגנת כוח ולא את אזהרה, בעיקר בתל שבע וברהט אך לא רק שם (איפרגן, 2021; קוראל, 2021). השליטה השבטית על הקרקע כוללת את הדרישה לקביעת הזהות של כל מי שנכנס אליה ומספק בה שירות, כגון זהותו של מנהל בית הספר. במקרים רבים גורמים המגיעים לבצע תשתיות בקרקע נדרשים לשלם דמי חסות, לעיתים במסווה של הצעה שלא ניתן לסרב לה – לשירותי שמירה. ואכן גופים פרטיים וציבוריים מעדיפים לשלם כספים לשולטים כדי שיאפשרו להם לבצע את העבודות. כך היה בעת סלילת כביש 31 וכך גם בהעברת קווי מתח של חברת חשמל. במקרים מסוימים לא בוצעו

חמש שנים".²⁴ האיסור נתמך בלא מעט מחקרים שנערכו בקרב בדואים בנגב, הקושרים בין הפוליגמיה לבין דיכוי נשים, פגיעה בילדים, הגברת מצוקה כלכלית, נחשלות ואלימות מוגברת (אלקרינאוי וסלונים-נבו, 2005; Al Krenawi et al., 1997). נמצא כי התופעה מעכבת את תהליך התחזקות מעמד האישה הבדואית ופוגעת בכבודה. היא מנציחה את מבנה המשפחה הפטריארכלי ומקבעת את היחס המסורתי אל האישה (אדלר, 1995, עמ' 134).

פוליגמיה נקשרת עם תופעות פליליות נוספות, לרבות אלימות במשפחה, סחר בנשים (רכישת נשים ויבואן מתחומי הרשות הפלסטינית, כאשר הנשים מוגדרות כשוהות בלתי חוקיות בישראל וילדיהן אינם רשומים רישום מלא במרשם האוכלוסין), הונאות של הביטוח הלאומי, עוני, מצוקה, נשירה מלימודים, עבריינות נוער ומעורבות בפשיעה לאומנית (דו"ח מסכם, 2018; מרכז המחקר והמידע, 2022). זאת נוסף על קשיים שהיא מעוררת בנושא מגורים ותכנון (בן ברוך ועמיתיו, 2018). בעבר היו מי שניסו לעקוף את האיסור בחוק באמצעות טכניקות שונות, אולם החוק קובע כי קיומם או היעדרם של נישואין נקבע לפי דיני המעמד האישי. במקרה של הבדואים המבחן הוא אם מדובר בנישואין לפי הדין השרעי, ולא לפי כללים אחרים (אדלר, 1995). לאורך שנים בתי הדין השרעיים התיירו בדיעבד את הנישואין, והמדינה לא פעלה בעניין זה נגד בתי הדין (אבורביעה, 2022; גרינצייג, 2022).

חרף היקפה הרחב של התופעה, אשר לפי השופט אלון גביזון הגיעה לכדי "מכת מדינה",²⁵ ממשלות ישראל לדורותיהן בחרו לא להתמודד איתה. עם מינויה לשרת המשפטים יזמה אילת שקד הקמת צוות משותף למשרדי הממשלה, הרשויות המקומיות והחברה האזרחית, לשם בחינה של דרכי ההתמודדות עם השלכותיה השליליות של הפוליגמיה. בדו"ח המסכם שהוגש על ידי הצוות בשנת 2018 נכתב כי פוליגמיה היא ביטוי ל"היעדר משילות" מדינתית (דו"ח מסכם, 2018, עמ' 15). סקירה של מרכז המחקר והמידע של הכנסת מינואר 2022 מראה כי אין עדויות לצמצום התופעה (מרכז המחקר והמידע, 2022).²⁶

לצד ההימנעות ארוכת השנים מהחלת החוק האוסר פוליגמיה, המדינה סיפקה ועודנה מספקת תמריצים כלכליים ואחרים המעודדים אותה. אחד התמריצים הפחות מוכרים הוא הקצאת מגרשי מגורים במימון המדינה למשפחות פוליגמיות. מתוך מגמה לעודד מעבר להתיישבות מוסדרת מקצה המדינה לבדואים הגרים מחוץ ליישובים המוסדרים מגרשי מגורים, כל אחד בגודל של כחצי דונם, במימון המדינה. המגרשים

קודמים הצביעו על שיעור גבוה יותר – כ־30 אחוזים בממוצע (מרכז המחקר והמידע, 2014; Abu Rabia et al., 2008; Lapidot-Firilla & Elhadad, 2006). לפי נתונים נוספים, בשנים 2016–2019 נישאו 700 גברים בנישואים פוליגמיים (מרכז המחקר והמידע, 2022). אם בעבר תופעת הפוליגמיה הייתה נחלתם של מעטים בעלי אמצעים, הרי ברבות השנים היא נעשתה נפוצה יותר ויותר, אם בשל השיפור ביכולת הכלכלית של האוכלוסייה ואם בשל היכולת להינשא לנשים מרצועת עזה או מיהודה ושומרון תמורת דמי מוהר נמוכים (אדלר, 1995). התופעה רווחת לא רק בקרב אוכלוסייה מבוגרת אלא גם בקרב צעירים משכילים (אלקרינאוי, 1999; בן דוד, 2004). הגם שברוב המקרים הנישואים הם לאישה שנייה או שלישית, היו בעבר מקרים כמו זה של שיח' סלימאן אל-הוזייל, שנישא ל־39 נשים והעמיד אחריו יותר משבעים צאצאים, ומשנות ה־2000 – שחאדה אבו עראר שנישא לשבע נשים ולו 63 ילדים.²³

הפוליגמיה בקרב הבדואים קשורה בנורמות שבטיות שנשתמרו מן העבר, ולפיהן עוצמתו של שבט הייתה תלויה במספר הגברים הלוחמים שהוא העמיד. ריבוי נשים המגיעות מקבוצות אחרות תורם לריבוי צאצאים ובכך מגדיל את ההון המספרי ומחזק את השושלת והמוצא (יהל ואבו עג'אג', 2021). בספרות המחקרית ניתנו הסברים נוספים לשימורה של הפוליגמיה כיום, אשר קשרו בין התופעה למבנה החברתי הפטריארכלי של החברה הבדואית – חברה בעלת לכידות גבוהה. ההסברים הצביעו על היותה של הפוליגמיה סמל סטטוס, עדות לכוחו ולעושרו של הגבר, הגברת כוחה הפוליטי של המשפחה (ככל שיש יותר בני משפחה כך גוברים הסיכויים להציב מקרבה אנשים בעמדות כוח), הגדלת כוח העבודה של המשפחה, ההיתר הקיים באסלאם, בחירת הכלה הראשונה על ידי ההורים כביטוי למחויבות כלפי המשפחה המורחבת, ואילו בחירת הכלה השנייה נעשית מבחירה חופשית של הגבר, פתרון לנשים המתקשות להינשא, נגישות לנשים פלסטיניות מהשטחים, החשש מגירושין וכן פתרון ליישוב סכסוכים בין משפחות או שבטים (אלקרינאוי וסלונים-נבו, 2005; דו"ח מסכם, 2018; מרכז המחקר והמידע, 2014).

השבטיות לא הגבילה את מספר הנשים שגבר רשאי לשאת, וזאת בשונה מהאסלאם, שהגביל את מספר הנשים לארבע והתנה נשיאת אישה נוספת בדרישות מחמירות.

החוק הישראלי, כמו הדין הבינלאומי, רואים בפוליגמיה תופעה פסולה שיש להילחם בה. סעיף 176 לחוק העונשין, התשל"ז-1977, קובע כי "נשוי הנושא אשה אחרת, ונשואה הנישאת לאיש אחר, דינם – מאסר

סמכות שיפוטית ממוסדת והוא קשור בהסכמה קהילתית (Justin, 2020). בבסיסו עומד רעיון של יישוב סכסוכים באמצעות שיתוף פעולה וגישור, ומטרתו לשמר את הסדר הקיים ואת יציבות הקהילה (Al-Humaidhi, 2015). ככל שמנגנוני המשפט המוסדיים נעדרו או היו חלשים ומרוחקים יותר, כך גבר השימוש בסולחה כדי להשיב יציבות, למנוע שפיכות דמים ולהחזיר את השלום, הביטחון וההרמוניה הקהילתית (ינאי ועדווי, 2016). השימוש במנגנון הסולחה מקובל בחברה הבדואית בכל רחבי המזרח התיכון, ובחלק מהמדינות הוא אומץ בחוק (Dupret, 2006). יישומו המרכזי הוא בהקשר לעניינים של רצח, שמירה על הכבוד והרכוש (אבורביעה, 2018). המנגנון מנוהל באמצעות נכבדי הקהילה המקומיים שאינם בעלי תפקיד ממסדי, אולם הם בעלי סמכות במבנה החברתי, המשפחתי או השבטי (Al-Jabassini & Ezzi, 2021).

בכל הנוגע להגנה על זכויות נשים וילדים בתא המשפחתי, העקרונות השבטיים הם שמושלים, תוך שהמדינה אינה מיישמת את חוקיה ואף נותנת תמריצים המעודדים את הפוליגמיה הלכה למעשה.

בבסיס הסולחה עומדת תפיסת האחריות הקבוצתית, השונה באופן מהותי מהתפיסה העומדת בבסיס מערכת המשפט הליברלית המערבית והישראלית (Mugrabi, 2019). החברה השבטית הבדואית היא חברה קולקטיביסטית במהותה, המבכרת באופן מובהק את האינטרסים של הכלל על פני אלו של הפרט. במובן הקלאסי לפרטים אין מעמד עצמאי כבעלי זכויות וחובות, אלא רק כחלק מקבוצה. לאור זאת, כשפרט מבצע מעשה אסור של פגיעה באחר חלה אחריות קולקטיבית, כך שמעשיו מחייבים את כלל קבוצת הערבות שלו ומקימים לכלל החברים בקבוצת הערבות שאליה שייך הנפגע זכות לתגובת גומלין – נקמה. הנקמה אינה נעשית בהכרח בפוגע, אלא בכל אחד מחברי קבוצת הערבות שלו, והיא נחשבת אמצעי לגיטימי להשבת יחסי הכוחות כפי שהיו קודם לפגיעה. מנגנון הסולחה נועד למנוע את ביצוע הנקמה ולהמירו בחלופות אחרות של פיצוי כספי והגבלות, שיביאו בהמשך לפיוס ולהשלמה. המנגנון וולונטרי ומותנה בשכנוע הקבוצה הנפגעת לוותר על הנקמה, ובכך לאפשר את החזרת האיזון הנחוץ לקיומה ללא אלימות נוספת (ינאי ועדווי, 2016). הכללים השבטיים אינם מבדילים בין עבירות פליליות לאזרחיות ואינם מתמקדים בהענשת האדם שביצע את העבירה (ינאי ועדווי, 2016). כך, בשונה מהתפיסה

מחולקים לפי מספר הנשים, כך שגבר הנשוי ליותר מאשה אחת יקבל מהמדינה מגרשי מגורים לפי מספר הנשים שיש לו (יהל, 2017). תחילתה של ההחלטה בשנת 1979, כאשר ישראל נדרשה לפינוי מהיר של משפחות בדואיות שהתגוררו באזור תל-מלחתה בנגב. השטח נדרש להקמה בסיס חיל האוויר נבטים, וזאת כחלופה לבסיס שפונה מסיני במסגרת יישום הסכמי השלום עם מצרים. כדי להקל על היישוב מחדש של האוכלוסייה הקימה המדינה עבורם יישובים חדשים, וקבעה כי כל מפונה זכאי למגרש מגורים בגודל כדונם אחד בחינם.²⁷ היועץ המשפטי לממשלה נדרש להציג את עמדתו לגבי מספר המגרשים שיש לתת למשפחות שבהן הגבר נשוי ליותר מאשה אחת, וקבע כי ניתן לתת יותר ממגרש אחד, בתנאי שלפני הפינוי התגוררו הנשים במרחק שאינו נופל מ-50 מטרים זו מזו.²⁸ היועץ לא התייחס בהחלטתו לחוסר החוקיות. ההתעלמות מהוראות החוק האוסר על פוליגמיה העבירה מסר שתופעת ריבוי הנשים לא רק מותרת אלא גם יכולה לזכות את הבעל בהטבות כלכליות רציניות, כדוגמת מגרשים נוספים. אל המגרשים התלוו גם דמי העברה ומענקים שונים. עשור לאחר מכן, בשנת 1992, כאשר החליטה הממשלה להחיל את ההטבות שניתנו מכוח חוק השלום על כלל הבדואים בנגב, נזנח התנאי של מרחק מינימלי בין בתי הנשים. מאז ועד היום המדינה מחלקת לכל בדואי המעוניין לעבור ליישוב קבע מגרשים בחינם לפי מספר הנשים, ללא בדיקת מרחק המגורים הקודם בין הנשים. לפי נתוני רשות מקרקעי ישראל, בין השנים 2013–2016, הוקצו בפטור ממכרז כמאה מגרשים לנשים החיות במשפחות פוליגמיות (דו"ח מסכם, 2018, עמ' 108). מספר זה גדל לכמה מאות נוכח הגידול המשמעותי בהקצאת מגרשים בחמש השנים האחרונות. מחברי הדו"ח המסכם בחרו שלא להורות על הפסקת הקצאת המגרשים לפוליגמים.²⁹ המסקנה היא כי בכל הנוגע להגנה על זכויות נשים וילדים בתא המשפחתי, העקרונות השבטיים הם שמושלים, תוך שהמדינה אינה מיישמת את חוקיה ואף נותנת תמריצים המעודדים את הפוליגמיה הלכה למעשה.

מנגנון יישוב סכסוכים – הסולחה

ממשק נוסף בין המדינה לשבטיות קשור בהפעלת כוח לצורך יישוב סכסוכי דמים. במרכז הדיון מצוי מנגנון הסולחה.

שורשיה של הסולחה עתיקים וצמחו בתקופה שקדמה למערכת המשפט האסלאמית (שחר, 2018; Justin, 2020; Khadduri, 2012; Lyon 2018; Othman, 2007). המנגנון נועד לפתרון סכסוכים בהיעדרה של

לעברייין ולקבוצתו, ואין לה קשר עם מסוכנותו של העברייין עצמו. כלומר השתתפות במנגנון סולחה אינה מעידה על התנהגות טובה של הנאשם ועל סיכויי הפחיתות לשוב ולעבור עבירה, אלא על כך שפחתו הסיכויים שהוא או מי מבין בני שבטו ייפגעו.

ואכן היו שופטים שהסתייגו מהמנגנון בשל הקשיים שהוא מעורר (Mugrabi, 2019; Tsafir, 2006). לעיתים הסכמי הסולחה עצמם כוללים דרישה לא־שיתוף פעולה עם רשויות החוק (באסל ריאן נ' מדינת ישראל, 2021). עידוד הסולחה משמר את יחס העוינות והזרות של הקהילה כלפי המדינה ודוחה את הקבלה של חוקיה (ינאי ועדווי, 2016, עמ' 53). הניסיון למצוא דרכים חלופיות והימנעות המשטרה מעימות מביאים לחוסר מעורבות משטרתית מספיקה בחברה ולחוסר אמון בה (Mugrabi, 2019), וכן למתן העדפה ברורה לשימוש במערכת השבטית על פני המדינתית (יהל ואבו עג'אג', 2021). זאת ועוד, השימוש במנגנון יוצר פגיעה בשוויון בפני החוק ובמאמצים למיגור הפשיעה. "מיסודו מעביר מסר כפול כלפי האוכלוסייה הערבית לעניין הטיפול בתופעת הפשע והאלימות. שכן, מדיניות לפיה מאפשרים לפשע להיפתר בתוך הקהילה ולא מתערבים בו היא מדיניות שבעקיפין מעודדת פשע ואלימות" (תותריג'ובראן, 2021, פסקה 4). הסולחה, המשמרת את הנורמות החברתיות השבטיות, גוררת עימה גם מחיר אנושי כבד של נקמת דם, בריחה והגליה פיזית של בני משפחות ממקום מגוריהם בשל חשש מנקמה, מחיר כלכלי גבוה וחיים בפחד לאורך שנים (מוסקו, 2021; קטושבסקי ועמיתיה, 2023).

נחמיאס ומידיני (2019) התייחסו לחשיבותה של קביעת "כללי משחק" אחידים לשמירה על הסדר הציבורי, וכן לחיוניות בכך שכל הכלים לאכיפת ירוכזו בידי המדינה. תמיכה במנגנון הסולחה משבשת את הכללים הללו. המנגנון מקנה יתרונות של הרגעת הרוחות ומתן מענה מוכר למעגל קהילתי רחב יותר ממעגל הקורבן־עברייין בטווח הקצר, אך בטווח הארוך עידודו וטיפולו בנגב מחזקים מנגנוני אכיפה ויישוב סכסוכים שבטיים המבוססים על אלימות ועל זכות לנקמה, תוך דחיקת עקרונות שלטון החוק ומנגנוני אכיפה מדינתיים.

סיכום

המחקר הנוכחי הראה כי קובעי המדיניות בישראל תרמו לאורך השנים לחיזוק המשילות השבטית הבדואית ולהחלשת המשילות המדינתית. הוא הצביע על קיומה של משילות שבטית בנגב, שלה מנגנונים, כללי התנהגות ומערך אכיפה אפקטיבי, המביאים לציות של חלקים נרחבים מהאוכלוסייה הבדואית. עוד הצביע המחקר

המערבית, גם רצח ופגיעה גופנית אינם בתחום הפלילי אלא בתחום האזרחי־רכושי־נזיקי. סיום סכסוך יהיה על ידי נקמה במי מקבוצת הפוגע או באמצעות סולחה שתכלול הסדר כספי שיוסכם על ידי קבוצת הנפגע (Tsafir, 2006). עולה מכך כי נקודת המוצא של הסולחה היא שלקבוצה הנפגעת יש זכות בסיסית של נקמה בקבוצה הפוגעת, בין היתר על מנת להשיב את יחסי הכוחות לקדמותם. בהינתן הזכות הזו, הסולחה מנסה למנוע את הנקמה בקבוצת הפוגע ואינה מתמקדת בהגנה על קורבן העבירה. מדובר במנגנון "צופה פני עתיד", שמבוצע במפגש בין קבוצה שממנה יצא פוגע עם קבוצה שממנה צפוי לצאת הפוגע הבא. במילים אחרות, המנגנון מופעל בקרב קבוצה שאנשיה מחזיקים בדעה כי נקמה היא דרך ראויה ליישב סכסוכים, וכי הם יעשו שימוש בדרך זו אם לא יימצא הסדר כספי או אחר שיהיה הולם עבורם.

למרות תפיסת הנקמה הקבוצתית העומדת בבסיס מנגנון הסולחה, המנוגדת לחוקי המדינה וערכיה, נהנה המנגנון מתמיכה ציבורית רחבה, לרבות בקרב מנגנוני האכיפה והמשפט בישראל, הרואים בו ביטוי לפלורליזם משפטי. בעידוד המשטרה הוקמה בשנת 1997 ועדת סולחה ביישוב באקה אל ע'רבייה, לאור ריבוי סכסוכים בין פרטים וחמולות. לאחר הקמתה עודדה המשטרה נפגעים מעבירות קלות לפנות לוועדת הסולחה במקום להליך פלילי. במקרים של עבירות חמורות היא פתחה תיק פלילי, ובמקביל יידעה את ועדת הסולחה כך שתפעל להרגעת הרוחות. בביטאון המשטרה תואר שיתוף הפעולה בין ועדת הסולחה לבין המשטרה כגורם חיובי המגביר את אמון התושבים במשטרה (רפפורט בן חמו, 1999). גם בהנחיות פרקליט המדינה קיימת התייחסות אוהדת לסולחה (הנחיית פרקליט המדינה, 2018).

נטייה חיובית להסכמי סולחה קיימת גם בבתי המשפט (Tsafir, 2006). נשיא בית המשפט המחוזי בחיפה ראה במנגנון הסולחה אמצעי חיובי להכרה במעמדו של המיעוט הערבי כקולקטיב בישראל ולחיזוק האמון של ציבור זה כלפי מערכת בתי המשפט. פסיקות אחרות ציינו כי הדבר מעודד השכנת שלום, משיג שקט במרחב הציבורי ואף מקל את העומס בבתי המשפט (שפירא, 2016).

במסגרת הליכים משפטיים נעשה לעיתים שימוש במנגנון הסולחה, הן כשיקול להפחתת עונש פלילי והן כשיקול בהערכת המסוכנות הצפויה מהעברייין. ואולם שימוש זה מבוסס על טעות יסודית בהבנת המנגנון. מטרת הסולחה היא למנוע מהקבוצה הניזוקה לנקום בקבוצת העברייין. מכאן עולה כי היא דנה בסכנה הצפויה

קובעי המדיניות בישראל תרמו לאורך השנים לחיזוק המשילות השבטית הבדואית ולהחלשת המשילות המדינתית.

המשך נקיטת הגישה הנוכחית, המתאפיינת בקידום נקודתי וחלקי של נושאים ובשאפה מתמדת להרגעת הרוחות, פוגע בעוצמתה המדינית של ישראל. המשילות הבדואית השבטית המושרשת מחד גיסא והמשילות המדינתית הרופפת מאידך גיסא הביאו את הנגב לנקודת מבחן. **מדינת ישראל צריכה לקבל החלטה אסטרטגית להפסיק את הטיפוח המדינתי של המשילות השבטית הבדואית ולהתחיל ליישם בנגב את חוקיה וערכיה.**

- על בסיס המסקנות הללו מוצעים מספר כיווני פעולה: יש להנכיח את מוסדות וסמלי המדינה ביישובים הבדואיים, בדגש על מתן שירות לתושבים.
- יש ליישם את חוקי המקרקעין ודיני התכנון והבנייה בנגב באמצעות השלמת הליך רישום הקרקעות. המדינה אינה יכולה להתעלם מהחוק. אם היא סבורה שהחוק אינו מתאים, עליה לשנותו בחקיקה. על המדינה לממש את שליטתה בשטחים השייכים לה על ידי תפיסת חזקה במגוון הדרכים העומדות לרשותה.
- על הממשלה לחזק באופן בולט את מנגנוני האכיפה המדינתיים. משטרת ישראל, בתי המשפט ויתר הגורמים שיש להם נגיעה לנושא צריכים להימנע מעידוד מפורש ומשתמע של מנגנוני הסולחה השבטיים הקשורים באירועי אלימות בנגב. על בתי המשפט לדחות טיעונים לקיום סולחה לשם הקלה בעונש ובכלל.
- על משרד הפנים ליישם את החוק כלשונו ובמלואו ולהורות על תיקון הרישום בתעודת הזהות של עשרות אלפי בדואים בנגב, כך שיופיע בהם מען בדרך של נקודת ציון גיאוגרפית במקום שם שבת. מדובר באמצעי זיהוי זמין הנמצא בכל טלפון סלולרי.
- על זרועות המדינה, בדגש על רשות מקרקעי ישראל והרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב, להפסיק את חלוקת המגרשים לפי מספר הנשים. נוסף על כך יש ליישם את המנגנונים שנועדו להתמודד עם הפוליגמיה, בהתאם לממצאי הדוחות שעסקו בנושא.
- קיימים פערי ידע בקרב הגורמים הממסדיים בכל הנוגע להיבטים חברתיים ולמסורת השבטית הבדואית. הדבר מביא להתייחסות מכלילה ופשטנית ולהחלטות המתעלמות מהשלכות ארוכות טווח. לאור זאת יש מקום לביצוע הכשרות עומק לפקידות בדרג המקומי

על כך שבין המערך השבטי לבין זה המדינתי קיימים ממשקים הקשורים במישרין ובעקיפין בסוגיית הביטחון הלאומי והאזרחי.

מסקנות המחקר הן כי יש מרחבי פעולה שבהם המשילות המדינתית נוקטת, בין במעשה ובין במחדל, מדיניות המחזקת את המשילות השבטית, גם כשהדבר עומד בניגוד לחוקי המדינה ולערכי זכויות אדם שבהם היא דוגלת. כך הראה המחקר כיצד השיוך השבטי אומץ בתעודת הזהות, בעוד חוקי המדינה אינם מיושמים כלשונם במסגרת מילוי מסמכי זהות רשמיים. תוצאת הדברים היא שעשרות אלפי בדואים מיוחסים למסגרות שבטיות חסרות כתובת, והדבר מונע את איתורם במרחב. עוד הראה המחקר כיצד מאות אלפי דונמים של קרקעות בנגב נשלטים על ידי כללים שבטיים הקובעים מה ייעשה בהם, מי ייכנס אליהם ומה ייבנה בהם, וזאת ללא כל קשר לחוקי המדינה. כן הציג המחקר את התמריצים שנותנת המדינה לפוליגמיה, הגם שעצם קיומה עומד בניגוד לחוקיה, לערכיה ולחובתה להגן על זכויות אדם, בדגש על אוכלוסיות חלשות של נשים וילדים. לבסוף הוצג מקומו של מנגנון יישוב הסכסוכים השבטי המבוסס על הפעלת כוח ונקמה, והכשל הקיים בתמיכה הניתנת לו מגורמים ממסדיים, לרבות המשטרה ובתי המשפט. זאת הגם שבסיסו מנוגד לחלוטין לתפיסה המדינתית בדבר בלעדיותה בהפעלת כוח במסגרת יישוב סכסוכים, וכן לערכיה ולחוקיה, המתנגדים לאחריות קולקטיבית. כל אלה מביאים למסקנה כי **קיימת כיום בנגב**

עלינות של המשילות השבטית הבדואית, המתבטאת בנורמות ניהול ושליטה במגוון תחומי חיים. המשילות הבדואית זכתה להכרה ולטיפוח מצד המדינה לאורך עשרות שנים, והיא גורם מרכזי המעצב לא רק את מרקם היחסים בתוך האוכלוסייה הבדואית אלא גם את ההתייחסות של חלקים נרחבים ממנה למדינה. שילוב של אוכלוסייה צעירה שהכפילה עצמה תוך עשרים שנה, ריבוי החמולות והמרחבים המצטמצמים בערים, וכן נורמות שבטיות המתירות הפעלת כוח – כל אלה מביאים לעליית המתח. הדבר גורר התחמשות לשם הגנה, הפגנת עוצמה והרתעה, וכן כדי להבטיח שבעת הצורך תהיה החמולה בעמדה חזקה יותר למול יריביה. ריבוי כלי הנשק וזמינותם מביאים להסלמה נוספת. הגם שמרבית אירועי האלימות והירי מתרחשים ביישובים הבדואיים ובקרבם, מעת לעת הם מתרחשים גם מחוץ להם, בעיקר בכבישים, והדבר משליך על היחסים בין יהודים לבדואים בנגב.³⁰

ליישום המשילות המדינתית קיימים מחירים. הללו נובעים ממרכזיות השבטיות ושוורשיה העמוקים, שנים של טיפוח השבטיות וחוסר עניין ממשלתי מספק בנגב. אולם

גרינצייג, א' (2022, 30 בינואר). משרד המשפטים מחריש מול קאדים שהכשירו פוליגמיה בניגוד לחוק. **גלובס**.

<https://bit.ly/3x0ovTL>

דוח ועדת גולדברג בעניין הסדרת התיישבות הבדואים בנגב (2008, 11 בדצמבר). הרשות לפיתוח והתיישבות הבדואים בנגב.

<https://bit.ly/3jn69ci>

דו"ח מסכם - הצוות הבין-משרדי להתמודדות עם השלכותיה השליליות של הפוליגמיה (2018). משרד המשפטים.

<https://bit.ly/2ISlv6f>

דקל, ת' (2023). ביקורת, התפתחות והפוליטיקה של הידע בתכנון ההתיישבות הבדואית בנגב. בתוך ח' יהל וא' גלילי (עורכים). **בדואים בנגב: שבטיות, פוליטיקה וביקורת** (עמ' 55-84). מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה.

דרור, י' (2005). **איגרת למנהיג יהודי-ציוני ישראלי**. כרמל.

הנחיית פרקליט המדינה מספר 5.20 - "הסכם פיוס" בין נאשם למתלונן בהליך המעצר עד תום ההליכים. (2018, 26 במרס).

<https://bit.ly/3Du9E7J>

הנחיות פרקליט המדינה. הראל-פישר, ע' (2020). דמוקרטיה, משילות, שחיתות שלטונית ושיח ציבורי. בתוך ג' טלשיר (עורכת). **משילות או דמוקרטיה? המאבק על האינטרס הציבורי וכללי המשחק הפוליטי** (עמ' 109-132). רסלינג.

טלשיר, ג' (2020). האינטרס הציבורי והדמוקרטיה: בין משילות לממשלתיות. בתוך ג' טלשיר (עורכת). **משילות או דמוקרטיה? המאבק על האינטרס הציבורי וכללי המשחק הפוליטי** (עמ' 32-9). רסלינג.

יהל, ח' (2017). הוויכוח הקרקעי בין בדואי הנגב ומדינת ישראל. **יער**, 17, 46-54.

<https://bit.ly/3HPw4CZ>

יהל, ח' (2017). 'לפנים משורת הדין': המהלכים לגיבוש פשרה בתביעות הבעלות של הבדואים בנגב בשנות השבעים. **עיונים בתקומת ישראל**, 38, 84-127.

<https://bit.ly/3wULfUV>

יהל, ח' (2017). לא חוקי אך משתלם: הקצאת מגרשים בנגב למשפחות פוליגמיות. **תכנון**, 14(1), 204-211.

<https://bit.ly/3Rs5DX9>

יהל, ח' (2018). הצעות ליישוב בדואי הנגב בימי טרום וראשית מדינת ישראל: 1948-1949. **ישראל: כתב עת לחקר הציונות ומדינת ישראל - היסטוריה, תרבות, חברה**, 25, 1-29.

<https://bit.ly/3HsPGLw>

יהל, ח' ואבו עג'אג' ע' (2021). שבטיות, דת ומדינה בחברה הבדואית בנגב: בין שימור לשינוי. **עדכן אסטרטגי** 24(2), 44-56.

<https://bit.ly/3l4h5fg>

יהל, ח' וגלילי, א' (עורכים). **בדואים בנגב: שבטיות, פוליטיקה וביקורת**. מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה.

<https://bit.ly/3Y3GQeE>

ינאי, א' ועדווי, ש' (2016). מסורת ליישוב קונפליקט פלילי: מה בין 'סולחה' ובין הליך 'צדק מאחה'. בתוך א' ינאי וט' גל (עורכים). **מפגיעה לאיחוי: צדק מאחה ושיח מאחה בישראל** (עמ' 51-75). מאגנס.

ירון, ר' (2002). העוצמה המדינית והביטחון הלאומי. בתוך ה' אפרתי (עורכת). **מבוא לביטחון לאומי** (עמ' 56-69). אוניברסיטה משודרת.

כרמון, א' (2009). **להמציא מחדש את הדמוקרטיה הישראלית: תכנית לתיקון המשילות בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מבקר המדינה (1967). **דין וחשבון שנתי 17 לשנת 1966 ולחשבונות שנת הכספים 1965/6**. עמ' 294-296.

<https://bit.ly/3E4CN9P>

מבקר המדינה (2011). המועצה האזורית אבו בסמה - אספקת שירותים ופיתוח תשתיות. **דוחות על הביקורת בשלטון המקומי לשנת 2010** (עמ' 691-759).

<https://bit.ly/3YMLD3N>

מבקר המדינה (2016). היבטים בהסדרת התיישבות הבדואים בנגב - משרד החקלאות ופיתוח הכפר. **דוח שנתי 166** (עמ' 917-984).

<https://bit.ly/3jTsxKJ>

והארצי העוסקת בענייני הבדואים, בדגש על גורמי יישום ואכיפת החוק.

עו"ד ד"ר חבצלת יהל היא חברת סגל אקדמי בכיר במכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ראשת התוכנית הבינלאומית לתואר שני בלימודי ישראל על שם וודמן-שלר ומופקדת על הקתדרה לעתודה מדעית בחקר החברה בישראל ע"ש מיכאל פייגה ז"ל. את מחקרה לקבלת תואר דוקטור כתבה על מדיניות ישראל ביחס לבדואי הנגב באוניברסיטה העברית בירושלים. בעלת תואר שני במנהל ציבורי מאוניברסיטת הרווארד במסגרת מלגת קרן וקסנר ותארים ראשונים במשפטים ובכלכלה מאוניברסיטת תל אביב. ד"ר יהל הקימה וניהלה את מחלקת המקרקעין בפרקליטות דרום, ועד פרישתה שימשה משנה לפרקליט מחוז הדרום (אזרחי). ליהל פרסומים רבים העוסקים בהיבטי מדיניות ביחס לבדואי הנגב והיא מלמדת קורסים בנושאים אלו במסגרת לימודים לתארים ראשון ושני. YahelH@bgu.ac.il

מקורות

אבורביעה, ע' (2018). בין מנהג שבטי לאסלאם: מוסד הצלחה בחברה הבדואית בנגב. בתוך מ' חטינה ומ' אל-עטאונה (עורכים). **מוסלמים במדינת היהודים - דת, פוליטיקה, חברה** (עמ' 260-273). הקיבוץ המאוחד.

אבורביעה, ר' (2022). **בתוך החוק, מחוץ לצדק: פוליגמיה, אזרחות ממוגדרת וקולוניאליזם במשפט הישראלי**. הקיבוץ המאוחד.

אדלר, ס' (1995). האישיה הבדווית והבטחה הכנסה במשפחה הפוליגמית. בתוך פ' רדאי, כ' שלו ומ' ליבן קובי (עורכות).

מעמד האישיה בחברה ובמשפט (עמ' 133-145). שוקן.

איפרגן, ש' (2021, 11 באוקטובר). **ליל ריאות נוסף בדרום: "כבר חצי שנה יורים עלינו והמשטרה לא עושה כלום"**. Mako.

<https://bit.ly/40qARBv>

אל-עאראף, א' (2000). **תולדות באר שבע ושבטיות - שבטי הבדואים במחוז באר שבע** (מ' קפליק, מתרגם). (הוצאה מחודשת) אריאל.

אלקרינאוי, ע' (1999). עמדות כלפי פוליגמיה בחברה הבדואית בנגב - השוואה בין עמדות בני נוער ומבוגרים. **רשימות בנושא הבדואים**, 31, 16-35.

אלקרינאוי, ע' וסלונים נבו, ו' (2005). נישואים פוליגמיים ומונוגמיים: השפעתם על מצב הנפשי והחברתי של נשים בדוויות ערביות.

בתוך ר' לבייזל, ג' צוויקל ונ' ברק (עורכות). **"שמרי נפשך": בריאות נפשית בקרב נשים בישראל** (עמ' 149-168).

אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

בן ארי, י' (2002). ביטחון לאומי - מושגי יסוד ויישומם. בתוך ה' אפרתי (עורכת). **מבוא לביטחון לאומי** (עמ' 36-44). אוניברסיטה משודרת.

בן ברוך, י', בנימין, א' ולינדר-קאהן, נ' (2018). **לרקוד על כל החתונות: דו"ח הפוליגמיה בישראל - תמונת מצב והמלצות**.

תנועת רגבים. <https://bit.ly/3JwhjGc>

בן-דוד, י' (2004). **הבדואים בישראל - היבטים חברתיים וקרקעיים**. המכון לחקר מדיניות קרקעית ושימושי קרקע ומכון ירושלים למחקרי מדיניות.

גוהר, י' (2021, 25 בפברואר). אי משילות, עונשה ומחירה. **גלובס**.

<https://bit.ly/3JzNuET>

- Southern Syria. European University Institute. <https://data.europa.eu/doi/10.2870/547211>.
- Al-Krenawi, A., Graham, J.R., & Al-Krenawi, S. (1997). Social work practices with polygamous families. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 14(6), 445-458. <https://doi.org/10.1023/A:1024571031073>
- Bevir, M. (2013). *Governance: A very short introduction*. Oxford University Press.
- Coppedge, M. (2001). Party systems, governability and the quality of democracy in Latin America. Paper prepared for presentation at the conference on Representation and Democratic Politics in Latin America. Buenos Aires, Argentina, 7-8 June. <https://bit.ly/3Hu7PIW>
- Dupret, B. (2006). Legal traditions and state-centered law: Drawing from tribal and customary law cases of Yemen and Egypt. In D. Chatty (Ed.), *Nomadic societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st century*. (pp. 280-301). Brill.
- Justin, J. (2020). Muslim alternative dispute resolution: Tracing the pathways of Islamic legal practice between South Asia and contemporary Britain. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 40(1), 48-66. <https://doi.org/10.1080/13602004.2020.1741170>
- Kedar, A., Amara, A., & Yiftachel, O. (2018). *Emptied lands: A legal geography of Bedouin rights in the Negev*. Stanford University Press.
- Khadduri, M. (2012). Sulh. In P. Bearman, Th. Bianquis, C.E. Bosworth, E. van Donzel, & W.P. Heinrichs (Eds.), *Encyclopedia of Islam*, Second Edition. Brill. https://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_7175
- Kooiman, J., Bavinck, M., Chuenpagdee, R., Mahon, R., & Pullin, R. (2008). Interactive governance and governability: An introduction. *Journal of Transdisciplinary Environmental Studies*, 7(1), 1-11. <https://bit.ly/3l3OjM3>
- Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Clarendon Press.
- Lapidot-Firilla, A. & Elhadad, R. (2006). *Forbidden yet practiced: Polygamy and the cyclical making of Israeli policy*. Center for Strategic & Policy Studies.
- Levi-Faur, D. (2012). From "big government" to "big governance". In D. Levi-Faur (Ed.), *The Oxford Handbook of Governance* (pp. 3-8). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199560530.013.0001>
- Lyon, A. (2018). Review of shades of Sulh: The rhetoric of Arab-Islamic reconciliation (Rasha Diab's book review). *Rhetoric and Public Affairs*, 21(4), 737-739. <https://doi.org/10.14321/rhetpublaffa.21.4.0737>
- Mugrabi, A. (2019). Sulha: The practice of traditional Arab ADR in Northern Israel. [Essay for the Degree of Doctor of Juridical Science] Tulane University. <https://bit.ly/3DDTEzZ>
- Offe, C. (2009). Governance: An "empty signifier"? *Constellations*, 16(4), 550-562. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8675.2009.00570.x>
- Othman, A. (2007). "And amicable settlement is best": Sulh and dispute resolution in Islamic law. *Arab Law Quarterly*, 21(1), 64-90. <https://doi.org/10.1163/026805507X197857>
- מבקר המדינה (2021, 4 באוגוסט). היבטי משילות בנגב – מבוא. **דוח שנתי 72א – חלק ראשון**. <https://bit.ly/3WWsUBF>
- מוסקי, י' (2021, 18 בנובמבר). "חוק השבט מעל חוק המדינה": המסורת הרצחנית והקטטה ההמונית בסורוקה. N12. <https://bit.ly/3lvArua>
- מידני, א' (2015). **חזון המשילה הישראלית**. אוניברסיטת תל-אביב והמרכז הישראלי להעצמת האזרח. <https://bit.ly/3YnyJZP>
- מינצקר, א' (2015). **הג'נאביב בהר הנגב המרכזי: שבט, טריטוריה וקבוצה מוכרת**. חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- מרון, א' (2012). הפרטת המדינה או עיצובה מחדש? המקרה של תוכנית ויסקונסין בישראל. **ביטחון סוציאלי 90**, 77-51 (פרסום נוסף בגיליון 93, עמ' 191-163). <https://bit.ly/3Jpyoli>
- מרכז המחקר והמידע (2014). **פוליגמיה בקרב האוכלוסייה הבדואית בישראל – עדכון**. הכנסת. <https://bit.ly/3YQzngg>
- מרכז המחקר והמידע (2022, 19 בינואר). **ריבוי נישואין (פוליגמיה): אכיפה ודיווח**. הכנסת. <https://bit.ly/3HqLZLe>
- נחמיאס, ד' ומידני, א' (2019). **מדיניות ציבורית: יסודות ועקרונות**. האוניברסיטה הפתוחה.
- קוריאל, א' (2021, 26 בספטמבר). **ירי מתל שבע פגע בבתים בעומר: "אנחנו ברווזים במטוח. רחמים על המשטרה"**. <https://bit.ly/3wRVsSh>. Ynet
- קטושבסקי, ר', תמרי, ש', דינור, ס' וקרפלוס, י' (2023). שבטיות עירונית: מבנה, תפקוד ותושבות בעירות הבדואיות בנגב. בתוך ח' יהל וא' גלילי (עורכים). **בדואים בנגב: שבטיות, פוליטיקה וביקורת** (עמ' 23-54). מוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה.
- קפלן, ר' (2010). רגולציה. **מפתח**, 1, 179-212. <https://bit.ly/3YeR5ML>
- רפפורט בן חמו, ח' (1999). ועדת סולחה. **מראות המשטרה – בטאון משטרת ישראל**, 172, 32-46, 33-46.
- שושק, ל' (2007). **ה'משילות' והשלכותיה על הביטחון הלאומי**. נייר עמדה מס' 2. המרכז למחקר אסטרטגי ולמדיניות, המכללה לביטחון לאומי, צה"ל. <https://bit.ly/40heNtH>
- שחר, ע' (2018). **מגשרים בסכסוכים ומתווכים בין קהילה למדינה: יישוב סכסוכים בקרב הערבים בישראל בראי הפלורליזם המשפטי**. מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב.
- שפירא, ר' (2016). התרבות והמסורת הקהילתית ככלי המסייע למערכת אכיפת החוק. בתוך א' ינאי וט' גל (עורכים). **מפגיעה לאיחוי: צדק מאחה ושיח מאחה בישראל** (עמ' 28-50). מאגנס.
- שקד, א' (2016). מסילות אל המשילות. **השילוח**, 1, 37-55. <https://bit.ly/2sDPALc>
- תותריג'ובראן, מ' (2021, 19 בינואר). המדינה מיסדה את מוסד הסולחה וזה תרם לעלייה באלימות בחברה הערבית. **גלובס**. <https://bit.ly/3wQuiuQ>
- ע"א 4220/12 **אלעוקבי ז'ל ואח' נ' מדינת ישראל** (2015). תק"על 2015 (2), 6779. <https://bit.ly/3wPwJhf>
- ע"פ 21/6496 **באסל ריאן נ' מדינת ישראל** (2021). תק"על 2021 (4), 12011.
- Abu-Rabia, A., Salman, E., & Scham, S. (2008). Polygyny and post-nomadism among the Bedouin in Israel. *Anthropology of the Middle East*, 3(2), 20-37. <https://doi.org/10.3167/ame.2008.030203>
- Al-Humaidhi, H. (2015). Sulh: Arbitration in the Arab-Islamic world. *Arab Law Quarterly*, 29(1), 92-99. <https://doi.org/10.1163/15730255-12341291>
- Al-Jabassini, A. & Ezzi, M. (2021). Tribal 'Sulh' and the politics of persuasion in volatile

- להחליף את המשטר במדינה. לעומתם השבטיות הבדואית בנגב אינה מבקשת לחסל את המדינה או להחליפה. ראו גם: מיכאל ק' וגוד'נסקי, י' (2016). **המרחב הערבי בנתיבי הכישלון המדינית**. המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- 4 **משילות – האקדמיה ללשון העברית**.
- 5 **מילון אבניאון המקוון**. לפי טלשיר (2020), התרגום הנכון של governability צריך להיות ממשליות ולא משילות.
- 6 קווי יסוד של מדיניות הממשלה, מזכירות הכנסת, 13 במאי 2015. <https://bit.ly/3l3jabA>.
- 7 לביקורת על מוגבלות הדיון בישראל, ראו: כרמון, 2009, עמ' 18.
- 8 לדוגמה, צילומים שהועלו מהרשתות: סרטון עם צעירים מניפים כלי נשק, 7 באוקטובר 2021. וואלה! <https://bit.ly/3JSvPIT>. פגיעה בכלי רכב בצומת בנגב, 23 באפריל 2018, Ynet. <https://bit.ly/3HS7hyc>; ירי על בית קפה ברהט המעסיק נשים, 7 באפריל 2022, Ynet. <https://bit.ly/3DAITja>.
- 9 **ספר החוקים** 466, עמ' 270, 1 באוגוסט 1965. **ספר החוקים** 2696, תיקון חוק מרשם האוכלוסין – מס' 20 עמ' 214, 28 בפברואר 2018.
- 10 ח"כ סעיד אלחרומי ושותפים הגישו את הנוסח המקורי, פ/23/2095, ביום 14 בספטמבר 2020 תחת הכותרת "הצעת חוק לתיקון פקודת מס הכנסה (הטבות מס ליישובים), התשפ"א-2020. תיקון סעיף 11: בפקודת מס הכנסה". נתבקש כי להגדרת "יישוב עירוני בנגב", יוספו המילים "או שבטים בדואים מובהקים".
- 11 ההצעה פ/24/2266 הוגשה שוב ביום 11 באוקטובר 2021. ועדת שרים לענייני חקיקה דחתה את הדיון להידברות.
- 12 ראו למשל Kedar et al., 2018.
- 13 חוק המקרקעין, התשכ"ט-1969, **ספר החוקים** 575, עמ' 259, 27 ביולי 1969; חוק הקרקעות העותמני, 1858. <https://bit.ly/3X0ThWW>
- 14 פקודת הקרקעות (סידור זכות הקניין), 1928. **עיתון רשמי**, 1 ביוני 1928. הוחלפה בפקודת הסדר זכויות במקרקעין [נוסח חדש], התשכ"ט-1969. **דיני מדינת ישראל** [נוסח חדש], עמ' 293, 27 ביולי 1969. <https://bit.ly/3Ht3ztI>
- 15 במקרים המועטים שהתביעות התבררו בבית המשפט, זכתה המדינה. ע"א 4220/12 **אלעזקיב נ' מדינת ישראל** (לא פורסם, 14 במאי 2015), ולאחרונה ת"א 48918-19-02 (מחוזי באר-שב) **קבועה נ' מדינת ישראל** (לא פורסם, 5 בינואר 2023).
- 16 החלטת ממשלה 2491 מיום 28 באוקטובר 2007 תיקנה את החלטה 1999 מיום 15 ביולי 2007. <https://bit.ly/3YjMBo1>
- 17 חוק מקרקעי ציבור (פינוי קרקע), התשמ"א-1981. **ספר החוקים** 1005, עמ' 105, 12 בפברואר 1981; דנה, ש' וזינגר, ש' (2015). **דיני תכנון ובנייה**. נבו.
- 18 הרשות הוקמה במסגרת חוק התכנון והבנייה (תיקון 116), התשע"ז-2017. **ספר החוקים** 2635, עמ' 884, 25 באפריל 2017.
- 19 לפי חוקי התכנון והבנייה שראשיתם בשנת 1921, חל איסור על בנייה בקרקע ללא קבלת היתר מהרשויות. בנייה כזו תיהרס והעברין ייענש.
- 20 ליתר דיוק – פוליגיניה, שהיא מקרה פרטי של פוליגמיה שבו מתקיימים יחסי נישואים בין גבר אחד למספר נשים באותה העת.
- 21 Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women, General Recommendation 21, Equality in Marriage and Family Relations, UN CEDAW, 13th Session, UN Doc. A/47/38, (1994), at para.14.
- Powell, W.W. (1990). Neither markets nor hierarchy: Network forms of organization. *Research in Organizational Behavior*, 12, 295-336. <https://stanford.io/3wPkz8d>
- Rabi, U. (Ed.). (2016). *Tribes and states in a changing Middle East*. C Hurst & Co.
- Rhodes, R.A.W. (1990). Policy networks: A British perspective. *Journal of Theoretical Politics*, 2(3), 293-317. <https://doi.org/10.1177/0951692890002003003>
- Rhodes, R.A.W. (1996). The new governance: Governing without governance. *Political Studies*, 44(4), 652-667. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.1996.tb01747.x>
- Stewart, F. (2006). Customary law among the Bedouin of the Middle East and North Africa. In D. Chatty (Ed.). *Nomadic societies in the Middle East and North Africa: Entering the 21st century* (pp. 239-279). Brill.
- Stoker, G. (2018). Governance as theory: Five propositions. *International Social Science Journal*, 68(227-228), 15-24. <https://doi.org/10.1111/issj.12189>
- Suwaed, M.Y. (2015). *Historical dictionary of the Bedouins*. Rowman & Littlefield.
- Tsafir, N. (2006). Arab customary law in Israel: Sulha agreements and Israeli courts. *Islamic Law and Society*, 13(1), 76-98. <https://doi.org/10.1163/156851906775275457>
- von Benda-Beckmann, F., & von Benda-Beckmann, K. (Eds.). (2009). *Rules of law and laws of ruling: On the governance of law* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781315607139>
- Williamson, O.E. (1979). Transaction-Cost economics: The governance of contractual relations. *Journal of Law and Economics*, 22(2), 233-261. <http://www.jstor.org/stable/725118>
- Wimmer, A. (1997). Who owns the state? Understanding ethnic conflict in post-colonial societies. *Nations and Nationalism*, 3(4), 631-666. <https://doi.org/10.1111/j.1354-5078.1997.00631.x>

הערות

- על מורכבות הקשר בין מדינות ליברליות ורב־תרבותיות לזכויות מיעוטים ראו ויל קימליקה (Will Kymlicka). קימליקה הצביע על ההתנגשות הקיימת במדינות אלה בין הרוב למיעוטים בסוגיות של שפה, מרחבים אוטונומיים, ייצוג פוליטי, תוכני לימוד, תביעות בעלות בקרקע, סמלים לאומיים, הגירה ועוד. לפי קימליקה מציאת פתרונות ישימים ובני הגנה לסוגיות אלו היא האתגר הגדול ביותר הניצב בפני דמוקרטיה כיום (Kymlicka, 1995). עיקר ההתפתחות המחקרית בסוגיות אלה צמחה בהקשר למדינות פוסט־קולוניאליסטיות (Wimmer, 1997).
- [Online Etymology Dictionary](https://www.etymonline.com/)
- משנות ה־2000 ואילך התרחבה הכתיבה העוסקת בפעילות של שחקנים לא־מדינתיים אלימים וארגוני טרור בהקשר למשילות. ראו למשל: מיכאל, ק' ודוסטרי, ע' (2018). תהליך ההתמסדות הפוליטית של שחקנים תת־מדינתיים: התנהלות חמאס בין ריבונות להמשך האלימות. **כתב העת הבינתחומי ללימודי המזרח התיכון**, 3, 57-90. אולם נושא זה חורג מענייננו. הדיון בארגונים לא־מדינתיים מתמקד בתהליכי ההתמסדות שהארגונים הללו עוברים תוך הפיכתם לגוף שלטון ריבוני שנועד

- 27 חוק רכישת קרקעות בנגב (חוזה השלום עם מצרים),
התש"ס-1980. **ספר החוקים** 3,979 באוגוסט 1980.
- 28 יצחק זמיר, חוות דעת בעניין פירוש סעיף 14 לתוספת השנייה
לחוק רכישת מקרקעין בנגב (חוזה השלום עם מצרים),
התש"ס-1980, 2 בנובמבר 1982.
- 29 דו"ח מסכם (2018), עמ' 108, הערת שוליים 213.
- 30 המתיחות הביאה להקמת מסגרות להגנה עצמית כגון "סיירת
בראל". <https://bit.ly/3Yhkc1R>
- 22 The Convention on the Rights of the Child, *Concluding
Observations of the Committee on the Rights of the
Child: Djibouti*, UNCRC, UN Doc. CRC/C/15/Add.131
(2000) at para. 34.
- 23 ליבוביץ-דר, ש' (2005, 12 באוקטובר). "אוולאד זה שמחה",
ראיון עם אבו עראר, **מעריב**.
- 24 **ספר החוקים** 864, עמ' 226, 4 באוגוסט 1977.
- 25 תמ"ש (באר-שבע) 16-09-55724 **פלוני נ' ב"כ היועץ המשפטי
לממשלה** (לא פורסם).
- 26 נכון ליום 7 בפברואר 2022 הוגשו 45 כתבי אישום בגין ריבוי
נישואין, 10 הסתיימו בעונשי מאסר בפועל ובענישה נלווית.

חילופי הרמטכ"ל: תובנות מתקופת כהונתו של רב־אלוף אביב כוכבי לקראת כהונתו של רב־אלוף הרצי הלוי

תמיר הימן ועדן כדורי

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

“צה”ל הוא צבא העם” הוא מונח שגור המבטא את מקומו של הצבא בחברה הישראלית מתוקף חוק גיוס חובה, ואת תחושת המעורבות של הציבור במתרחש בתוך הצבא. מידת כשירותו של הצבא, כמו גם מקצועיותו והאפקטיביות שלו, הם נושאים רגישים בציבור הישראלי. חילופי הרמטכ”ל מהווים הזדמנות להתבונן לעתיד ולעדכן את האסטרטגיה הצבאית אל מול האתגרים הצפויים. מאמר זה מציע נקודת מבט לניתוח כשירות הצבא ותובנות על השינויים בתחום בניין הכוח של צה”ל והפעלתו בתקופת כהונתו של הרמטכ”ל ה־22 של מדינת ישראל, רב־אלוף (מיל) אביב כוכבי. המאמר דן גם בפערים ובאתגרים המרכזיים שעומדים לפתחו של הרמטכ”ל הנכנס רב־אלוף הרצי הלוי. חלקו השני של המאמר כולל המלצות לרמטכ”ל הנכנס בתחומי בניין הכוח והפעלת הכוח של צה”ל.

מילות מפתח: צה”ל, יחסי צבא-חברה, יחסי דרג מדיני-צבאי, צבא ואסטרטגיה, ביטחון לאומי, המטה הכללי, עידן הלוחמה החדש, כוח היבשה, עזה, המערכה בין המלחמות (מב”ם), חזבאללה, גרעין, איראן

מבוא

תמיר הימן כחבר במטה הכללי בין השנים 2015–2022, בכפוף למגבלות ביטחון המידע.

ישנן גישות מגוונות לניתוח כשירות הצבא. במאמר זה בחרנו לנתח את תהליכי בניין הכוח והפעלתו בראי ההישג המבצעי ולבחון סוגיות הקשורות למודל הגיוס וליחסי צבא-חברה, בהיותם רכיבים מהותיים בבניין הכוח של צה”ל. המאמר דן בשאלה אם ובאיזה אופן התהליכים שקידם הרמטכ”ל מסייעים לצה”ל לגבש את היכולות הנדרשות על מנת “לנצח במלחמה”, ואילו תהליכים או מגמות מחייבים את הרמטכ”ל הבא לחשיבה מחודשת.

תהליכים בתחום בניין הכוח

התאמת המערך המבצעי לעידן הלוחמה החדש

המעצב המרכזי של בניין הכוח הצבאי בתקופת כהונתו של כוכבי היה התוכנית הרב־שנתית (תר”ש) ‘תנופה’. תוכנית זו היא פרי תהליך חשיבה ממושך, שהחל בהערכת מודיעין ונמשך בדיוני עומק שניתחו מגמות פנימיות וחיצוניות המשפיעות על צה”ל, אבחון הפערים הקיימים והצעת חלופות לפתרון. התוכנית מומשה על ידי הרמטכ”ל כוכבי באמצעות ניווד תקציבים בתוך

“צה”ל הוא צבא העם” הוא מונח שגור המבטא את מקומו של הצבא בחברה הישראלית ואת תחושת המעורבות של הציבור במתרחש בתוך הצבא. מידת כשירותו של הצבא, כמו גם מקצועיותו והאפקטיביות שלו, הם נושאים רגישים בציבור הישראלי. בשנים האחרונות גוברת הביקורת על תקציב הביטחון, ופעילותו של צה”ל נבחנת בצורה מדוקדקת יותר. ככל שמעמיקים בביקורת מגלים כי לעיתים היא מבוססת על מידע חלקי, באופן שאינו משקף את התמונה המלאה ואת ההיגיון המסדר שמנחה את צה”ל. חילופי הרמטכ”ל הם הזדמנות מצוינת להתבונן לעתיד ולעדכן את האסטרטגיה הצבאית אל מול האתגרים הצפויים. מאמר זה מציע נקודת מבט לניתוח כשירות הצבא ותובנות על השינויים בתחום בניין הכוח של צה”ל והפעלתו בתקופת כהונתו של הרמטכ”ל ה־22 רב־אלוף (מיל) אביב כוכבי. המאמר דן גם בפערים ובאתגרים המרכזיים שעומדים לפתחו של הרמטכ”ל הנכנס רב־אלוף הרצי הלוי. המידע המוצג מבוסס על פרסומים גלויים ועל ניסיונו של האלוף (מיל)

הבא של המלחמה, כאשר יכולות אוטונומיות (רחפנים, כלי רכב, רובוטים לוחמים) יהפכו לחלק משדה הקרב, ובינה מלאכותית ותקשורת יהיו תנאי הכרחי להכרעה.

ליבת ההשתנות של הצבא בעקבות תר"ש תנופה הייתה בגיבוש יכולת חשיפת האויב ותקיפתו בצורה איכותית ומדויקת, אך גם רחבת היקף.

אף על פי שברוח התפיסה החדשה התמרון אינו מספיק לניצחון במלחמה, יש לו תפקיד חשוב בהסרת איומים ובשלילת יכולות האויב. בתוכנית הרב-שנתית הושקעו משאבים רבים לחידוש מנגנון התמרון תחת הכותרת 'תמרון רב-ממדי'. גובשו צורות חדשות של יחידות מבצעיות, המביאות לידי ביטוי תפיסות לוחמה חדשניות שמשלבות בין טכנולוגיה ומודיעין כחלק בלתי נפרד משדה הקרב (שיתוף פעולה "אדם-מכונה"). מפקדים בשטח נהנים ממודיעין נגיש ורלוונטי יותר לצוריהם. היחידה הרב-ממדית נועדה להוביל מהפכה בזרוע היבשה וביכולת התמרון שלה, אשר תשופל לכלל כוחות היבשה. ואולם בפועל היחידה הרב-ממדית הייתה מקרה יחיד שטרם הבשיל ליכולת מבצעית שלמה, ונכון למועד כתיבת מאמר זה יש מורכבות בשכפולה באופן הנרחב שנדרש לזרוע היבשה.

למול החדשנות שתוארה לעיל, זרוע היבשה ואגף הלוגיסטיקה נותרו עקב אכילס של בניין הכוח בצה"ל. ההשקעה בבניין הכוח הצבאי הלוגיסטי לא הייתה בלב תוכנית ההתחדשות וההתעצמות של הרמטכ"ל כוכבי, והעיסוק בהנחות היסוד הקשורות למערך התמרון והצורך לאתגר ולשנות תפיסות בבניין הכוח ובהפעלתו נדחקו לשוליים. זוהי אומנם תוצאה של סדר עדיפויות וצורך לנייד משאבים בתוך הצבא, אך יש לתת את הדעת לכך שאף כי הטכנולוגיה השתפרה לאין שיעור, לכוחות היבשה אין מספיק יכולות מבצעיות למימוש משימתם.

מדיניות גיוס וכוח אדם

מדיניות הגיוס שהנחיל כוכבי במהלך כהונתו כללה ביטול שיטת מדרוג הקב"א (קבוצת איכות), שינויים במבחן הדפ"ר (דירוג פסיכולוגי ראשוני), הוספת פרמטרים לבחינות התאמה של מתגייסים וייעול תהליכי המיון, במטרה ליצור תהליך 'שווינו יותר, הוגן יותר וקצר יותר'. נוסף על כך כוכבי השיק תוכניות הכשרה ללוחמים שנועדו להגביר את המוטיבציה לשירות קרבי, כמו גם תוכניות שירות משודרגות לטכנולוגים, על מנת לשמר את כוח האדם הנדרש. בה בעת הוא טבע את העיקרון 'האדם יקר' וקרא למפקדים להגביר את "אטרקטיביות

הצבא, אף שלא אושרה ולא תוקצבה באופן רשמי על ידי הדרג המדיני כתוכנית רב-שנתית.

תר"ש תנופה נועדה לתת מענה לשאלה הדרמטית ביותר שעימה מתמודד צה"ל בעידן הלוחמה החדש – מהי תכלית הפעולה הצבאית ומהו אופן מימושה בעידן החדש – שבו הטכנולוגיה משכללת את אמצעי הלחימה והאוכלוסייה האזרחית הופכת מטרה עיקרית לארגוני טרור ולארגוני מרי אזרחי, כשהתודעה היא כלי נשק רב-עוצמה בהכרעת המערכה. בעידן הנוכחי תוחלת ההכרעה הטקטית נמוכה, והצבא נדרש לפעולה שתניב הישג מבצעי ותודעתי משולב. אם כן, במוקד הדיון ניצבה השאלה כיצד צה"ל ינצח במלחמה הבאה, ואם הוא ערוך מבחינה אסטרטגית ומבצעית להתמודד במערכה מוגבלת, שבה עיקר אמצעי הלחימה מוכוונים לעורף הישראלי והאויב ממוקד באפקט תודעתי.

הדיון בשאלות אלה הוביל את מגבשי התוכנית הרב-שנתית למסקנה כי התמרון אינו מספיק עבור ניצחון במלחמה. ניצחון יושג באמצעות פגיעה נרחבת באויב תוך פרק זמן קצר, שבו צה"ל ישלול ממנו יכולות חיוניות למימוש השיטה המבצעית שלו, ובמרכזן יכולות המאיימות על האוכלוסייה האזרחית בעורף – בפרט מול האיום של נשק תלול מסלול (תמ"ס). תפיסת הניצחון של כוכבי ממוקדת ב"השמדת מרכזי הכובד", על בסיס ניתוח האויב כמערכת וסימון מרכיבי העוצמה ונקודות התורפה. הגישה שואפת לפעולה מתוכננת ולהישג מדויק, בניגוד לתפיסות אחרות שמכוונות לנזק רחב וכולל. על כן, המושג 'חשיפה' הוא מרכיב יסוד בתפיסת הניצחון, שכן ללא מידע מדויק על האויב לא ניתן יהיה להשמידו.

ליבת ההשתנות של הצבא בעקבות תר"ש תנופה הייתה בגיבוש יכולת חשיפת האויב ותקיפתו בצורה איכותית ומדויקת, אך גם רחבת היקף. שלושה גורמים חוזקו באופן משמעותי במהלך כהונתו של הרמטכ"ל כוכבי כחלק מתפיסת "מהלומה רב-ממדית": יכולת מודיעין מהימנה וטקטית בזמן אמת, המאפשרת הפללת היעד ותקיפתו; יכולת של חיל האוויר לתקוף מטרות רבות, הן באמצעות הגדלת מספר הפצצות הקיימות בידי החיל והן באמצעות פיתוח היכולת המבצעית לתקוף מטרות איכות רבות באופן מדויק ובזמן קצר; פיתוח הדיגיטל והתקשורת בצה"ל תחת מסגרת שלמה של "טרנספורמציה דיגיטלית", הכוללת "מפעל מידע" (יכולות אגירה ועיבוד חסרות תקדים) ו"אינטרנט מבצעי" לצורך שיפור החיבור ההכרחי לתקיפה – בין המודיעין לחיל האוויר – באופן מהיר ורציף, בפשטות ובאמינות. התשתית הדיגיטלית שצה"ל בנה בשנים האחרונות תבטיח את המוכנות הבסיסית שלו לעידן

החליט על הטמעת ערך הממלכתיות בקוד האתי של צה"ל. ואולם בפועל הדבר אינו מספיק להתמודדות עם החילשות אמון הציבור בצה"ל, ועדות לכך נראית בסקר של המכון למחקרי ביטחון לאומי, המסמן המשך ירידה הדרגתית אך מועטה יחסית באמון הציבור בצבא. זאת לצד עלייה מסוימת באמון הציבור בצה"ל, שזוהתה במדד הדמוקרטיה הישראלית 2023 של המכון הישראלי לדמוקרטיה, אך היא עדיין נמוכה מרמת האמון הממוצעת בצה"ל בין השנים 2003–2023. יחסי צבא־חברה עלו לדיון ביתר שאת בתקופת הקורונה, למול ביקורת ציבורית על בחירתו של הרמטכ"ל כוכבי לבקש העלאה בתקציב צה"ל חרף המשבר הכלכלי. שתי מחלוקות ציבוריות ליוו את שלהי כהונתו: החלטתו בנובמבר האחרון לגנות אלימות של חיילים כלפי אזרח ישראלי לא חמוש בחברון, וכן מעורבותו בהחלטות הדרג המדיני בנוגע להעברת הסמכות על המנהל האזרחי ומג"ב ביהודה שומרון, אשר הובילו להאשמות בדבר פוליטיזציה של צה"ל.

אם כן, הרמטכ"ל כוכבי סיים את תפקידו כשהנושא ממשיך לעמוד במוקד המחלוקת הציבורית. על כן הרמטכ"ל הנכנס, בשיתוף עם הדרג המדיני, יידרש לגבש הכרעות ערכיות מורכבות ולנקוט עמדה ברורה ומקצועית.

תהליכים בתחום הפעלת הכוח המערכה בין המלחמות

המערכה בין המלחמות (מב"ם) החלה בתקופת כהונתו של הרמטכ"ל בני גנץ. ארגון כלל המבצעים שמבצעת מערכת הביטחון – על פי היגיון מסדר של מערכה אחת של פעילות אופרטיבית מתחת ל"סף מלחמה", שתכליתה מימוש האינטרסים הביטחוניים הישראליים – היה מאורע מכונן. בעשור האחרון המערכה השתנתה והתרחבה, וכיום יעדי המערכה ומרחבי הפעולה שלה נוגעים לכל הזירות והאתגרים של מדינת ישראל – הזירה הצפונית, הזירה הפלסטינית, איראן והמיליציות השיעיות. בתחום המערכה כנגד ההתבססות האיראנית בסוריה ניתן לקבוע כי בתקופת כהונתו של כוכבי הוכרעה ההתבססות בסוריה מבחינה צבאית. החזון עבור המיליציות השיעיות בסוריה, כפי שטווה קאסם סולימאני, שכלל שליטה איראנית מבוססת במדינה הסורית והפעלת יכולות צבאיות מתוך סוריה, כשל. הדבר הושג הודות להסדרה שיטתית של המערכה על בסיס יעדים מוגדרים ומדודים, אשר הוכוונה על ידי כוכבי במסגרת דיוני עומק והערכות מצב עיתיות. שינויים נוספים שהנהיג כללו הרחבת המערכה, הן מבחינה גיאוגרפית והן מבחינת שיטות הפעולה שלה.

השירות" על ידי העמקת המשמעת והמנהיגות, היחס האישי, התרבות והתנאים של המשרתים בצה"ל. בפרט, כוכבי הרחיב את מדיניות ההדממות בצה"ל על מנת לוודא כי החיילים מנצלים את ימי החופשה, וכן העלה את דמי הקיום.

אולם במקביל הוא החיל את המדיניות "תותחים לפני גרביים", שקידמה את בניין הכוח המבצעי על פני תנאי שירות. כך, במהלך כהונתו ספג כוכבי ביקורת רבה מצד חיילים ומן הציבור, כי על אף התבטאויותיו, **לוחמי הגדודים בצה"ל פועלים בתנאי שירות קשים**. מדיניות זו באה לידי ביטוי בצורה בולטת בתקופת הקורונה, כאשר כוכבי הורה על הסטת משאבים מתחומים הקשורים ברווחת החיילים והעבירים לצרכים מבצעיים והתקפיים. בתוך כך, הדרישה באותה עת מהחיילים ובפרט מהלוחמים "להיכנס מתחת לאלונקה" הובילה לכשלים פיקודיים, לפגיעה בזכויות הפרט ובזכויות רפואיות של חיילים ולמענה רפואי לא מספק, כפי שעלה מדוח נציב קבילות החיילים. כיום נמשכות הטענות על תנאי שירות ירודים, בעיקר בכוחות היבשה, וכן על שירותי רפואה ירודים, המשפיעים על המוטיבציה של החיילים לשרת ועל זכויותיהם הבסיסיות.

מגמות ביחסי צבא־חברה

מערכת היחסים בין החברה הישראלית לצה"ל היא אחד התחומים הרגישים והחשובים בבניין הכוח הצבאי. האיות הגבוהה של צה"ל נובעת מגיוס החובה, אשר תורם לכידות בחברה הישראלית מתוך תפיסה של "עם בונה צבא בונה עם". בשנים האחרונות פעולות צה"ל היו נתונות במחלוקת פוליטית מספר פעמים, באופן שאיים על מערכת היחסים העדינה הזו. זאת נוסף על התעצמות הביקורת הציבורית על השינויים הדמוגרפיים בחברה שאינם משתקפים בצה"ל (כפי שיתואר בהמשך), וכן על תרומת צה"ל לשימור פער חבתיים־כלכליים והריבוד החבתי. כל אלה מחייבים הכרעות ערכיות ומקצועיות של הרמטכ"ל לשם הגברת אמון הציבור בצבא והעצמה של תודעת הממלכתיות שלו.

המחלוקת הפוליטית והביקורת נוצרות, בין היתר, בשל הפעילות הצבאית במוקדי חיכוך פוליטיים. דוגמה בולטת לכך היא פרשת אלאור אזריה, שבה קביעתו המקצועית של הרמטכ"ל דאז רב־אלוף גדי איזנקוט כי החייל פעל בניגוד לפקודות, עבר על הוראות המשמעת ופעל באופן שאינו ערכי ואינו מחויב המציאות, הובילה לביקורת חסרת תקדים של הציבור נגד הרמטכ"ל, ואף לתיוג פוליטי של החלטותיו.

הרמטכ"ל כוכבי נמנע מכניסה לשדה הפוליטי הרגיש הזה לאורך כהונתו. בחודשי כהונתו האחרונים הוא

לאחר המבצעים), והדבר מבטא ריסון של ארגוני הטרור בתחום הרקטי. זאת ועוד, בשנה האחרונה חמאס נמנע משימוש בבלוני תבערה כמו גם בשיטות "בלבול לילי" – פעולות שנועדו להפריע לשגרת החיים בעוטף עזה. זאת במידה רבה בזכות אסטרטגיה תקיפה שהוביל כוכבי למול פעולות אלו, שמטרתה הרתעת מבצעי הטרור.

ההבדל המהותי בין יום קרב לסבב הוא שבעוד שסבב מוליך אותנו במעגל אל הנקודה האחרונה שהיינו בה, ימי קרב אמורים להוביל לקראת שינוי מערכתי שתכליתו שינוי מאזן ההרתעה.

עם זאת, עדיין רחוק היום מהכרזה על שקט בגזרת עזה, ועדות לכך ניתן למצוא באיומי חמאס בעת האחרונה למול פעולות הממשלה החדשה ובהמשך התעצמותם של הארגונים, כמו גם בהמשך הידרדרות המצב ההומניטרי בעזה, וכן בסוגיית השבויים והנעדרים, שקיבלה ביטוי ציבורי מחודש עת פרסם חמאס סרטון שבו נראה אברה מנגיסטו בינואר 2023. אלו מהווים ביטוי נוסף לצורך באסטרטגיה כוללת, רלוונטית וארוכת טווח מול הזירה.

ניהול המתיחות בגבול הצפוני

בשנים האחרונות חזבאללה הקדיש משאבים רבים למפעל ההתעצמות הצבאית, בדגש על נשק תלול מסלול מדויק, המטיל אימה על העורף האזרחי הישראלי. הדבר הוביל את ישראל לרסן במידת מה את פעולותיה ההתקפיות מול לבנון וארגון חזבאללה. מכאן עולה לא פעם השאלה: האם הריסון הישראלי שהוביל כוכבי בכהונתו פגע במאזן ההרתעה בין ישראל לחזבאללה באופן המייצר איום אסטרטגי?

על אף מדיניות הריסון, ישראל פעלה מספר פעמים בשנים האחרונות במטרה לאתגר את הארגון ולהטות את מאזן ההרתעה לטובתה. זה החל במבצע 'מגן צפוני' בינואר 2019 בשלהי כהונת הרמטכ"ל איזנקוט ונמשך בפעולות חשאיות על אדמת לבנון, שהמוכרת בהן היא תקיפת המערבל הפלנטרי בלב ביירות באוגוסט 2019, תחת פיקודו של הרמטכ"ל כוכבי. פעולות אלו ערערו במעט את יומרתו של נסראללה ועיצבו במידה רבה את מאזן ההרתעה לטובת ישראל.

תפיסת משוואות ההרתעה של נסראללה, שלפיה על כל פעולה ישראלית שמפירה את הריבונות הלבנונית או גובה הרוגים ממוצא לבנוני יש להגיב באופן שווה ומדויק, היוותה מעצב מהותי במאזן ההרתעה. ואולם תחת כהונתו של הרמטכ"ל כוכבי היא התפתחה באופן

כיום, פרט לזירה הקינטית, המב"ם מתבצע למשל בממד הסייבר, בממד הכלכלי ובזירה הימית. דוגמה לכך ניתן למצוא בהעתקת תפיסת המב"ם והרחבתה לזירה הפלסטינית, במטרה לצמצם את התעצמות חמאס בעזה ולמנוע העברת כספים מאיראן לארגוני טרור. בתקופתו של כוכבי הייתה מעורבות רבה יותר של הצבא על זרועותיו במב"ם. הפיקודים המרחביים לוקחים חלק משמעותי בניהול ובהובלת המערכה, לצד אגף המודיעין וחיל האוויר, והם שילבו את המב"ם בשגרת הביטחון השוטף (בט"ש). דוגמה לכך היא הובלה מוצלחת של המערכה כנגד התבססות חזבאללה בחזית רמת הגולן ("תיק הגולן") על ידי פיקוד צפון. גם בנושא הפלסטיני ניתן לראות מעורבות והובלה של המערכה על ידי הפיקוד המרחבי. בתוך כך, בשנים האחרונות פיקוד דרום הוביל את המערכה למניעת התעצמות חמאס, ופיקוד מרכז הוביל את המערכה כנגד סחר והברחות נשק ביהודה ושומרון וכן את המערכה הכלכלית מול חמאס, כחלק מהמערכה הכלכלית הבין-ארגונית למניעת העברת כספים מאיראן.

הרתעת ארגוני הטרור ברצועת עזה

המציאות של סבבי לחימה בזירת עזה החלה בעיקר עם "צעדות השיבה" במארס 2018, שהובילו להגברת החיכוך התדיר בגבול. הכינוי 'סבבי לחימה' ניתן לחילופי מהלומות באש בין צה"ל לבין ארגוני הטרור בעזה, בראשם חמאס. סבבים אלו כללו ירי רקטי מרצועת עזה כתגובה לפצועים או הרוגים בהפגנות "צעדות השיבה", ושרשרת תגובות שנמשכה לרוב כיממה.

השינוי שהנהיג כוכבי בתחום זה היה סמנטי אך מהותי – הגדרת סבבים אלו מחדש בשם 'ימי קרב'. ההבדל המהותי בין יום קרב לסבב הוא שבעוד שסבב מוליך אותנו במעגל אל הנקודה האחרונה שהיינו בה, ימי קרב אמורים להוביל לקראת שינוי מערכתי שתכליתו שינוי מאזן ההרתעה. אף שקשה למדוד את היקף השינוי בסוף כל יום קרב, ניתן לקבוע כיום מבחינה של התהליך כולו, שהמערכה מול רצועת עזה השתנתה לטובה תוך השתנות מאפייני הטרור מהרצועה וחיזוק ההרתעה, בין היתר בעקבות המסגור החדש ותפיסת ההפעלה שהוביל כוכבי.

כך ניתן לראות בסיכום שנת 2022 של צה"ל כי חלה ירידה ניכרת בניסיונות החדירה מרצועת עזה, כמו גם ירידה במספר הרקטות שנורו מהרצועה בחמשת המבצעים האחרונים: 76 פריטי נשק תלול מסלול ב'עמוד ענן' בשנת 2012; 21 פריטים ב'צוק איתן'; חמישה פריטים בלבד ב'שומר החומות' ושלושה פריטים ב'עלות השחר' ב-2022 (הנתונים מתייחסים לתקופה של חצי שנה

ובאגף המודיעין, כמו גם ביכולות המחברות ביניהם (תקשו"ב, לוגיסטיקה רלוונטית וכדומה). הדבר פגע באופן יחסי בבניין הכוח בתחום היבשה, שאף כי הוא חוזק ובוצעו רפורמות מרחיקות לכת בתחום החיבור בין יבשה למודיעין ואש, הרי באופן יחסי לשאר התחומים, שם היה השינוי קטן ביותר.

אחד המהלכים המהותיים שהוביל כוכבי הוא הקמת אגף 'אסטרטגיה ומעגל שלישי' ביוני 2020, באמצעות פיצול אגף התכנון של צה"ל. אגף 'אסטרטגיה ומעגל שלישי', המוכר גם כ'פיקוד איראן', עסק תחת פיקודו של כוכבי בבניין כוח להתמודדות עם איומים במעגל השלישי, בראשם תכנון אסטרטגיה למול התגרענותה של איראן. באפריל 2021, כמעט שנה לאחר הקמת האגף, אמר ראש האגף האלוף טל קלמן כי **שופרה במידה רבה המוכנות למול האיום האיראני**, תוך סנכרון בין כלל המאמצים הלאומיים, במטרה לגבש אסטרטגיה למערכה.

מבט לעתיד – המלצות לרמטכ"ל הנכנס

רב־אלוף הרצי הלוי נכנס לתפקיד הרמטכ"ל בתקופה מתוחה ביותר. המתח הפנימי הצפוי בין מוסד הרמטכ"ל לבין הממשלה עומד להיות האתגר הראשון שלו, שכן האמון בין הדרג המדיני לדרג הצבאי הוא תנאי הכרחי ליכולתו של הצבא לבנות את כוחו בהתאם לצרכיו ולממש את משימותיו. הלוי יידרש לשמור על ממלכתיות ולמצוא את הדרך להתמודד עם המתח למול הדרג המדיני ועם הביקורת הציבורית כבר בשלבים מוקדמים לכהונתו.

בדומה לקודמיו, הרמטכ"ל צפוי להתחיל בתקופה הקרובה תהליך חקירה אסטרטגית שיקלוט ניתוח אתגרים והזדמנויות, ובסיומו יגבש את תפיסת עולמו ביחס לבניין הכוח והפעלתו בצבא. כפי שפירטנו בחלקו הראשון של המאמר, תר"ש תנופה מהווה נקודת פתיחה מצוינת, אולם ראוי להתייחס למספר אתגרים ופערים, ומתוכם לסמן מספר המלצות עיקריות לרמטכ"ל הנכנס.

המלצות בתחום בניין הכוח

שינויים במבנה הפיקודים המרחביים

שינויים רבים בוצעו לאורך השנים במבנה המטה הכללי, אולם הפיקודים המרחביים שמרו באופן יחסי על המבנה שלהם ועל משימותיהם. האויב המשתנה וההתפתחויות שחלו בתפיסת ההפעלה המבצעית, שבאה לידי ביטוי בתר"ש תנופה, מניחים בסיס לשינוי אפשרי במבנה ובייעוד. כך למשל, האחריות על הזירה הפלסטינית מפוצלת בין שני פיקודים מרחביים – מרכז ודרום. מחד גיסא, פיצול זה מבוסס על הנחות היסוד של בידול

שיכול להעיד על היחלשותה, על רקע המשך פעולות ישראליות, על אף ההתבטאויות של נסראללה בנושא. ניתן לסמן מספר אירועים בשנים האחרונות שבהם חזבאללה בחר לא לגבות מחיר למול פעולה ישראלית, תוך הסתפקות בהתבטאויות רטוריות שלא מומשו או בניסיונות שכשלו. דוגמאות לכך הן **התגובה המאוחרת למבצע מגן צפוני** והסתפקות בניסיונות צליפה כושלים בחיילי צה"ל **ביולי ובאוגוסט 2020**, כתגובה להרג פעיל חזבאללה בתקיפה בסוריה. הסטייה מתפיסת משוואות ההרתעה באה לידי ביטוי גם בהיעדר תגובה לבניית **מכשול הגבול** באפריל 2020, שבחלקים רבים עובר בשטח שעל פי הצהרת נסראללה הוא שטח לבנוני, וכן בבחירה להסתפק בגינוי רטורי בלבד **להרג שני קציני משמרות המהפכה בתקיפה בסוריה במארכ 2022**.

בצד ההימנעות שתוארה לעיל, שעשויה לרמז על הגברת ההרתעה הישראלית בתקופת הרמטכ"ל כוכבי, ניצבת שורת אירועים שבהם נסראללה מאיים או מבצע פעולות שעלולות להוביל למלחמה. הדוגמה הבולטת ביותר היא **האיום על אסדת הגז כריש**. בתגובה לכך נקט כוכבי אסטרטגיה תקיפה המשקפת את תפיסת ההרתעה שהוביל במהלך כהונתו – **פרסום תצלומי אוויר של מטרות שייפגעו מפעילות חזבאללה**.

עם זאת ועל אף השמירה על מאזן ההרתעה בין ישראל לחזבאללה בעת הנוכחית, האיום החמור על אסדת הגז הוכיח כי נסראללה שואף להטות את המאזן לכיוונו באופן המשית איום ארוך טווח על ישראל.

התמודדות עם איום תוכנית הגרעין האיראנית

במאי 2019, כחמישה חודשים לאחר כניסת כוכבי לתפקיד, **החלה איראן לבצע שורת פעולות התרסה בתחום העשרת אורניום, החורגות מהסכם הגרעין**. זאת כתגובה ליציאת ארצות הברית באופן חד־צדדי מההסכם וההשתה המחדשת של הסנקציות. לראשונה מאז 2015 חל שינוי בתרחיש הייחוס של ישראל – האיום האפשרי של תוכנית גרעין פעילה בידי האויב המרכזי של ישראל הפך למציאות. לפיכך האפשרות של פעולה התקפית באיראן הלכה ותפסה מקום נרחב יותר בבניין הכוח של צה"ל.

תקופת חוסר היציבות הפוליטית לא אפשרה תוספת תקציבית לצבא על מנת לבצע התאמות בניין כוח נדרשות. הדבר השית דילמה כבדת משקל על המטה הכללי – עד כמה לשנות את מגמות בניין הכוח שנקבעו בתר"ש תנופה לטובת התמודדות עם האיום האיראני. לפיכך התמקד השינוי במוכנות צה"ל בהשקעה באותם מרכיבים המביאים תועלת "גם באיראן וגם בעזה", כמשל. לכן הוגברה ההשקעה בחיל האוויר

אוכלוסיות שלמות בעם משירות חובה. **חקיקת חוק הגיוס הצפוי**, העתיד לפטור לעד את תלמידי הישיבות משירות צבאי, עלולה להגביר את המתח ולהחליש את הצבא בטווח הארוך.

מדיניות כוח אדם

על מנת לשמר את כוח האדם האיכותי הנדרש לתפקודו של צה"ל נדרש לעסוק במנגנונים לתגמול שתי האוכלוסיות החיוניות להצלחתו – הלוחמים והטכנולוגים. תגמול מבוסס פנסיה, הגם שהוא מעורר מחלוקת חברתית עמוקה, אינו מספיק לשימור האוכלוסיות הללו למול האלטרנטיבות בחוץ. תגמול מבוסס פנסיה נתפס כרחוק עבור אנשי הקבע הצעירים ואפוף חוסר ודאות, מאחר ש**מיעוט מגיע לגיל פרישה**. על כן צריך הרמטכ"ל, בשיתוף עם הדרג המדיני, לגבש אסטרטגיה מתאימה לשימור כוח האדם הנדרש. יש לתכנן דרכים יצירתיות לקשור לשירות קבע ארוך את האוכלוסיות הללו ולתגמל אותן באופן ייעודי תוך כדי השירות, על ידי מענקים, הקלות מס, סיוע מדינתי בתחומים שונים וכדומה.

הקושי בשימור כוח האדם האיכותי מצטרף למגמת הצמצום של משרתי המילואים הפעילים. היות **שרק ארבעה אחוזים מהאוכלוסייה בגיל השירות משרתים בפועל במילואים**, מערך המילואים בצה"ל מצוי בפרשת דרכים. לצד גיבוש אסטרטגיה לשימור כוח האדם הנדרש יש לפעול לשימור מערך המילואים, תוך הוקרתו ותגמולו באופן ראוי, שיגביר את כדאיות שירות המילואים. **תוכנית 'מגן מילואים'** היא אחת הדרכים לממש זאת.

כשירות כוחות היבשה

תר"ש תנופה התמקדה בחיזוק תפיסת 'המהלומה הרב-ממדית', וכעת יש מקום להביא את 'התמרון הרב-ממדי' צעד אחד קדימה – להתאים את מבנה זרוע היבשה לאיום הנוכחי. השינוי הדרוש צריך לאפשר לשנות את מבנה עוצבת היסוד – מאוגדה ליחידה רב-חילוית קטנה וממוגנת, הדומה בצורתה ליחידה הרב-ממדית שהקים הרמטכ"ל כוכבי. נדרש לצייד את היחידות באמצעים שיאפשרו להן לתמרן בכל תוואי שטח ובמיגון מתקדם, בפרט מפני טילים נגד טנקים. ככל שיהיו יותר יחידות כאלה, זהות אך עצמאיות, ניתן יהיה להרכיב באמצעותן כוח משימה גמיש ואיכותי שיאפשר הישג מבצעי משמעותי יותר, וביעילות רבה יותר, כלומר באמצעות פחות כוחות ואמצעים. ברשות הצבא נמצאים הטכנולוגיה והאמצעים הדרושים לשם כך, ולכן מדובר בשינוי מבני ותפיסתי בעיקרו. שינוי זה יעצור את הוויכוח חסר התוחלת על אודות חשיבות התמרון היבשתי. את מודל ה"בוטיק" שנוסד בתר"ש

המערכת הפלסטינית בין יהודה ושומרון לבין עזה. מאידך גיסא, בשנים האחרונות, מאז מבצע צוק איתן ובפרט סביב אירועי השנה החולפת, הנחה זו נשחקת. ראוי לתקף מחדש הנחה זו ולבחון אם פיצול המערכה לשני פיקודים משרת את ההיגיון האסטרטגי מול הזירה הפלסטינית.

נוסף על כך נדרשים שינויים מבניים שיחזקו את התמרון הרב-זרועי, המחייב קשב רב, סמכות מלאה ומקצוענות לצורך מימוש. כיום האחריות עליו מצויה בין המטה הכללי לפיקוד המרחבי, ובחלק מהמקרים בשותפות עם הגיס. פיצול זה מקשה על ניהול הלחימה ועל מיצוי היכולות המטכ"ליות עבור התמרון. הוא גם יוצר מורכבות גבוהה שמקשה על ההחלטה להוציא לפועל מבצעים שיש בהם רכיב של תמרון יבשתי. כך, בעת הפעלת תמרון רב-זרועי כדאי וראוי למנות מפקד אחד שאליו מוכפפים כלל היכולות והאמצעים הנדרשים למימוש המשימה, כולל הרכיבים הרב-זרועיים. הסמכות והיכולת לממש משימה קרקעית צריכות להיות בידי אותו גוף.

מדיניות גיוס

על מנת לשמר את גיוס החובה ואת מקום הצבא כצבא העם, נדרש להתאים את מדיניות הגיוס למגמות בחברה הישראלית. על פי **תחזיות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה**, בשנת 2065 החברה הערבית תישאר כחמישית מהאוכלוסייה והחרדים יהוו כשליש ממנה. על כן, בעוד כארבעה עשורים, הקבוצות שאינן מתגייסות יהיו יותר ממחצית מהאוכלוסייה הישראלית. זאת לצד **גידול משמעותי בכוחה האלקטורלי של האוכלוסייה החרדית בשני העשורים האחרונים**, דבר המבטא גידול משמעותי בהשפעתה הפוליטית והחברתית של אוכלוסייה זו. מצב זה מעמיד בסימן שאלה את רעיון "צבא העם", והופך אותו להלכה למעשה ל"**צבא חצי העם**".

הדבר עלול להעצים את תחושת הקיפוח בקרב המתגייסים, והנטייה למעבר לצבא מקצועי צפויה לגבור. בשל התנגדות עקרונית ומקצועית של הצבא למודל הצבא המקצועי, השירות בצה"ל עלול להפוך לסלע מחלוקת בחברה הישראלית, ומגורם מלכד הוא יהפוך לגורם מפרק.

על כן, למול השאיפה לשמר את מקום הצבא בחברה הישראלית, נדרש הרמטכ"ל לרתום את הדרג המדיני ואת הציבור במטרה לגבש ולהוביל מדיניות גיוס עבור החברה הישראלית כולה, שתיצור שוויון בנטל. בתוך כך, כדאי לייצר מנגנונים שבהם כלל אזרחי ישראל יידרשו לשירות, בין שיהיה שירות צבאי, לאומי או אזרחי. בד בבד, יש הכרח לא לשנות את הסטטוס קוו ולהימנע מלפטור

תנופה צריכים להפוך לפס ייצור של יחידות מסוג זה. כתב החידה, אם כן, הוא כיצד ניתן לשכפל את תפיסת ההפעלה ולשכלל אותה באמצעים אחרים ונוספים, כך שתתאים לכל היחידות הלוחמות על מגוון משימותיהן בביטחון השוטף, במלחמה, בסדיר ובמילואים.

המלצות בתחום הפעלת הכוח

"תפיסת הניצחון" שבאה לידי ביטוי במסגרת תר"ש תנופה והמערכה בין המלחמות בתקופתו של הרמטכ"ל כוכבי הוכיחו אפקטיביות מבצעית גבוהה. בהנחה שהרמטכ"ל הנכנס יאמץ גישה זו, הוא יידרש לתקף את תפיסת ההפעלה ולהטמיעה בתוכניות ובשגרה המבצעית.

תפיסת הפעלת הכוח המתוכנן במלחמה במעגל הראשון

לאור השתנות המלחמה בעידן החדש, כפי שנדון לעיל, שני המרכיבים שהפכו לחשובים ביותר הם קיצור משך הלחימה והישג תודעתי. על כן נדרש לשכלל את האסטרטגיה הצה"לית ולגבש תפיסת הפעלת כוח שתשרת תכליות אלו. בתוך כך יש להתחשב בצורך ליצור מצב של הפסקת אש במהירות האפשרית ובתנאים הנוחים לנו, מאחר שיידרש זמן רב להשמדת מקורות הירי על ידי השמדה מנגד או כיבוש כלל השטח. כלומר, תכלית הלחימה צריכה להיות מוכוונת ניצחון מדיני ולא בהכרח ניצחון צבאי – בשונה מהתפיסה הרווחת כיום. אחת מן הדרכים האפשריות היא יצירת מציאות בלתי נסבלת לאויב תוך ימים ספורים על מנת לכפות הפסקת האש, אך ללא פעולות שיפגעו בלגיטימיות של ישראל לפעול, בעיני העולם.

מול חוסר הוודאות הרב הקיים בסוגיה האיראנית, ובפרט חוסר הוודאות בדבר הסיכוי להתגבשותו של הסכם מחודש, על הרמטכ"ל הנכנס לגבש, בשיתוף עם הדרג המדיני, אסטרטגיה רב־ממדית המקיפה את כלל האמצעים של מערכת הביטחון, בשיתוף ובתיאום צמוד עם ארצות הברית.

באמצעות תר"ש תנופה קידם הרמטכ"ל כוכבי את בניית יכולת ההשמדה וביסס את תפיסת הפגיעה במרכזי הכובד, כשלב ראשון בהיערכות למלחמה במעגל ראשון. מומלץ כי הרמטכ"ל הנכנס ימשיך מגמה זו ושכלל אותה לכדי תפיסה הוליסטית. בפרט נדרש לעסוק בבניין כוח בתחום התודעה ובאסטרטגיה להכרעת המלחמה גם בממד התודעתי, שהוא מרכיב חיוני להשלמת התפיסה המבצעית.

תפיסת הפעלת הכוח במערכה בין המלחמות
מול הצלחותיו של כוכבי בהרחבת המערכה ושכלולה לכדי מערכת שיטתית ומשומנת היטב, קיים הסיכון שרק לאחר שנעבור את נקודת שיא ההצלחה של המערכה הזו, נכיר בכך שהיא אינה רלוונטית עוד. בתוך כך, כבר בעת הזו ניתן לסמן שחיקה מסוימת במב"ם, **בדגש על המערכה המתרחשת בסוריה**. הדבר יכול להעיד על הצורך לגוון את כלי המערכה ולשכללם, בפרט חיזוק ממד הסייבר במב"ם והגברת המאמצים המדיניים והכלכליים – כאמצעים משלימים הנדרשים לקידום היעדים האסטרטגיים העומדים בבסיס המערכה. לפיכך כניסתו של רמטכ"ל חדש לתפקיד היא הזדמנות לעדכון אסטרטגי גם במערכה זו, בשיתוף ובתיאום עם הדרג המדיני, שעליו לאשרר את המערכה ואת יעדיה. יש לבחון מחדש: מהם האינטרסים הישראליים? מה ההישג הנדרש לנו? כמה משאבים נדרשים להשגתו? לאחר שתנוסח אסטרטגיה, או ליתר דיוק מקבץ אסטרטגיות מול האויבים המרכזיים, יש להגדיר מחדש את תצורת המב"ם – שיטותיה, האחריות על המערכה וגבולותיה. חשיבה מחודשת על המערכה תאפשר את שכלולה והעמקתה באמצעות הרחבת הכלים שלה, הגדלת זירות הפעולה והעצמת התחכום.

גיבוש אסטרטגיה למול תוכנית הגרעין האיראנית
מול חוסר הוודאות הרב הקיים בסוגיה האיראנית, ובפרט חוסר הוודאות בדבר הסיכוי להתגבשותו של הסכם מחודש, על הרמטכ"ל הנכנס לגבש, בשיתוף עם הדרג המדיני, אסטרטגיה רב־ממדית המקיפה את כלל האמצעים של מערכת הביטחון, בשיתוף ובתיאום צמוד עם ארצות הברית. ראשית, הרמטכ"ל הלוי יידרש להמשיך בהתאמות בניין הכוח שהתחיל כוכבי ואשר תוארו לעיל, תוך הסטת משאבים נוספים להעצמת יכולותיו של צה"ל. התאמות בניין כוח אלו נדרשות לטובת גיבוש והוצאה לפועל של אסטרטגיה מתאימה.

האסטרטגיה צריכה לכלול רכיבים דיפלומטיים, אופרטיביים והרתעתיים. מומלץ להמשיך להשתמש בכלים דיפלומטיים לשם העצמת הלחץ הכלכלי על איראן ופגיעה במרכזי הכובד שלה ככל האפשר. להערכתנו, הפתרון הטוב ביותר למניעת נשק גרעיני מאיראן הוא שימוש בדיפלומטיה, קרי הסכם מדיני בינלאומי להגבלת הגרעין האיראני. אומנם כל הסכם הוא זמני ואינו מעניק פתרון קבוע, אך כך גם לגבי מבצע צבאי. בהנחה שלא מדובר בכיבוש של מדינה, גם הסכם הוא אמצעי לקנות זמן. על כן צריך הרמטכ"ל לקדם בשיתוף עם ארצות הברית דרכים לגיבוש הסכם גרעין מחודש.

ובראשונה על הצלחתו בשמירת הקונצנזוס סביב גיוס החובה ובשמירה על האנשים הראויים ביותר בשורות הצבא.

אלוף (מיל) תמיר הימן הוא מנהל המכון למחקרי ביטחון לאומי. במהלך 34 שנות שירותו בצה"ל מילא שורה של תפקידי פיקוד בזרוע היבשה (שריון וחי"ר), ולו ניסיון מבצעי בלחימה ברצועת הביטחון בלבנון ובזירה הפלסטינית. הימן הצטרף למטה הכללי של צה"ל בשנת 2015 ושירת כמפקד המכללה לביטחון לאומי. במקביל היה מפקד הגיס הצפוני, שם הוביל את תרגיל הגיס הגדול ביותר שבוצע בצה"ל. ב-2018 מונה לראש אגף המודיעין ה-22. הוא הוביל באגף המודיעין את מהפכת המודיעין הרב-תחומי ואת מהפכת מפעל המידע האחד, הרוותם יכולות בינה מלאכותית לאפקטיביות מודיעינית. האלוף (מיל) הימן הוא בעל תואר ראשון במדעי המדינה וכלכלה ותואר שני מהמכללה לביטחון לאומי. tamirh@inss.org.il

עדן כדורי היא עוזרת המחקר של מנהל המכון ומתאמת תוכנית הזירה הצפונית במכון למחקרי ביטחון לאומי. בעלת תואר ראשון במדע המדינה ויחסים בינלאומיים בהצטיינות מהאוניברסיטה הפתוחה, וכיום לומדת לתואר שני בביטחון ודיפלומטיה באוניברסיטת תל אביב. עדן שירתה במספר תפקידי מחקר אסטרטגיים ביחידת עילית בחיל המודיעין. היא גם בוגרת ארגון LEAD לפיתוח מנהיגות צעירה ושימשה עוזרת מחקר בתנועת 'פנימה' – פתרונות ישראלים, הפועלת לקידום לכידות בחברה הישראלית. edenk@inss.org.il

הערות

1 הרעיון של מהלומה רב-ממדית התפתח כחלק מהתפתחות הגישה ההכרעתית בצה"ל ונועד לרתום, לפתח ולמקד את כלל היכולות הנדרשות בצה"ל, באופן שהאויב ירגיש את השפעתן בעוצמה ובמהירות כבר במהלך הלחימה.

בה בעת, על צה"ל להיערך להשמדת פרויקט הגרעין האיראני במבצע צבאי, על שלוש שיטותיו – התקפת סייבר, מבצע חשאי ופעולה התקפית גלויה. על צה"ל להכין את שלוש השיטות בזמנית ולהעדיף בזמן אמת את הפעולה שבה הסיכוי מול הסיכון הוא מיטבי. זאת תוך הבנה כי ככל הנראה מדובר בפתרון זמני שמטרתו עיכוב, אך יש בו גם רכיב מרתיע.

קיים ויכוח אם ניתן להניא מדינה שנחושה להגיע ליכולת גרעין באמצעות הרתעה צבאית, הכותבים מחזיקים בדעה שהדבר בלתי אפשרי. יש הטוענים כי הדרך היחידה להתמודד עם פרויקט הגרעין היא הפלת המשטר האיראני, מתוך תקווה כי המשטר הבא שיקום יהיה בעל סדרי עדיפות שונים מאלה של משטר האייתולות, ונדבך מסוים באסטרטגיה נדרש לעסוק בכך ולבחון זאת כדרך פעולה אפשרית.

סיכום

הרמטכ"ל היוצא אביב כוכבי הוביל מהלך מהפכני בצה"ל במהלך כהונתו. תר"ש תנופה מאופיינת בחדשנות בבניין הכוח ובתפיסת ההפעלה של הצבא. כבר עתה ניתן לציין הישגים מבצעיים חסרי תקדים שהתאפשרו בזכות יכולות אלה, אולם מוטב שתהליכי בניין הכוח המורכבים יימשכו וייבחנו לאורך זמן. הרמטכ"ל רב-אלוף הרצי הלוי נכנס לתפקידו כשלפתחו מספר אתגרים חשובים. עידן הלוחמה החדש יוסיף להיות האתגר הבולט ביותר של הרמטכ"ל הנכנס, ומומלץ כי ימשיך לנהל דיון סביב המסגרת של תנאים חיוניים לניצחון. מבין האתגרים שצוינו במאמר נבקש להבליט שוב כי הבסיס החשוב ביותר וההכרחי לעוצמתו של צה"ל הוא הלכידות והלגיטימיות לפעול. על כן פתחנו באמירה על "צבא העם", ונסכם כי הרמטכ"ל הנוכחי ייבחן בראש

מאבק ברדיקליזציה כאמצעי למניעת טרור: ישראל לעומת העולם

איה שושן

אוניברסיטת בן-גוריון

יריב מוהר

היוזמה לביטחון וזכויות האדם

תוכניות למאבק ברדיקליזציה עוסקות בתהליכים חברתיים שיוצרים נטייה לאלימות פוליטית, ובחלק ניכר מהמדינות בעולם הן נכללות במאבק בטרור. תוכניות למאבק ברדיקליזציה נפוצות ברחבי העולם ככלי שהאפקטיביות שלו נבדקה והוכחה, ובשל צמצום הנזקים האגביים הן גם עשויות להיות כלי בעל תועלת משולשת: יותר ביטחון, פחות הפרת זכויות אדם ואופק משופר לפיוס ולשלום. למרות זאת אין שום מידע זמין על מדיניות כוללת ומקיפה בתחום בישראל. מדובר בלקונה בעייתית, הן בהיבט של אלימות המגיעה מצד פלסטינים אזרחי ישראל והן בהיבט של אלימות מצד התאגדויות קיצוניות של יהודים. הנתונים שנאספו מרמזים כי ראוי לשקול הקמה של גוף ממשלתי בישראל שמטרתו חקר הרדיקליזציה ומאבק בה.

מילות מפתח: רדיקליזציה, רדיקליזציה אסלאמית, אלימות פוליטית, טרור, שלום, ערביי ישראל, יחסי יהודים-ערבים

מבוא

בעקבות אירועי ה-11 בספטמבר 2001 והשלכותיהם פותחו ברחבי העולם תוכניות למאבק בתהליכי רדיקליזציה שמובילים למעשי אלימות, והן יושמו באופן נרחב. מידע מקיף על אודות תוכניות אלו עודנו חסר, אך בדוח מקיף שערך רשת מחקר במימון האיחוד האירופי מופו 445 תוכניות שנועדו להפחית אלימות מצד קבוצות קיצוניות בין השנים 2004–2014. תוכניות מסוג זה מופעלות בעשרות מדינות ברחבי העולם, מנורווגיה עד מלזיה ומערב הסעודית עד ארצות הברית. אומנם רוב התוכניות ממוקדות במאבק ברדיקליזציה אסלאמיסטית, אך קיימות גם תוכניות למאבק ברדיקליזציה של ימין קיצוני, קבוצות בדלניות ועוד.

ישראל, לעומת זאת, נמצאת בפיגור משמעותי לעומת מדינות רבות בכל הקשור להכרת החשיבות והאפקטיביות של תוכניות למאבק ברדיקליזציה. זאת אף על פי שאזרחי ותושבי המדינה חווים את הבעיה בצורה חמורה בהרבה לעומת התושבים ברבות מהמדינות שכן מפעילות תוכניות לדרדיקליזציה, ולמרות העיסוק הציבורי הנרחב והמשאבים הרבים המופנים למניעת טרור ואלימות פוליטית, כפי שיפורט בהמשך. במאמר זה נדגים כי תוכניות אלו הוכחו כיעילות – במידה כזו

או אחרת – בהקשרים לאומיים וחברתיים מגוונים, ולפיכך ראוי לשקול מיסוד ופיתוח של אסטרטגיה למאבק ברדיקליזציה בישראל ככלי נוסף בארגז הכלים הביטחוני, לצד מאמצי סיכול, שיטור ולוחמה. מאבק ברדיקליזציה שיזכה להצלחה בולטת אף עשוי להפחית את העומס המוטל על שירותי הביטחון והסיכול.

לתוכניות למאבק ברדיקליזציה יש עוד יתרון: בחינת התוכן המעשי של תוכניות אלו מראה שהן יכולות לשפר לא רק את מצב הביטחון במדינה אלא גם את מצב זכויות האדם, ובסופו של דבר אפילו לפתוח אופק לפיוס ולשלום, וזאת בכמה מובנים: ראשית, עצם השיפור הביטחוני משמעו פגיעה פחותה בגוף ובנפש של בלתי מעורבים; שנית, הפחתת הצורך בפעולות צבאיות או שיטוריות מצמצמת גם את הצפי לפגיעה סביבתית ברכוש ובמרקם החיים, שפעמים רבות כרוכה בפעולות מסוג זה; לבסוף, רבות מההמלצות למדיניות הנוגעות למאבק ברדיקליזציה קשורות בשיפור מצב זכויות האדם: מאבק באפליה, שקיפות, שיפור מערך בריאות הנפש, מאבק באבטלה של קבוצות מודרות, עידוד זהויות מקומיות במקום דיכוי שלהן – לכל אלו השפעה על הביטחון הלאומי ותרומה לחיזוקו.

טיפולוגיה ומאפייני תוכניות למאבק ברדיקליזציה הגדרות וקטגוריות

רדיקליזציה

ההגדרה של רדיקליזציה שנויה במחלוקת ונתונה לדין מחקרי ואמפירי מתמשך. בניסיון לפשט את הנושא לצורך הדיון במאמר זה נאמץ את ההגדרה של קלטרבק שלפיה רדיקליזציה מובנת כתהליך מורכב, דינמי ולא לינארי של שינוי בדפוסי מחשבה של אדם, המוביל לאורך זמן לשינוי משמעותי בתפיסת עולמו, בתפיסה של אירועים חיצוניים ובהבנה הפנימית של האדם את עצמו. שינויים אלו יכולים לבוא לידי ביטוי בשינוי בהתנהגות אשר עלול – אצל אנשים מסוימים – להתעצם בסופו של דבר למצב שבו אותו אדם נעשה מעורב באלימות, בקיצוניות אלימה או בטרור. אם כן הטרמינולוגיה המקובלת בספרות, המתבססת על המושג רדיקליזציה, מבלבלת ואף מטעה: בהקשר של מאמר זה רדיקליזציה אינה כפשוטה – התקרבות לעבר עמדות רדיקליות (למשל רצון לראות שינוי בולט בכלכלה או בחברה מכיוון אקולוגי, סוציאליסטי, ליברטריאני או אחר) – אלא נטייה לראות באור חיובי אלימות פוליטית לשם השגת מטרות פוליטיות, ופוטנציאל גובר לעבור למימוש של אותה אלימות. כלומר מדובר בנטייה לאלימות פוליטית ולא בתפיסות עולם המבקשות לחולל שינוי יסודי כלשהו בסדרי החברה. ייתכן שנכון יותר היה לכנות זאת מאבק בפנאטיזציה, אך המושג דה־רדיקליזציה הוא שהתקבע בספרות.

חשוב בהקשר זה לציין כי בעוד כל אדם המעורב במעשי אלימות הנובעים מאידיאולוגיה קיצונית עבר תהליך של רדיקליזציה, מיעוט מכל אלו שעברו תהליכי רדיקליזציה יעסקו בסופו של דבר במעשי אלימות. להבחנה זו יש חשיבות בפיתוח תוכניות למאבק ברדיקליזציה עבור אנשים שעברו את התהליך, אך לא הגיעו לביצוע או למעורבות במעשי אלימות או בארגונים המבצעים מעשים כאלו.

דה־רדיקליזציה

בעולם נעשה שימוש נרחב במושג דה־רדיקליזציה כדי לתאר סוגים רבים של תוכניות למאבק בתהליכי הקצנה שעשויים להוביל לאלימות. עם זאת, **מומחים הציעו** להפריד בין שלושה סוגים של תוכניות כאלו, לפי השלב בתהליך הרדיקליזציה שבו הן מנסות להתערב. רק אחד משלושת הסוגים נקרא דה־רדיקליזציה:

דה־רדיקליזציה: תוכניות ומענים שמטרתם היפוך תהליכי רדיקליזציה שהושלמו והגיעו לרמה של מעורבות

בפעילות אלימה. מטרתיהן הן הפסקת האלימות, שיקום המעורבים באלימות ושילובם מחדש בחברה. הן מיועדות בעיקר לאנשים שנאסרו, נעצרו או נפלו בשבי. לאחרונה נוספה קטגוריה חדשה של לוחמים זרים – אזרחים ממדינות שונות שנסעו להילחם במלחמות אזרחים במדינות אחרות כגון סוריה, ושבּו למדינות האם שלהם.

ישראל נמצאת בפיגור משמעותי לעומת מדינות רבות בכל הקשור להכרת החשיבות והאפקטיביות של תוכניות למאבק ברדיקליזציה.

קאונטר־רדיקליזציה: תוכניות ומענים שמטרתם

עיכוב ועצירת תהליכי רדיקליזציה בזמן התרחשותם. תוכניות אלו רלוונטיות למצבי מעבר לכיוון של קיצוניות או אלימות. מטרתיהן כוללות הפרדת היחיד מהסביבה הקיצונית ושילובו מחדש בחברה. הן מיועדות ליחידים אשר זוהו כמעורבים בסביבה קיצונית אך עדיין לא נעצרו, נאסרו או נפלו בשבי.

אנטי־רדיקליזציה: תוכניות ומענים מניעתיים

המתערבים לפני שהחלה רדיקליזציה, או כשהיא בשלבים ראשוניים. תוכניות אלו מיועדות עבור יחידים או קבוצות שזוהו כפגיעים או בסיכון לתהליכי רדיקליזציה. חלוקה זו עוזרת להבין לא רק את סוגי התוכניות הקיימות אלא גם את קהלי היעד שיכולים להיות רלוונטיים לתוכניות למאבק ברדיקליזציה, ואת המטרות השונות שיכולות להיות להן. נוסף על חלוקה זו **קיימת בספרות** הפרדה רלוונטית נוספת, בין תוכניות המכוונות לרמת המיקרו לבין תוכניות המכוונות לרמת המאקרו:

מיקרו: תוכניות המכוונות למאבק ברדיקליזציה

ברמת האדם היחיד. הן יכולות לכלול דגש על חינוך, השכלה, תעסוקה וטיפול נפשי. למרות שרשויות, ארגוני חברה אזרחית או ארגונים פרטיים יכולים להפעיל אותן, הדגש בהן הוא מניעת מקרים ספציפיים של רדיקליזציה בשלביה השונים.

מאקרו: תוכניות המכוונות לגורמים מבניים של

תהליכי רדיקליזציה כגון שיפור תנאים מאקרו־כלכליים וחזקת המשילות. בין המטרות של תוכניות אלו ניתן למנות תוכניות לצמצום עוני ואבטלה, תוכניות לחיזוק השלטון המקומי והשקיפות השלטונית, תוכניות לשיפור המשילות ותוכניות לחיזוק מנהיגות קהילתית.

שילוב של שתי החלוקות שתוארו לעיל יוצר טיפולוגיה שעוזרת למקם סוגי תוכניות לפי הרמה שבה הן מבקשות להתערב (מיקרו/מאקרו) והשלב שבו הן מבקשות להתערב (דה/קאונטר/אנטי).

לוח 1:

מיקרו	מאקרו		
רמת ההתערבות	דה־רדיקליזציה	קאונטר־רדיקליזציה	אנטי־רדיקליזציה
רמת ההתערבות	יחיד	יחיד	יחיד
שלב ההתערבות	הרדיקליזציה הושלמה	הרדיקליזציה בתהליך	לפני הרדיקליזציה
מטרות	היפוך התהליך	עצירת התהליך	מניעת התהליך
דוגמאות	תוכניות שיקום לאסירים, תוכניות שילוב מחדש של לוחמים לשעבר	קו חם לאיתור מקרי הקצנה, תוכניות שיטור קהילתי, תוכניות להכשרה ועירוב גורמי בריאות הנפש ועבודה סוציאלית	תוכניות לחיזוק זהות וביטחון עצמי, תוכניות דיאלוג רב־תרבותי, תוכניות השכלה ושילוב תעסוקתי לנוער וצעירים

הבחנה חשובה בטיפולוגיה זו היא שתוכניות מאקרו תמיד יהיו תוכניות למניעת רדיקליזציה, משום שהן מכוונות לחברה או לקהילה באופן כללי, ולא ליחידים שזוהו כנמצאים בסיכון או במעורבות פעילה בתהליכי רדיקליזציה.

לענייננו חשובות בייחוד התוכניות המניעתיות, וכן מחקר סדור ישראלי בדבר הגורמים המאיצים תהליכי רדיקליזציה בהקשר המקומי הייחודי. מכאן ניתן להשליך גם על הפוטנציאל לתוכניות מניעתיות שישמשו את אותם גורמים ואף ישאפו לכינון גורמים המניעים תהליך הופכי של דה־רדיקליזציה. ככל הידוע לנו, אחרי שפנינו למספר רשויות ביטחוניות ולמשרד ראש הממשלה בבקשת מידע בנושא זה, יש מחסור ניכר בתוכניות מניעתיות בישראל, למעט מספר תוכניות ספורדיות שהיקפן מצומצם. התוצאה המסתמנת היא לקונה תמונה ובעייתית מאוד במדיניות הביטחונית של ישראל כלפי אלימות פוליטית וטרור. במסגרת מאמר זה לא נוכל לעמוד על הסיבות ללקונה, אולם ניתן להעלות מספר השערות ביחס להתהוות: חוסר מודעות לנושא במערכת הביטחון, או הרגל לחשוב על מאבק בטרור מתוך מסגרת של סיכול ולוחמה בלבד; חשש מהפרשנות שתינתן לגישה כזו בשדה הפוליטי (גורמים בשמאל עשויים לראות זאת כ"חינוך מחדש", ואילו גורמים בימין יראו בכך ניסיון להבין את המחבלים, לטפל במצוקותיהם וכדומה); מחשבה על הטווח הקצר, בעוד שמאבק ברדיקליזציה נוטה לעיתים להשיג תוצאות בטווח הזמן הבינוני ומעלה.

האפקטיביות של תוכניות למאבק ברדיקליזציה

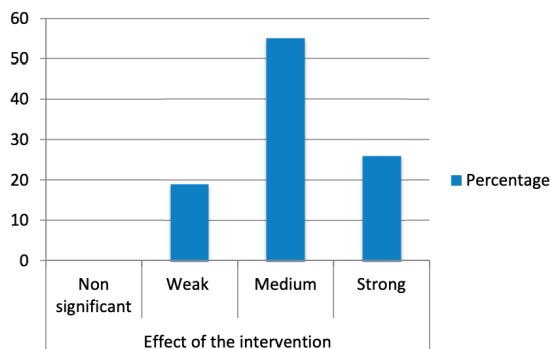
קיים מגוון רחב של תוכניות למאבק ברדיקליזציה שקלהן היעד שלהן מגוונים ומטרותיהן ודרכי הפעולה שלהן שונות. מגוון הפעילויות שהתוכניות השונות מקדמות

כולל פעילויות חינוך ודיאלוג, השכלה והכשרה מקצועית, הכשרת אנשי מקצוע, מעורבות והעצמה קהילתית, טיפול פרטני או משפחתי וחיזוק שיתוף הפעולה בין רשויות, כמו גם מאמצי מאקרו לצמצום האבטלה ולשיפור תנאי המחיה. שאלת האפקטיביות של התוכניות הללו נמצאת במרכז הדיון של העוסקים במלאכה. מכיוון שמדובר בתחום חדש ומתפתח שצמח בשני העשורים האחרונים, גישות להגדרת אפקטיביות ולמידתה נמצאות בבדיקה ובשכלול מתמיד.

למרות זאת, בקרב חוקרים שעסקו בשאלת האפקטיביות שוררת תמימות דעים על כך שרוב התוכניות מצליחות להשיג את מטרותיהן לפחות בצורה חלקית, ורבות מהן מצליחות בכך ברמה גבוהה.

כך למשל, במחקר משנת 2014 של קבוצת חוקרים מטעם האיחוד האירופי שכלל הערכת אפקטיביות של 126 תוכניות, נמצא של־26 אחוזים מהתוכניות הייתה השפעה רבה, ל־55 אחוזים השפעה בינונית ול־19 אחוזים השפעה מועטה. אף אחת מהתוכניות לא הוערכה כחסרת השפעה לחלוטין.

תרשים 1: התפלגות האפקטיביות של תוכניות למאבק ברדיקליזציה

מקור: מחקר Impact Europe, עמ' 62

במרכז הפירמידה נמצאת הרמה הספציפית – רמת מניעת הסלמה (קאונטר־דיקליזציה בטיפולוגיה שהוצגה בתחילת המאמר). היא מיועדת ליחידים וקבוצות שכבר משויכים לקבוצות רדיקליות או עוברים תהליכי רדיקליזציה, אך אינם מעורבים באלימות. ברמה זו הפעילות כוללת אסטרטגיות של הרחקה ויציאה מהסביבה הרדיקלית, כמו גם שיתוף פעולה עם קרובי משפחה ועם הסביבה החברתית המיידית.

בראש הפירמידה נמצאת רמת היעד – רמת מניעת אירועים ופעולות אלימות (ד־רדיקליזציה בטיפולוגיה שהוצגה בתחילת המאמר). היא מיועדת ליחידים שזוהו כקיצונים ואלימים, לרבות אלה המתכננים לנסוע לסוריה או שחזרו ממנה. היא כוללת תוכניות יציאה מארגונים, שיקום ושילוב מחדש בחברה.

הגישה הדנית למאבק ברדיקליזציה מושתתת על הרעיון שלמדינה שני תפקידים במקביל: להגן על החברה מפני פיגועי טרור ובד בבד לדאוג לרווחה האישית של הפרט.

מבחינה ארגונית, דנמרק יצרה גוף ייעודי בתוך אחד ממשרדי הממשלה לטיפול בכל ההיבטים של תוכניות המאבק ברדיקליזציה. נוסף על כך היא יישמה מודל ארגוני שנקרא Infohouse: כתובת ארגונית ייעודית בכל מחוז משטרי, שמחברת ומתאמת בין המשטרה וגורמי רווחה מקומיים. גורם זה אחראי להעריך ולטפל במידע רלוונטי שמגיע מהקהילה, מהרשויות או מהמשטרה, לתאם בין כל הגורמים הרלוונטיים, לאתר מענים מניעתיים ולשמש **מרכז ידע והכשרה**. בבית ספר בעיר הדנית פרדריסיה (Fredericia) אף **יישמו תוכנית למניעת קיטוב וסגרגציה בין ילדים מקבוצות אתניות שונות** גם ככלי למניעת רדיקליזציה – מודל שרוחק למדי מהנעשה בחינוך בישראל, למעט במספר מובלעות ומקרים.

אחת מהתוכניות המקומיות המפורסמות ביותר הוקמה בעיר הדנית Aarhus, ולכן זכתה לשם מודל Aarhus. **תוכנית זו** כוללת infohouses, הענקת ייעוץ והכשרות לגורמים מקצועיים, הפצת ידע בציבור, תוכנית מנטורינג ליחידים, ייעוץ ותוכניות שיקום ויציאה ליחידים, חיזוק קשרים עם קהילות ועם גורמים נוספים שנמצאים בקשר עם יחידים בתהליכי רדיקליזציה, ייעוץ להורים וסדנאות דיאלוגיות לתלמידי בתי ספר יסודיים ועל־יסודיים.

לתוכנית Aarhus יש **תוצאות בשטח**: מספר תושבי העיר שנסעו להילחם בסוריה ירד מ־31 ב־2013 לאחד בלבד ב־2014, לאחר השקת התוכנית. זאת ועוד,

במחקר נוסף שנערך בהזמנת הממשל האמריקאי בשנת 2020 נבדקו 30 תוכניות מרחבי העולם, המיועדות למגוון רחב של אוכלוסיות. מתוך 15 הוערכו כתוכניות מוצלחות, חמש כבעלות תוצאות מעורבות ושלוש כבלתי מוצלחות.

לפי מחברי דוח המחקר, מאפיינים של תוכניות מוצלחות כללו מרכיב של חיזוק תחושת תקווה ומשמעות, חיזוק תחושת הקהילה, תשומת לב אישית, דגש על מערכות יחסים ובניית סדר יום פרטני, וכן מחויבות ועבודה לטווח ארוך עם אוכלוסיית היעד.

שני מקרי בוחן לדוגמה: תוכניות אפקטיביות שמקדמות זכויות אדם ומאבק ברדיקליזציה

המודל הדני

הגישה הדנית למאבק ברדיקליזציה מושתתת על הרעיון שלמדינה שני תפקידים במקביל: להגן על החברה מפני פיגועי טרור ובד בבד לדאוג לרווחה האישית של הפרט. לכן עומדים במרכז הגישה שלושה עקרונות:

הראשון – שיתוף פעולה בין כל הרשויות הרלוונטיות לצורך מתן מענה מיטבי, כולל גורמי הרווחה, מערכת החינוך, מערכת הבריאות, המשטרה ומנגנוני המודיעין והביטחון.

השני – הכלה (inclusion) **המוגדרת** כ"השתתפות משמעותית בחיים החברתיים והתרבותיים המשותפים". לכן התוכנית מתמקדת בתיעול מחדש של המוטיבציות האישיות והתרבותיות שהובילו לרדיקליזציה לעבר ערוצי השתתפות אזרחית במסגרת החוק.

השלישי – בסיס מדעי ופסיכולוגי. התוכנית מתקיימת בשיתוף פעולה עם מחלקות למדעי ההתנהגות באוניברסיטאות ומבוססת על מחקר והערכה מתמשכים. את הבסיס המדעי שואבת התוכנית ממודל מניעת פשיעה שצבר שנים רבות של ניסיון ופיתוח בשם **פירמידת המניעה**:

בבסיס הפירמידה נמצאת הרמה הכללית – רמת המניעה (אנטי־רדיקליזציה בטיפולוגיה שהוצגה בתחילת המאמר). היא מיועדת לאוכלוסייה רחבה ובעיקר לנוער וכוללת פעילויות של חיזוק קשרים עם הקהילה, בניית יכולות והגברת החוסן. במסגרת זו נציגים מטעם הרשויות יוזמים קשרים ומעורבות עם גורמים בקבוצות ובקהילות שאינן מעורבות בהווה בשום סוג של פעילות קיצונית, אך עלולים להפוך למעורבים בפעילות כזו בעתיד. מעורבות בקהילה כוללת העלאת מודעות והכשרות ייעודיות שנועדו לשפר את התנאים הכלליים ברמה החברתית והפרטנית.

פוטנציאל הרדיקליזציה והמאבק בה בישראל

פוטנציאל הגיוס של הפלסטינים אזרחי ישראל לפעילות אלימה קטן יחסית, אך עדיין משמעותי: על פי סקר של מרכז אקורד (האוניברסיטה העברית) ממרס 2022, 87 אחוזים מהנשאלים הערבים קבעו כי המחבלים אזרחי ישראל אינם מייצגים אותם, שמונה אחוזים אמרו שאלה מייצגים אותם במידה מעטה וחמישה אחוזים – במידה רבה, ובכל זאת זהו פוטנציאל גיוס של עשרות אלפים. לאורך השנים התפרסמו מחקרים המלמדים על תנודות של התמתנות והקצנה בקרב האזרחים הערבים. למשל לפי פרופ' סמי סמוחה: "שיעור הערבים השוללים את זכות הקיום של מדינת ישראל כמדינה עמד ב-1976 על 20.5%, ב-1995 על 6.8% (בזמן כהונת ממשלת רבין השנייה, שנחשבת תור הזהב ביחסי ערבים-יהודים), ב-2003 על 11.2% וב-2012 על 24.5%". הגם שלא כל שלילה של זכות הקיום מעידה על נטייה להפעלת אלימות פוליטית, אפשר לראות נתון זה כ"פרוקסי" למגמות רדיקליזציה שעולות ויורדות, כך שלא מדובר בתמונה סטטית ובלתי ניתנת לשינוי. חברת הכנסת והדיפלומטית לשעבר רות וסרמן לנדה גורסת כי הסגר גרעיני, חסמים בקבלה לאקדמיה ואי-ידיעות השפה העברית במידה מספקת דוחפים ערבים מישראל ללמוד בירדן ולצרוך תרבות וחדשות בעיקר מערוצים ערביים זרים, וכך הם עוברים רדיקליזציה. מבלי להתייחס לתוקף של טענה זו היא ממחישה כיצד יכולה רדיקליזציה של הערבים בישראל לנבוע מבעיות חברתיות המחייבות טיפול אחר משימוש בכלים לוחמתיים בלבד. מהצד של הימין הקיצוני היהודי, מחקר שטח חשף את מנגנוני הגיוס של ארגון להב"ה, המתמקדים בבני נוער משולי החברה ומאוכלוסיות מוחלשות, בין השאר של יוצאים בשאלה ומסורתיים, ומעודדים שנאת ערבים. החוקר ד"ר אסף מלחי טוען כי פוטנציאל הגיוס לארגון להב"ה הולך וגדל בשל מגמות נשירה מהחינוך החרדי. מגמות ההקצנה אף מזינות זו את זו וכך הן יכולות ליצור עוד מפגעים פוטנציאליים – ערבים ויהודים.

פוטנציאל הרדיקליזציה בישראל, במובנה כנטייה לאלימות פוליטית, כרוך גם בהיבטים מבניים: בסכסוך הלאומי המדמם והמתמשך; באפליה כנגד המיעוט הערבי בישראל ובהדרתו מהתחום הפוליטי; בתצורת השליטה בפלסטינים בגדה; ובאינטנסיביות והקטלניות של הטרור הפלסטיני, היוצר לרוב הקצנה ולעיתים גם תגובות נגד אלימות מהצד היהודי.

עיתונאים אספו עדויות מיחידים שהשתתפו בתוכנית והעידו כי היא מנעה מהם הידרדרות לג'האד אלים. מחקר שנערך עבור הממשל האמריקאי באמצעות מכון המחקר NSI העריך כי התוכנית השיגה תוצאות מעורבות.

תוכנית מענים לנוער בסיכון באנטוורפן, בלגיה

בלגיה היא המדינה המערב-אירופית שממנה יצאו הכי הרבה רדיקלים אסלאמיסטים להילחם בסוריה. בעקבות זאת הרשויות בבלגיה העניקו עדיפות גבוהה לתוכניות שמטרתן להיאבק ברדיקליזציה אסלאמיסטית. בתחום של גישות למניעת אלימות, מעורבות בטרור ופשעה קיימת ספרות נרחבת בדבר החשיבות לייצר מענים לנוער ולצעירים בשלבי מעבר מכריעים בחייהם. בהתבסס על גישות אלו העיר אנטוורפן מיקדה מאמצים בנושא של שילוב נוער וצעירים הנמצאים בסיכון לנשירה מבתי ספר.

התוכנית באנטוורפן מבוססת גם היא על שיתוף פעולה הדוק בין רשויות. אחד מעמודי התווך של התוכנית הוא הקמת רשת הכוללת יוזמות חינוך מקומיות, בתי ספר, מרכזי הכוונת תלמידים, שירותי רווחה ובריאות, המשטרה ומשרד המשפטים ושירות התעסוקה. התוכנית כוללת מבנה ארגוני הנקרא "דלפק קבלה מרכזי" (Central Help Desk) שאחראי לאיתור, לניטור ולפיתוח מענים למקרים ספציפיים של נוער בסיכון לנשירה או לאחר נשירה. הדלפק מחויב לתת מענה לכל מקרה בתוך שבוע מקבלת המידע לראשונה.

תוכנית נוספת מיועדת למנוע היעדרויות מבתי ספר, ולה שני מרכיבים: המרכיב הראשון הוא איסוף מידע מקיף מתלמידים, מנהלים וצוות בית הספר לגבי תחושת הביטחון בבית הספר ובסביבותיו, באמצעות שאלונים מקוונים. המידע נשמר ומנותח באופן אנונימי על ידי גורמים מקצועיים בעירייה. המרכיב השני הוא תהליך רפלקציה ולמידה עם גורמי מקצוע לגבי רמת ההיעדרות מבית הספר. בכל שנה הגורמים המקצועיים מובילים תהליך רפלקציה ולמידה עם עשרה בתי ספר שבהם שיעור ההיעדרות היה נמוך ותחושת הביטחון גבוהה, ועשרה בתי ספר שבהם שיעור ההיעדרות עלה. נוסף על כך, כל בית ספר יכול לבקש תהליך רפלקציה ולמידה מסוג זה במהלך השנה.

לפי עיריית אנטוורפן, התוכניות הובילו לירידה משמעותית באחוזי הנשירה וההיעדרויות מבתי הספר בעיר.

אסירים ביטחוניים – כלומר אלה שכבר עברו רדיקליזציה והשתתפו בתכנון, בסיוע או בביצוע פעולות אלימות. זאת ועוד, קיימת תוכנית במזרח ירושלים שמתמקדת במעבר לשיטור מבוסס ראיות, בשינויים באופיו של כוח האדם המשטרתי ובאופן כללי בשיקום יחסי המשטרה והתושבים באזור. כאמור, השב"כ עודד את ממשלת ישראל לשפר את השתלבות הערבים בכלכלה ובהשכלה הגבוהה כמתכון למאבק ברדיקליזציה. זו כבר מגמה רוחבית יותר, אך גם היא נדמית כתגובה תחומה לגל של הקצנה ולא חלק ממדיניות כוללת, סדורה ומתמשכת של מאבק ברדיקליזציה, וניתן גם בהחלט להתווכח באיזו מידה ייושם חזון זה. מעבר לתוכניות נקודתיות אלו מסתמן שאין מדיניות כוללת, והכלים שבהם כן נעשה שימוש הם לעיתים גרסיביים ובעייתיים הן מבחינת מאבק ברדיקליזציה והן ביחס לעקרונות של זכויות אדם. בשל אופיים החשאי של חלק מהגופים האמונים על התחום הביטחוני קשה לקבל תמונה שלמה ולהבין אילו ניסיונות, אם בכלל, נעשו כדי לבסס אסטרטגיה כוללת ותוכניות של מאבק ברדיקליזציה בישראל, ומה היו השיקולים סביב התנהלות זו, אם בכלל נערכו דיונים מושכלים בנושא.

השרשת אסטרטגיה כוללת של מאבק ברדיקליזציה תאפשר להתייחס לטרור כאל תופעה חברתית ולא רק ביטחונית או צבאית, כך שהמערך החברתי שמקדם אלימות פוליטית ימופה בצורה יסודית ויזכה למענה מקיף יותר.

במבט מהזווית של הביטחון הלאומי, השרשת אסטרטגיה כוללת של מאבק ברדיקליזציה תאפשר להתייחס לטרור כאל תופעה חברתית ולא רק ביטחונית או צבאית, כך שהמערך החברתי שמקדם אלימות פוליטית ימופה בצורה יסודית ויזכה למענה מקיף יותר. לשם המחשה, במקרים רבים צעירים ייחשפו לתעמולה מעודדת רדיקליזציה שלא בהכרח מגיעה לסף הפלילי של הסתה, או שלא בהכרח מאותרת על ידי גורמי הסיכול. המאבק ברדיקליזציה מציע מענה לתהליכים הללו בזירת הרעיונות ובזירת המצוקות החברתיות המעודדות ומתדלקות רעיונות מקדמי אלימות. בתוך כך יש להבין את הרדיקליזציה כפגיעה בחוסן הלאומי, שטרור ואלימות הם רק קצה הקרחון שלה; לצידם יש תופעות כמו ניכור מהמדינה ועוונות כלפיה שאינן מגיעות לכדי השתתפות באלימות, אך הן רחבות הרבה יותר מהשכבה הדקה של אלה המשתתפים בפעולות טרור מבטאות מצב של התערעורת הלכידות החברתית. מצב כזה הוא נפיץ מטבעו, וברגעים של

הרכיבים הללו מן הסתם מזינים אלו את אלו. ראשית, הסכסוך המתמשך מבוסס על הנרטיבים הלאומיים המתנגשים של שני הצדדים ומקצין אותם: עם ילידי שנושל מול עם ששב למולדתו ומתמודד עם אלימות מתמשכת ונטולת כל הצדקה. על כך מתווספת אפליה ארוכת שנים כנגד המיעוט הערבי בישראל ומצב כזה בהחלט יכול לתרום לרדיקליזציה, שכן אפליה נחשבת לקטליזטור אפשרי לאלימות, על פי מחקר על אודות אלימות פוליטית. גם האפליה החודרת להיבט החברתי-כלכלי נותנת את אותותיה: בני שכבה רחבה יחסית של צעירים ערבים בישראל הם עניים, חסרי השכלה, מובטלים או עובדים בעבודות מזדמנות ללא יציבות תעסוקתית, ואלו לרוב חדשות רעות מבחינת רדיקליזציה. אי לכך אין להתפלא כי לפי חשיפת מסמכי ויקיליקס מ-2008 מסתמן כי השב"כ עודד את ממשלת ישראל לשפר את השתלבות הערבים בכלכלה ולסייע להנגיש להם השכלה גבוהה והכשרה מקצועית, כדרך להיאבק במגמות רדיקליזציה בקרבם. יש גם חוקרים כמו ד"ר אפרים לביא, הרואים בהדרה היחסית של הערבים אזרחי ישראל ממעגלי קבלת ההחלטות של הפוליטיקה – אישיתות מפלגות ערביות בשלטון במרבית שנות המדינה – גורם התורם לתחושת שוליות והדרה, ולפיכך מתגברת הנטייה לבכר דרכים כוחניות להשפעה. באופן כללי גם מחוץ להקשר הישראלי-ערבי, צמצום מרחב ההשפעה הפוליטי נוטה להעלות את שיעור האלימות הפוליטית, בייחוד כשהוא נעשה לא באופן קיצוני (ככל הנראה משום שעדיין נותר מרווח להתארגנות ולהתאגדות, כמו גם ליצירת נרטיבים של התנגדות והסתה לאלימות). מובן שגם הסכסוך הישראלי-פלסטיני הנרחב, החיכוך עם הפלסטינים ברצועה ובגדה ואופי השליטה או ההתנהלות מולם משפיעים על הערבים אזרחי ישראל ויחסם למדינה.

תמונת מצב: הטיפול ברדיקליזציה בישראל והשלכות הסוגיה על הביטחון הלאומי

למרות האמור מעלה, נדמה שהמאבק ברדיקליזציה בישראל לוקה בחסר: ברשת אין שום מידע גלוי על מדיניות מקיפה או תוכניות מובהקות של מאבק ברדיקליזציה, ופנייה של היוזמה לביטחון וזכויות האדם לרשויות לשם קבלת מידע על יישום תוכניות כאלו בישראל לא זכתה למענה. סימן נוסף ללקונה בתחום הוא שישיראל אינה מופיעה במחקרי סקירה והשוואה בינלאומיים בהתייחס לתוכניות של מדינות שונות בעולם למאבק ברדיקליזציה. ישנן תוכניות נקודתיות מאוד בישראל, כגון תוכנית המיושמת אל מול

במסגרת של פיתוח המענים ראוי כי יעלו המלצות לשינוי מדיניות ברמת המאקרו, ושהמלצות אלו יונגשו לציבור באופן שקוף (ככל שאינן חושפות חומרים מסווגים), לצד תוכניות להתערבות ברמה מקומית (מזו) או פרטנית (מיקרו). ראוי כי התוכניות השונות יתבססו על מודלים שהצליחו בעולם תוך מאמץ להתאימן להקשר המקומי, למשל באמצעות תוכניות פיילוט מצמצמות שיורחבו בהתאם להצלחתן. לבסוף, ראוי לפתח מענים נבדלים ומותאמים לחברות השונות: לחברה היהודית ולחברה הערבית בישראל.

הקמת גוף כזה תיתן מענה ללקונה מהותית במדיניות הביטחון הישראלית, ותהיה לכך גם השפעה חיובית על הביטחון הלאומי. מענה זה צפוי גם להשפיע לטובה בתחום זכויות האדם, ומתוך כך ובהיזון חוזר, גם להשפיע לחיוב על הביטחון ועל האופק לפיוס ולחידוק הלכידות החברתית בין הקבוצות האתנו-לאומיות במדינה.

ד"ר יריב מוהר הוא ראש היוזמה לביטחון וזכויות האדם וסוציולוג החוקר פעולה קולקטיבית בהקשר של מחאות, מהומות וארגוני טרור וגרילה. inshr.il2022@gmail.com

ד"ר איה שושן היא עמיתת פוסט-דוקטורט במחלקה לפוליטיקה וממשל באוניברסיטת בן-גוריון וחוקרת פעולה קולקטיבית. aya.shoshan@gmail.com

התלקחות אזרחית אלימה רחבה – כפי שהתרחש סביב מבצע שומר החומות – השכבות המנוכרות הללו עלולות לחצות את הקו ולהצטרף לאליונות ספונטנית, כפי שאכן אירע. מאמצי הסיכול והמאבק ה"קלאסיים" בטרור אינם מטפלים כלל באותה שכבה חברתית מיואשת, זועמת ומנוכרת שמבטאת פוטנציאל נפיץ – הן בציבור היהודי והן בציבור הערבי.

המלצות למדיניות

לאור הממצאים אנו ממליצים להקים גוף ממשלתי שמטרתו חקר הרדיקליזציה בהקשר הישראלי בקרב ציבורים שונים – יהודים וערבים אזרחי ישראל. אותו גוף יהיה אחראי גם על פיתוח תוכניות והמלצות למדיניות בתחום המאבק ברדיקליזציה. עם זאת, לנוכח ביקורות שעלו מצד ארגוני זכויות אדם על שימושים בלתי נאותים במסגרת תוכניות למאבק ברדיקליזציה – למשל מאפיינים של מעקב וניטור על בסיס פרופילינג גס כנגד מוסלמים צעירים במסגרת תוכנית Prevent הבריטית – אנו ממליצים להישמר מגלישה לפרקטיקות שיש בהן פגם מוסרי, והן עשויות גם לערער על האפקטיביות של תהליכי הד-רדיקליזציה.

במסגרת המחקרית ראוי לנסות להבין את הדינמיקה ואת הגורמים לרדיקליזציה, הן ברמת המאקרו (למשל קווי מדיניות שמעוררים זעם ורדיקליזציה), הן ברמת המיקרו (למשל טראומות ילדות) והן ברמה המקומית-קהילתית (Meso Level – מזו) – כגון רשתות אינטראקציה להסתה, אלימות בין-קהילתית וכדומה.

יחסי פקיסטן-ישראל: היש סיכוי לנורמליזציה?

עדו גדירז

אוניברסיטת בר-אילן

פקיסטן הצהירה בעבר כי כל עוד לא תיפתר הסוגיה הפלסטינית היא לא תכיר בישראל, אולם חתימת הסכמי הנורמליזציה בין ישראל למדינות מוסלמיות שהחלה בספטמבר 2020 (הסכמי אברהם), העלתה פעם נוספת את שאלת מצב היחסים בין המדינות. הקשר בין המאבק של פקיסטן עם הודו על ג'אמו וקשמיר לסכסוך הישראלי-פלסטיני, יחסיה של פקיסטן עם איראן והנוכחות של רדיקלים סונים בחברה הפקיסטנית הם מכשולים מרכזיים לכינון יחסים דיפלומטיים. מנגד, יוזמות פרטיות שהתפתחו לאחר הסכמי אברהם לקידום היחסים בין ישראל לפקיסטן הציפו מחדש את השיח הפקיסטני בנושא, והן עשויות לשמש מנוף ליחסים דיפלומטיים בטווח הרחוק. הקרבה והתלות של פקיסטן במדינות המפרץ הסוניות, שחיממו את יחסיהן עם ישראל מאז הסכמי אברהם, יוצרות פתח לשותפויות עקיפות בין ישראל לפקיסטן. גם הקשר האמריקאי-פקיסטני שהתהדק בשנים האחרונות עשוי להוות תשתית ליצירת קשרים דיפלומטיים עתידיים בין ישראל לפקיסטן.

מילות מפתח: פקיסטן, הסכמי אברהם, הודו, אפגניסטן, איראן

מבוא

נכון לשנת 2022 עדיין לא כוננו יחסים דיפלומטיים בין ישראל ופקיסטן. בעוד שפקיסטן המוסלמית מקפידה ושומרת היטב, לצד מדינות מוסלמיות נוספות כמו כווית, תוניסיה ותימן, על עמדתה שלא להכיר במדינה היהודית כל עוד אין פתרון לסוגיה הפלסטינית, **נראה כי ישראל** נכונה לכונן עימה יחסים דיפלומטיים. גם חתימת הסכמי הנורמליזציה בין ישראל למדינות מוסלמיות כמו איחוד האמירויות הערביות ובחריין בשנת 2020 (**הסכמי אברהם**), שעד אותו זמן לא הכירו בישראל באופן רשמי, לא השפיעה על המדיניות הפקיסטנית על פני השטח, אשר נותרה על כנה בעניין ישראל. ראש הממשלה הפקיסטני דאז עמרן חאן לא השאיר מקום לספק כשהגיב לדיווח שנוי במחלוקת על ביקור של אזרח פקיסטני בתל אביב **בנובמבר 2020**: "מדוע יגיע מיישמה מפקיסטן [לישראל], כאשר המדיניות שלנו היא לא להכיר בישראל?"

מאחורי אמירתו הנוקבת של חאן עומדות מספר סוגיות ליבה במדיניות החוץ והפנים הפקיסטנית, שעד כה מנעו ממנה לנרמל את יחסיה עם ישראל. מהם הסיכויים לכך שפקיסטן וישראל יכוננו יחסים דיפלומטיים רשמיים? במאמר זה אנסה לענות על השאלה תוך ניתוח השחקנים המשפיעים על שתי המדינות והתייחסות

לאירועים גיאופוליטיים שהשפיעו עליהן מאז חתימת הסכמי אברהם.

מבט היסטורי על יחסי המדינות בין קשמיר לפלסטין

עמדתה ההיסטורית של פקיסטן בנושא המדינה היהודית באה לידי ביטוי כבר ב־1947, במאבקו של נציג פקיסטן באו"ם נגד תוכנית החלוקה של פלשתינה. בהמשך ניסתה פקיסטן במהלך מלחמת העצמאות, על פי מידע אמריקאי, לספק לערבים שנלחמו נגד ישראל תמיכה צבאית שכללה 250 אלף רובים שקנתה מצ'כוסלובקיה ושלושה מטוסים שקנתה מאיטליה. המדיניות של פקיסטן כלפי ישראל נבעה לא רק מתמיכתה בציבור הערבי והמוסלמי שישב בארץ ישראל אלא גם מתוך תפיסתה את המאבק הערבי-יהודי על טריטוריה כשווה ערך למאבק שלה עם הודו על מדינת ג'אמו וקשמיר בהרי ההימלאיה. **הסכסוך** ההיסטורי על ג'אמו וקשמיר פרץ בעקבות התוכנית הבריטית לחלוקת הודו ב־1947, שהובילה למלחמה בין המדינות עד יולי 1949. לתפיסתה של פקיסטן, שני המקרים תיארו את מאבקי האסלאם על ריבונות.

למרות זאת, לאחר סיום מלחמת העצמאות ב־1949 האמינו בישראל כי ניתן יהיה לפתוח נציגות

שהתהוותה בפקיסטן הופנתה בחלקה הגדול למאבק עם הודו על **קשמיר**, כחלק ממאבקו של האסלאם על טריטוריה. **מחקרים** מראים שהרדיקליות הדתית-סונית ממשיכה להשפיע על המדיניות בפקיסטן עד היום.

עידן מושארף

בספטמבר 2005 הביאה הפיכה צבאית בפקיסטן לעלייתו של הנשיא פרבז מושארף לשלטון, ובישרה על **עידן חדש** וחיובי ביחסי פקיסטן-ישראל. מושארף שקל ברצינות את הקשר עם ישראל, בעיקר לאור שיקולים אסטרטגיים שנגעו במעורבותה של ישראל בסכסוך הפקיסטני-הודי. מושארף נועד עם מנהיגים אמריקאים יהודים בארצות-הברית וציין כי הוא משוכנע ששלום בפלסטין יאפשר החזרת הקשרים הטובים בין האסלאם ליהדות. חודשים מספר לפני כן אף **התקיים בטורקיה** מפגש פומבי בין שרי החוץ של שתי הממשלות. ואולם באוגוסט 2008 מושארף התפטר מתפקידו וגלה מהמדינה למשך **כחמש שנים**, וגם המנהיגים שעלו לשלטון בפקיסטן אחרי מושארף לא דבקו בקו המחשבה שלו בנוגע לישראל.

מאז הסכמי אברהם – שיח ציבורי וסטטוס קוו מדיני

ייתכן שמובילי דעת קהל, עיתונאים ואזרחים נוספים בפקיסטן סברו שחתימת ההסכמים בין ישראל למדינות מהמחנה הסוני הפרגמטי בשנת 2020 העניקה רוח גבית חדשה **לאמונה** ולנכונות לכונן יחסים בין פקיסטן לישראל. "היום יש לנו את השיח הארצי הראשון, האיתן והעשיר בפקיסטן על כינון קשרים דיפלומטיים עם ישראל. זה ענק". את הדברים הללו אמר העיתונאי הפקיסטני **אחמד קורישי** בנוגע להגעת משלחת פרטית של פקיסטנים-אמריקאים לישראל במאי 2022, שבה נטל חלק. אף שלמשלחת לא היה קשר לשלטון הפקיסטני, היא הצליחה לעלות לכותרות בישראל ובפקיסטן ואף גררה ביקורת של בכירים בממשל הפקיסטני. בתוך כך, בפקיסטן העלו לדיון פעם נוספת את האפשרות לכינון יחסים עם ישראל, בייחוד לאור **ברכתו** של הנשיא הישראלי יצחק הרצוג למשלחת. רוב **התגובות** למהלך היו ביקורתיות, מתוך סולידריות עם העם הפלסטיני, בעוד **אחרות** ראו בקשר עם ישראל מהלך אסטרטגי חשוב, בטענה שהתקרבות לישראל תסייע לפקיסטן בפן הכלכלי. **הטענה האנטי-ישראלית** הרווחת התמקדה ב"דיכוי הפלסטינים", ב"בניית התנחלויות בלתי חוקיות" ובניצול לרעה של השליטה הישראלית בירושלים, ובפרט מה שנתפס כפגיעה בסטטוס קוו ביחס למסגד אל-אקצא, השלישי בקדושתו לאסלאם. הרווח הפוליטי והכלכלי שעשוי להיווצר מהכרה בישראל נתפס

דיפלומטית בפקיסטן ולנהל עימה סחר גלוי. שנה לאחר מכן נפגשו נציגים של ארגונים יהודיים עם שגריר פקיסטן בלונדון במטרה להנפיק ליהודים שביקשו לעזוב את אפגניסטן אישור מעבר בפקיסטן. ניסיונות אלו לצד **מאמצים דיפלומטיים ישראליים** נוספים להתקרב לפקיסטן בעשור הראשון להקמתן לא נשאו פרי. פקיסטן הצהירה פעם אחר פעם כי היא אינה מכירה בישראל וכי היא תסייע לאחיה הערבים בהגנה על המקומות הקדושים לאסלאם (קרי מסגד אל-אקצא). ואכן במלחמת ששת הימים, במלחמת יום הכיפורים ובאינתיפאדה הראשונה פקיסטן תמכה באויבותיה של ישראל תוך שימוש בכלים מגוונים – מממתן סיוע הומניטרי ועד איש מוטסי קרב שנלחמו נגד חיל האוויר הישראלי.

על אף המדיניות הפקיסטנית הלוחמנית נגד ישראל, ירושלים לא ניהלה קמפיין דיפלומטי ישיר נגד פקיסטן, והיו סימנים שהצביעו על התקרבות בין המדינות בשנות ה-90.

המכשול הרדיקלי

על אף המדיניות הפקיסטנית הלוחמנית נגד ישראל, ירושלים לא ניהלה קמפיין דיפלומטי ישיר נגד פקיסטן, והיו סימנים שהצביעו על התקרבות בין המדינות בשנות ה-90. במארס 1993 נועד ראש הממשלה דאז יצחק רבין עם שגריר פקיסטן לאו"ם ג'מסי מקר, ודן עימו ביחסים בין המדינות. לצד פגישה זו נערכו באותה תקופה פגישות רבות נוספות בין דיפלומטים משתי המדינות וארגונים לא-ממשלתיים מטעם מדינת ישראל במדינות שלישיות, אולם אלו לא הבשילו לכדי הסכם נורמליזציה גלוי בין שתי המדינות. הסיבה העיקרית לכך, **על פי דברים** שאמר הדיפלומט הפקיסטני אכרם זכי, הייתה הפחד מהתנגדותם של חוגים ואנשי דת קיצוניים במדינתו. **בסוף שנות ה-70** החלו בפקיסטן תהליכי אסלאמיזציה סונית **תחת שלטונו של הדיקטטור הצבאי** הגנרל זיא אל-חק, וזאת בהשפעת המלחמה הקרה וההתרחשויות אצלה שכנתיה – המהפכה האסלאמית באיראן והפלישה הסובייטית לאפגניסטן. זיא פעל **לאסלאמיזציה** של החוקים בפקיסטן מצד אחד, ומצד שני אישר ומימן הקמת מדרסות (בתי ספר אסלאמיים) שלמים הפכו למקור כוח האדם העיקרי לפעילי ג'האד. **מתוך** 3,906 המדרסות שהיו רשומות בפקיסטן בשנת 1995, 2,010 נוסדו אחרי שנת 1979, ונכון לשנת 2005 מספר התלמידים המוערך במדרסות עמד על 1.7 מיליון. אחד מארגוני הטרור שצמחו מאותן מדרסות הוא הטאליבאן, שמשמעות שמו היא התלמידים (במדרסה). לאחר סוף מלחמת אפגניסטן ב-1989, הרדיקליות

עצמה. [כלומר] להפוך אותה [את ישראל] לקלה לעיכול ומקובלת על הציבור".

בספטמבר 2022, חודשים ספורים לאחר מכן, הגיעה משלחת פקיסטנית נוספת לישראל, הפעם מצומצמת יותר. המשלחת בהובלת שר פקיסטני לשעבר **נפגשה** עם הנשיא יצחק הרצוג ופקידי משרד החוץ, ונדמה כי העמימות היחסית סביב הביקור בישרה על מהלכים קונקרטיים המתבצעים מתחת לפני השטח. מי שעמד מאחורי ביקורי שתי המשלחות הוא **ארגון Sharaka**, שהוקם בעקבות הסכמי אברהם במטרה למנפם ולהביא את השלום בין אנשים (People-to-People). לצד פועלו של הארגון קיימות יוזמות פרטיות של פקיסטנים החיים בעיקר מחוץ לפקיסטן, להביא את השלום בין שתי המדינות. ניתן לראות דוגמה לכך בפועלו של נור דהרי, פקיסטני החי בלונדון **שביקר בישראל** באוגוסט 2022 ועורר סערה רבה ברשתות החברתיות ובתקשורת הישראלית, הפלסטינית והפקיסטנית. **הפעילים שהגיעו ארצה** הדגישו, הן בביקורים והן ברשתות החברתיות, כי הם פקיסטנים התומכים בנורמליזציה עם ישראל, והדבר הגביר את השיח הפנים-פקיסטני בנושא.

לצד הפעילות הארגונית גבר בעשור האחרון גם השיח האקדמי בדבר יחסי פקיסטן-ישראל. כבר בשנת 2014 נכתב ב**מאמר** של ג'אביד, תאוקיר וחאן שפורסם ב־South Asian Studies כי פקיסטנים רבים מאמינים כיום ברעיון של הכרה בישראל. ב־2021 טענו אחמד ועבאס ב**מאמר** אחר ב־Middle East Policy כי פקיסטן (תחת משטרו של חאן) שרויה תחת הלחץ של מדינות ה־GCC להכיר בישראל, מצד אחד, ולתמוך במאבקם של הפלסטינים, מצד שני. לעומת זאת, במאמר שפורסם באותה שנה בכתב עת טורקי **נקבע** כי פקיסטן לא תוכל להכיר בישראל בנסיבות הנוכחיות, בשל קשריה עם איראן והסוגיה הפלסטינית, שעולה בקנה אחד עם זו של ג'אמוקשמיר. גם מאמרים אינטרנטיים שנכתבו על ידי פקיסטנים הציפו טיעונים שונים בעד ונגד נורמליזציה עם ישראל, כאשר אלו התומכים במהלך עמדו על **הרווחים הכלכליים-ביטחוניים** שיתאפשרו לפקיסטן משיטופי פעולה עם ישראל.

ברמה המדינית נראה כי מנהיגי פקיסטן שומרים עדיין על הסטטוס קוו בתמיכה בפלסטינים ועל איהכרה בישראל. בעת מבצע 'עלות השחר' פקיסטן הייתה בין הראשונות **שמתחו ביקורת** על פעולות צה"ל בעזה. ראש הממשלה הפקיסטני שהבז שריף אף צייץ בחשבון הטוויטר שלו: "מות קדושים של עשרה פלסטינים, כולל ילדה בת חמש מפעולת הטרור האחרונה של ישראל". שריף גם **כינה** את ראש הממשלה בנימין נתניהו בעת מבצע 'שומר החומות' ב־2021 בשם "אדולף היטלר

כמתגמד לנוכח הנזקים המוסריים – בגידה בפלסטינים והליכה כנגד האסלאם, והפוליטיים – התרחקות נוספת מטהראן ויצירת פתח להתפשרות בסוגיית ג'אמוקשמיר, לפי טענת המתנגדים.

מנגד, רוב התומכים בבחינת מצב היחסים עם ישראל עשו זאת בדרכים עקיפות, על ידי הדגשת העוצמה הכלכלית-חברתית של המדינה היהודית כאומת הייטק מצליחה. זאת ככל הנראה במטרה להימנע מביקורות בגין תמיכה בישראל ולהטמין שורשים של הסתכלות חיובית עליה. הפובליציסט ג'אבד צ'אודרי, למשל, **הקדיש ביולי 2022 טור שלם** באתרו לצורך סקירת הטכנולוגיה הישראלית המתפתחת. בפתח דבריו כתב: "מדענים ישראלים הפתיעו השבוע את העולם כשהכניסו לשוק מזגן שפועל ללא חשמל", וסיים בהשוואת שתי המדינות: "אתה מסתכל על המדינה הזאת עם 9.2 מיליון בני אדם, ואז אתה מסתכל על פקיסטן, שאוכלוסייתה בעיר אחת בלבד – לאהור – היא יותר מכלל ישראל, אבל אנחנו לא מסוגלים לייצר אפילו את האוכל שאנחנו צריכים". באותו חודש פרסם אזור פקיסטני **טור דעה** באתר החדשות Friday Times, אשר מרבה לבקר את ישראל, ובו שיבח את החינוך הישראלי המתמקד במדע ובטכנולוגיה. מצד אחד הכותב הדגיש כי מדובר במדינה שהוקמה על אדמתה הכבושה של פלסטין, ומצד שני כתב שכיום ישראל היא עובדה מציאותית ואין להתכחש לכך.

מעבר לכך נשמעו גם קולות אחדים מצד מנהיגים מקומיים ואף איש דת, שקראו לבחינת היחסים עם ישראל לאחר הסכמי אברהם. ראש ממשלת האוטונומיה הפקיסטנית 'אזאד ג'אמוקשמיר', סרדר טנוויר אילאס חאן, **אמר במהלך אזכרה** לראש ממשלה קודם של האוטונומיה כי יש לפתוח דיון גלוי בנושא היחסים עם ישראל (סרדר מזוהה עם מפלגתו של ראש הממשלה הקודם, עמרן חאן). בה בעת **גרס** איש הדת והמנהיג של תנועת (JUI-F) מאולנה מוחמד חאן בראיון לערוץ טלוויזיה מקומי בדצמבר 2020 כי הוא תומך בנורמליזציה עם ישראל, ונימק: "מוסלמים מחונכים צריכים להבין שהקוראן הוא ההוכחה שלנו שארץ ישראל שייכת רק ליהודים".

מי שניתח את הדיון הציבורי שהתעורר מחדש בפקיסטן לאחר הסכמי אברהם הוא העיתונאי עריף ביהאר, שכתב ב־4 ביוני 2022 **טור לאתר החדשות** הפקיסטני Jasarat בשם "הדים להכרה בישראל". עריף ציין כי "[סוגיית] הכרת המדינה (פקיסטן) בישראל שוב מהדהדת במלוא העוצמה", וכי "מטרת הדיון שהחל לאחר שנה או שנתיים היא לבטל את הרגישות בנושא ההכרה בישראל, יותר מאשר ההכרה בישראל

הברית וכוחות נאט"ו מאפגניסטן ב־2021 הותירה את פקיסטן לבדה בחזית אל מול שלטון הטאליבאן, עליית 'המדינה האסלאמית' וקבוצות טרור נוספות. אפגניסטן תחת שלטון הטאליבאן עשויה לשמש קרקע פורייה עבור חמאס, איראן ועוד גורמים המאיימים על ישראל, מה שהופך את פקיסטן למרחב מודיעיני ואסטרטגי חשוב לישראל. בהקשר זה עלתה קרנה של פקיסטן גם עבור האמריקאים, שהזהירו כי ימשיכו לנהל את המלחמה העולמית בטרור גם מרחוק. דוגמה לכך ראינו בחיסולו של מנהיג אל־קאעדה לשעבר אימן א־זואהירי ב־31 ביולי 2022, שבו ארצות הברית השתמשה, על פי דיווחים, במודיעין פקיסטני. שלישית, סין משקיעה מיליארדי דולרים בפקיסטן כחלק מתוכנית 'החגורה והדרך' (Belt and Road Initiative). התוכנית כוללת בין היתר את מעבר CPEC, אשר יוצר לסין מסדרון כלכלי לים הערבי ומצמצם את תלותה במדינות המזרח התיכון.

הקשר ההודי-ישראלי

על אף חשיבותה האסטרטגית של פקיסטן לישראל, אין להתעלם מהעובדה כי ישראל מנהלת קשרים כלכליים-ביטחוניים הדוקים עם אויבתה ההיסטורית, הודו. בדומה לפקיסטן, גם מדיניותה של הודו כלפי המזרח התיכון בכלל וישראל והסכסוך הפלסטיני בפרט הושפעה רבות מהמאבק שלה על ג'אמו וקשמיר. הודו ניסתה לזכות בתמיכה ערבית-מוסלמית במאבקה עם פקיסטן, ולכן במשך שנים הפגינה עמדה ביקורתית כלפי ישראל. רק ב־29 בינואר 1992, לאחר סיום המלחמה הקרה, הכריזה הודו על נורמליזציה עם ישראל. חרף חששה של הודו שכינון יחסים דיפלומטיים עם ישראל יביא עימו השפעות שליליות, לאחר יותר מ־25 שנות יחסים בין המדינות ניתן לראות את ההשפעות החיוביות שהם הקנו לה.

בשנת 2017 חתמה ישראל עם הודו על הסכם שותפות בתחום הסייבר. ישראל, הנמצאת תחת מתקפות סייבר חוזרות ונשנות מצד איראן יצרה שותפות ביטחונית איתנה עם הודו, המותקפת בסייבר על ידי סין ופקיסטן, ושותפות זו מטרידה בין היתר את אסלאמאבאד. פקיסטן טוענת כי בזכות טכנולוגית 'פגסוס' הישראלית הצליחו ההודים להאזין לשיחות פנים של ראש הממשלה לשעבר עמרן חאן, וביצעו פעולות נוספות של ריגול ומעקב בחסות המדינה. מלבד היותה הקניינית הגדולה ביותר של ציוד צבאי ישראלי, הודו עוסקת בפיתוח טכנולוגיות צבאיות בשיתוף עם ישראל ומבצעת עסקאות ענק עם חברות ישראליות רבות כמו רפאל ואלביט. בין שנת 2015 ל־2019 גדל היקף יצוא הנשק מישראל להודו ב־175 אחוזים.

החדש, וזאת לפני שתפס את מקומו של עמרן חאן בראשות הממשלה. חאן הודח בהצבעת אי־אמון, לאחר שכשל מבחינה כלכלית ודיפלומטית. בנובמבר 2022 חאן נורה כאשר הוביל שיירת מחאה לכיוון אסלאמאבאד. אחת מהספקולציות בדבר המניע לאירוע הייתה שחאן היה "פרוי-ישראלי" וביקש במהלך כהונתו לנרמל את יחסי פקיסטן לישראל. אף על פי שאין ראיה מוצקה לטענה זו, היא מדגימה את המורכבות ואולי את ההשלכות הצפויות למנהיג פקיסטני שיקבל החלטה כזאת. גם הצבא הפקיסטני, אשר ממלא תפקיד חשוב בפוליטיקה במדינה, הצהיר לאחר הסכמי אברהם שאינו מכיר בישראל וכי הוא תומך אך ורק בהקמת מדינה פלסטינית. השיח הציבורי באתרי החדשות וברשתות החברתיות על אודות היחסים עם ישראל, שגבר לאחר הסכמי אברהם, עודנו שלילי ברובו המוחלט, ולמרות זאת יש מי שטוען בפקיסטן שדווקא נורמליזציה עם ישראל עשויה להביא פתרון לסוגיה הפלסטינית. היא תקנה לפקיסטן מעמד חשוב כמתווכת בסכסוך ואף תסייע לה בהתמודדות עם המשבר הכלכלי שהיא מצויה בו (הרחבה על המשבר בהמשך).

עוינותה המתמשכת של פקיסטן כלפי ישראל מהווה איום ביטחוני בשל יכולתה להעביר טכנולוגיות ויכולות גרעין למדינות אויב של ישראל, או לחלופין לאפשר יכולות כאלו למדינות כמו ערב הסעודית, מה שיוביל בתורו למרוץ חימוש גרעיני במזרח התיכון.

החשיבות האסטרטגית של פקיסטן

פקיסטן ביצעה לראשונה ניסוי בנשק גרעיני בשנת 1998, ועד היום היא המדינה המוסלמית היחידה בעלת יכולת גרעין. עוינותה המתמשכת של פקיסטן כלפי ישראל מהווה איום ביטחוני בשל יכולתה להעביר טכנולוגיות ויכולות גרעין למדינות אויב של ישראל, או לחלופין לאפשר יכולות כאלו למדינות כמו ערב הסעודית, מה שיוביל בתורו למרוץ חימוש גרעיני במזרח התיכון. מיקומה הגיאוגרפי של פקיסטן בחלק הדרומי של מרכז אסיה – בין איראן ממערב, אפגניסטן מצפון, הודו ממזרח והים הערבי מדרום – הופך אותה לטריטוריה בעלת חשיבות אסטרטגית לישראל ולבעלת בריתה החשובה ארצות הברית, ועל אחת כמה וכמה לאויבותיה של ישראל.

ראשית, הגבול המשותף עם איראן, שיש לה יחסים חמים עם אסלאמאבאד, הופך את פקיסטן למרחב פעולה נוח עבור טהראן המתקדמת לעבר יכולת גרעין צבאי, מה שיוצר איום ממשי על מדינת ישראל. שנית, נסיגת ארצות

למרות הקשר הקרוב בין שתי המדינות, בשנת 2015 החל להיווצר **חיכוך בין הצדדים**, לאחר שפקיסטן נמנעה מהצטרפות לקואליציה הערבית הלוחמת בתימן נגד החות'ים. בשנת 2019 **החיכוך עלה מדרגה** כאשר ערב הסעודית החליטה לאפשר להודו להצטרף כאורחת כבוד בפסגת ארגון OIC, הארגון לשיתוף פעולה אסלאמי, שהתקיימה באיחוד האמירויות וכללה 57 מדינות. עוד באותה שנה הודו שינתה את חוקתה **והפכה את אזורי המחלוקת** בינה לבין פקיסטן – ג'אמו וקשמיר – לחלק אינטגרלי מהמדינה. מהלך זה, שלא לווה בעמידה של אחת ממדינות המפרץ הללו לצד פקיסטן, הוביל לזעם פקיסטני ולתחושת בגידה. בתגובה החליטה פקיסטן לנכס פסגה מדינית במלזיה בנושא מעמדה של קשמיר. רק טורקיה, מלזיה ואיראן תמכו במהלך, אולם לאחר לחץ סעודי כבד פקיסטן חזרה בה. הסיבה העיקרית לכך היא שמעבר להשפעה הדתית של ערב הסעודית על פקיסטן, האחרונה **תלויה בה כלכלית**, מה שמקשה עליה לנקוט צעדים חסרי תקדים בלי אישורה או תמיכתה. חתימת הסכמי אברהם בין ישראל לבחריין ואיחוד האמירויות ("**בתמיכה מבחוץ**" של ערב הסעודית) **הגבירה** את הלחץ על פקיסטן מצד המחנה הסוני הפרגמטי לפעול באופן דומה, מה גם שמובילת המחנה ערב הסעודית אט־אט מראה סימנים של התחממות יחסיה עם ירושלים ורואה בה בעלת חשיבות אסטרטגית. **בראיון** שהעניק בן סלמאן במארס 2022 ציין המנהיג כי הוא רואה בישראל בעלת ברית אופציונלית ולא אויבת, אם כי הדגיש כי הוא מקווה שהבעיה של ישראל עם הפלסטינים תיפתר. **האיום האיראני** היווה לאורך השנים את הבסיס להתקרבות השקטה בין ריאד לירושלים, כאשר הראשונה רואה בטהראן את האיום החמור ביותר עליה בעת הנוכחית. מעבר לכך, כחלק משאיפותיה של ריאד לגוון את הכלכלה מבוססת הנפט שלה, היא **רואה באומת ההיי־טק** שותפה חשובה לכך, בדומה **לאיחוד האמירויות ובחריין**. כבר היום מתבצעים עסקים בין ישראל לערב הסעודית, אם כי באמצעות תיווך של מדינות שלישיות. נוסף על ההתקרבות הישירה בין ריאד לירושלים, הצטרפותה של איחוד האמירויות, אחת מבעלות בריתה החשובות של פקיסטן, ל־I2U2 יחד עם הודו וישראל מדגימה כיצד מדינות המפרץ מהמחנה הסוני הפרגמטי רואות בישראל שותפה כלכלית־ביטחונית חשובה.

פקיסטן מתמודדת עם **משבר כלכלי עמוק** הכולל **חוב** של יותר משבעה מיליארד דולר לקרן המטבע הבינלאומי, אינפלציה גואה ונזק של יותר מ־10 מיליארד דולר **מן השיטפונות** שהכו במדינה באוגוסט 2022, ועל כן אינה יכולה להרשות לעצמה לאבד את התמיכה

בד בבד, **באוקטובר 2021** החליטו ישראל והודו יחד עם איחוד האמירויות הערביות וארצות הברית על הקמת השותפות I2U2, שמטרתה שיתוף פעולה בתחום הגיאור כלכלי במזרח התיכון ובאסיה. מחד גיסא, השותפות קמה על רקע התחזקות סין במזרח התיכון ובאסיה, כפי שראינו בפרויקט 'החגורה והדרך' בפקיסטן, ומאידך גיסא היא נועדה לחזק את הקשרים הדיפלומטיים, הכלכליים והצבאיים בין מדינות ה־I2U2. ההתקרבות בין ישראל להודו **מדאיגה** מאוד את פקיסטן, כפי שכבר העיד נשיאה לשעבר מושארף. ככל ששיתוף הפעולה בין המדינות יתהדק, בעיקר בתחום הביטחוני, כך יגבר הלחץ על פקיסטן לנסות לצמצם אותו.

יחסי פקיסטן עם מדינות המפרץ הערביות ועם ארצות הברית

מדינות המפרץ הערביות

אחת מבעלות הברית הקרובות של פקיסטן הסונית היא מטבע הדברים ערב הסעודית, מי שרואה עצמה מנהיגת העולם הסוני ושומרת המקומות הקדושים לאסלאם. ערב הסעודית מובילה את המחנה הסוני "**הפרגמטי**", שכולל בראש ובראשונה את מדינות המפרץ בחריין ואיחוד האמירויות הערביות ועומאן, לצד מצרים, ירדן ומרוקו. במרוצת השנים ערב הסעודית סיפקה לפקיסטן **תמיכה כלכלית** – בין סיוע כספי, מקורות אנרגיה, **סיוע בהגעה לנשק גרעיני**, ובין במתן עבודה לעובדים פקיסטנים. באוקטובר 2021 **הבטיחה ערב הסעודית** סכום של 4.2 מיליארד דולר לסיוע במשבר הכלכלי בפקיסטן, ובאוגוסט 2022 הוסיפה עוד שלושה מיליארד דולר. יחד עם התמיכה המתמשכת חדרו מאפיינים סעודיים לתוך החברה הפקיסטנית, למשל אסלאמיזציה במאפיינים והאבאים שפקיסטן חוותה בשנות ה־80, ומתוך כך עלייתן של תנועות ג'אד מקומיות. ערב הסעודית רואה בפקיסטן שותפה אסטרטגית שתסייע לה באמצעות יכולתה הגרעינית בעת הצורך, בפרט בתרחיש של **איראן גרעינית**. ב־5 בינואר 2023, רק כשישה שבועות לאחר שהתמנה אסים מוניר לרמטכ"ל הצבא הפקיסטני (מהדמויות החזקות במדינה), הוא טס לריאד **לדון בשיתוף הפעולה הביטחוני** והצבאי בין המדינות. סבב הפגישות של אסים, שכלל בין היתר את שליט ערב הסעודית בפועל מוחמד בן סלמאן, מצביע על ההדדיות הקיימת בין המדינות, לצד החשיבות האסטרטגית שהן רואות זו בזו. פקיסטן מחפשת את התמיכה הכלכלית של ערב הסעודית ומנגד היא יכולה להציע לה סיוע בפן הביטחוני־צבאי, כמו העברת טכנולוגיה להעשרת אורניום, ייצור טילים סיניים או פריסה של כוחות בערב הסעודית.

2021 ל-8.89 מיליארד דולר, כאשר היצוא מארצות הברית לפקיסטן עלה ב-24 אחוזים והיצוא מפקיסטן לארצות הברית עלה ב-35 אחוזים ביחס ל-2020. נכון למועד כתיבת שורות אלו לא ניתן להצביע על קשר ישראלי ישיר ליחסי פקיסטן-ארצות הברית, אם כי ההתקרבות בין אסלאמאבאד לבעלת בריתה החזקה ביותר של ירושלים יוצרת תשתית לשיתוף פעולה כלכלי-ביטחוני עתידי בין ישראל לפקיסטן, גם אם יתבצע בצורה עקיפה או חסויה.

הסוגיה האיראנית-שיעית

על אף ההשפעה הסעודית והאמריקאית בפקיסטן, אסלאמאבאד מנהלת קשרים קרובים גם עם טהראן. איראן מעניקה לפקיסטן תמיכה בלתי מתפשרת **במאבק עם הודו** על ג'אמו וקשמיר, אשר מבוססת על התפיסה הפאן-אסלאמית המשותפת. נוסף על כך, מאז המהפכה האסלאמית של 1979 איראן רואה עצמה כמפיצת המהפכה האסלאמית ומגינת כל השיעים בעולם, לרבות 10–15 אחוזים מתושבי פקיסטן **השיעים**. עובדה זו מהווה מכשול מרכזי בנרמול היחסים עם ישראל, מכיוון שאיראן עשויה **להשתמש בשיעים בפקיסטן** על מנת להתנגד להחלטה כזו בצורה אלימה ואף לערער את הסדר הציבורי במדינה.

הקשר האיראני-פקיסטני מתאפיין בפרגמטיות רבה, שיוצרת הזדמנויות כלכליות לשתי המדינות. לפי נתוני האתר הרשמי של ממשלת פקיסטן היקף **הסחר** השנתי בין המדינות עומד על 392 מיליון דולר (נכון ל-2021), המבוסס על אורז, בשר, נייר וקרטון, כימיקלים, טקסטיל, פירות וירקות. עם זאת, **פרויקט** נוסף בהיקף של 7.5 מיליארד דולר של בניית צינור נפט בין איראן לפקיסטן הופסק ב-2019 בשל סנקציות אמריקאיות על טהראן. **אם ישתנו הנסיבות** ויבשילו התנאים לחידוש הפרויקט, יהיה בכך כדי להקל על הכלכלה הפקיסטנית ולחזק את קשרי אסלאמאבאד-טהראן. לצד זאת, **שיתוף הפעולה הביטחוני** בין פקיסטן לאיראן התחזק עם הנסיגה האמריקאית מאפגניסטן, לנוכח עלייתה של 'המדינה האסלאמית' המהווה איום על שתי המדינות. איראן מצידה מבקשת לטשטש את הקשר של שכנתה פקיסטן עם אויבותיה מהמחנה הסוני הפרגמטי, והיא רואה בה בעלת ברית אסטרטגית חשובה. המתח הזה בין שתי המעצמות האזוריות, איראן וערב הסעודית, על נאמנותה של פקיסטן משפיע גם על יחסה כלפי ישראל. ככל שפקיסטן תחזק את קשריה עם איראן, כך יפחת הסיכוי להתחממות היחסים בין ירושלים לאסלאמאבאד. לעומת זאת, ככל שערב הסעודית תלחץ

הכלכלית-מדינית שהיא זוכה לה ממדינות המפרץ הסוניות. על אף **האכזבה** לעיתים מהמדיניות שלהן יהיה עליה להתגמש בעמדותיה, גם כלפי ישראל. ראיה לכך כבר ניתן היה לראות לחופי הים השחור בין יוני ליולי 2021. **תרגיל 'רוח הים'** הבינלאומי בהובלת הצי השישי של חיל הים האמריקאי **איגד** מספר רב של צבאות מהמזרח התיכון ומחוצה לו, ביניהם צה"ל, הצבא הפקיסטני והצבא הסעודי. במסגרת התרגיל דווח כי ספינה פקיסטנית עגנה בסמוך למים הטריטוריאליים של ישראל. השתתפותה של ישראל בתרגיל צבאי לצד פקיסטן אינה דבר של מה בכך, בייחוד לאור השותפות הצבאית בין ישראל להודו. התרגיל אינו מרמז, ככל הנראה, על נורמליזציה קרבה בין פקיסטן לישראל, אך הוא מדגים כיצד פקיסטן מתאימה עצמה לאינטרס הסעודי גם כשמדובר בישראל.

ארצות הברית

יחסיה של בעלת בריתה החזקה ביותר של ישראל, ארצות הברית, עם פקיסטן התהדקו בשנים האחרונות, לאור מספר אירועים ותהליכים שהגבירו את התלות של אסלאמאבאד בושינגטון, ומנגד הגבירו את האינטרס של וושינגטון באסלאמאבאד. לאחר **הנסיגה האמריקאית מאפגניסטן** באוגוסט 2021 ארצות הברית איבדה את האחיזה האסטרטגית שלה באזור, מה שפתח צוהר לעלייתם של מספר ארגוני טרור באפגניסטן, אשר פועלים גם בפקיסטן **ומאיימים לפגוע** במערב ובארצות הברית. חוץ מ'המדינה האסלאמית' (ISIS) שעלתה לכותרות **בפיגוע ההתאבדות** הראוותני בשדה התעופה בקאבול באוגוסט 2021, גם תנועת **הטאליבאן הפקיסטני** (TTP), האחות של הטאליבאן האפגני, מגבירה את פעילותה ופוגעת באינטרסים מדינתיים בפקיסטן. מעבר לשיתוף הפעולה הנקודתי בין המדינות בחיסולו של א'זאזהירי, ניכר שארצות הברית ופקיסטן מבקשות להרחיב את שיתוף הפעולה **הביטחוני** ביניהן. רק בספטמבר האחרון נתנה וושינגטון אור ירוק **למכירת** מטוסי F-16 לפקיסטן, בעסקה שמוערכת ב-450 מיליון דולר.

מעבר לאינטרס הביטחוני, ארצות הברית רואה בפקיסטן **נקודה אסטרטגית** במלחמה מול סין על השפעה אזורית, ועל כן דואגת לתמוך בפקיסטן גם מבחינה כלכלית והומניטרית. במהלך מגפת הקורונה ארצות הברית **תרמה** לפקיסטן כמעט 80 מיליון דולר וכ-80 מיליון מנות חיסון. אחרי השיטפונות העזים שהכו את פקיסטן אשתקד, ארצות הברית **שלחה** רכבת אווירית הומניטרית לפקיסטן. מעבר לכך, **שיתוף הפעולה הכלכלי** מתבטא גם בנתוני הסחר בין המדינות, שהגיע בשנת

היחסים בין ערב הסעודית לישראל יכול בהחלט להתברר כזרז להתקדמות בנרמול היחסים עם פקיסטן, ואולי אפילו כחלק ממעטפת רחבה יותר של הסכמי אברהם. אי לכך מוצעות לישראל שתי המלצות למדיניות שיוכלו לקדם את הנורמליזציה בין המדינות בטווח הרחוק.

על אף חתימת הסכמי אברהם ב-2020 בין ישראל למדינות מוסלמיות שונות, קיימים מספר מכשולים מרכזיים אשר מונעים מישראל ופקיסטן לנרמל את יחסיהן.

המלצות למדיניות

- **לפעול מאחורי הקלעים** – זמן רב לפני שהחל השיח סביב הסכמי אברהם, ישראל קיימה יחסים לא־רשמיים שונים עם מדינות שאיתן לא ניהלה יחסים דיפלומטיים גלויים. מצד אחד, מערכת היחסים החשאית אפשרה למדינות לשמור על מדיניות החוץ שלהן תוך הצגת עמדות אנטי־ישראליות. מצד שני, אותן מדינות שכוננו יחסים חשאיים עם ישראל הרוויחו משיתופי פעולה בתחומים שונים. מבחינת ישראל יחסים חשאיים היוו ומהווים בסיס ליחסים דיפלומטיים גלויים בהמשך.² במילים אחרות, הנחת תשתית כלכלית, ביטחונית ודיפלומטית ללא התחייבות מדינית יוצרת תשתית ושפה משותפת בין ישראל למדינות שעמן אין לה הסכמי שלום. למשל, ב־2009 **דיווח** מקור דיפלומטי לא ידוע לעיתון סאנד"י טיימס כי ערב הסעודית הסכימה בצורה מרומזת שמטוסים ישראליים יטוסו מעל המרחב האווירי שלה במסגרת משימה שתשרת את האינטרסים המשותפים, כלומר תקיפה באיראן. עוד דווח כי במשך 25 השנים שקדמו להסכם הנורמליזציה בין ישראל לאיחוד האמירויות, האחרונה **לא הגבילה** ולא פיקחה בפועל על המסחר עם ישראל, קיימה פגישות עם בכירים בנושאים ביטחוני־כלכלי ואף אפשרה את נוכחותה של **נציגות** ישראלית לא־רשמית בשטחה. כאמור, פקיסטן נמצאת כיום במצב כלכלי־ביטחוני קשה. לכן על ישראל להגביר את המגעים החשאיים עימה תוך התמקדות במתן יעוץ והדרכה בתחום הלוחמה בטרור ובסיוע הומניטרי וכלכלי, בצורה עקיפה ושקטה ואף דרך הערוצים הסעודיים **המתהווים**.
- **ללמוד לציץ באורדו** – בשנה האחרונה **פרסמו** גדי חיטמן ומוטי צווילינג מחקר שבחן 150 חשבונות טוויטר של מנהיגים ומשפיעי דעת קהל במדינות המפרץ בשנים 2017–2018 בהתייחסות לנורמליזציה עם ישראל. המחקר מצא כי רק רבע מכלל החשבונות הביעו תמיכה בהסכם בישראל, ובאופן מפתיע רוב

על פקיסטן להתנגד לתוכנית הגרעין האיראנית, כך הקשר האסטרטגי העקיף בין ישראל לפקיסטן יתחזק.

סיכום ומסקנות

על אף חתימת הסכמי אברהם ב־2020 בין ישראל למדינות מוסלמיות שונות, קיימים מספר מכשולים מרכזיים אשר מונעים מישראל ופקיסטן לנרמל את יחסיהן. ראשית, מאז הקמתה רואה פקיסטן את סוגיית הליבה האידיאולוגית שלה, המאבק עם הודו על מדינת ג'אמו וקשמיר, כקשורה למאבק הישראלי־פלסטיני. שנית, הרדיקליות האסלאמית־סונית הנוכחת בפקיסטן מאז סוף שנות ה־70, לצד הקשר של פקיסטן עם איראן ובתוך כך עם המיעוט השיעי במדינה, מקשה על מנהיגיה לקבל החלטה נחרצת לנרמול היחסים עם ישראל. החלטה כזו עלולה להביא לפגיעה ביחסי פקיסטן עם איראן ואף עשויה לגרום תגובה מצד אזרחיה השיעים. מנגד, הסכמי אברהם יצרו שיח מחודש בפקיסטן סביב נרמול היחסים בין המדינות, אם כי שיח שלילי ברובו, שהתאפיין בין היתר במשלחות מתוקשרות של פקיסטנים המתגוררים מחוץ למדינתם שביקרו בישראל, ביוזמות של ארגונים לא־ממשלתיים ובהתבטאויות של מנהיגים, אנשי דת ותקשורת. זאת ועוד, הידוק הקשרים הכלכליים־ביטחוניים הרשמיים והלא־רשמיים מאז חתימת הסכמי אברהם בין ישראל למדינות המפרץ מהמחנה הסוני המתון, שפקיסטן רואה בהן בעלות ברית אסטרטגיות ותלויה בהן כלכלית, מאלץ את אסלאמאבאד לפעול לעיתים בשותפות עקיפה עם ישראל, בעיקר בפן הביטחוני וייתכן שבהמשך גם בפן הכלכלי. יתר על כן, יחסיה של פקיסטן עם בעלת בריתה הקרובה ביותר של ישראל, ארצות הברית, שהתחזקו בשנים האחרונות, עשויים להיות בסיס ליצירת קשרים כלכליים־חברתיים ומדיניים בין פקיסטן לישראל בעתיד. לאור הסוגיות שנדונו במאמר, סביר להניח שבטווח הקרוב פקיסטן לא תכונן יחסים דיפלומטיים גלויים עם ישראל. ככל הנראה, הפגיעה באינטרסים של פקיסטן עלולה להיות גדולה יותר מן הרווח מנרמול היחסים בעת הזו. ניתן להניח אפוא כי יחסי פקיסטן־ישראל ימשיכו להתנהל במתכונת חשאית תוך שירות האינטרסים האסטרטגיים המשותפים. לעומת זאת, טיפוח הקשרים בין אנשים (People-to-People) והגברת השיח הפנים־פקיסטני בנושא, לצד התרחבות קשרים לא־רשמיים בין המדינות, עשויים להביא את שתי המדינות להתקרבות דיפלומטית בטווח הרחוק. זאת ועוד, התקרבות ביחסי ישראל וערב הסעודית יכולה להכשיר צעדים דומים ביחסי ישראל־פקיסטן והתיישרותה של אסלאמאבאד עם המחנה הסוני הפרגמטי בטווח הארוך, כשנרמול

עזו גדי רז הוא חוקר בנושא אפגניסטן-פקיסטן, בדגש על טרור וגיאופוליטיקה, וכן חוקר מודיעין פיננסי. עדו התמחה במכון למחקרי ביטחון לאומי INSS בתוכנית 'טרור ומלחמה בעצימות נמוכה' בדסק אסיה ובדסק פיגועי התאבדות. לצד זאת התמחה בלימודי הגירה בדרום אסיה ב-OP North South University (הודו) וב-North South University (בנגלדש), וכיום הוא סטודנט בשנה השלישית לערבית וללימודי המזרח התיכון באוניברסיטת בראילן.
idoraz96@gmail.com

החשבונות הללו הם של משתמשים מקטר ומערב הסעודית. חתימת הסכמי אברהם כשנתיים לאחר מכן מאפשרת לנו להניח כי השיח ברשתות החברתיות, גם אם הוא ברובו שלילי, מגביר את השיח הציבורי בסופו של דבר, כפי שראינו בעקבות ביקור המשלחות הפקיסטניות האחרונות בישראל. טוב תעשה ישראל אם תגביר את השיח ברשתות החברתיות ובערוצי התקשורת בדבר הסכם נורמליזציה עם פקיסטן. נוסף על כך, פתיחת חשבונות באורדו – השפה הרשמית בפקיסטן – תגביר את הסקרנות הפקיסטנית כלפי ישראל ותספק פלטפורמה לתכנים פרו-ישראליים שהפקיסטניים צורכים. בד בבד, על ישראל לתמוך ביוזמות של ארגונים פרטיים ופעילים שעוסקים בהרחבת היריעה של הסכמי אברהם, כמו ארגון Sharaka.

הערות

- 1 ראו מאמר נרחב שנכתב בנושא: Yegar, M. (2007). Pakistan and Israel. *Jewish Political Studies Review*, 19(3-4), 125-141.
- 2 להרחבה בנושא יחסיה החסויים של ישראל עם מדינות מוסלמיות ראו: פודה, א' (2022). **מפילגש לידועה בציבור**. עם עובד.

צה"ל כנכס לאומי לישראל

אביב כוכבי

מאמרו של הרמטכ"ל רב־אלוף אביב כוכבי קורא להתבוננות מקיפה על מקומו של צה"ל במדינה, לא רק כנכס לביטחון אלא כמאיץ לאומי־חברתי, תרבותי וכלכלי. לצה"ל יש חלק בהיותה של ישראל מדינה משגשגת ומתקדמת.

המאמר טוען שצה"ל משמש למעשה "חדר כושר אישי" למתגייסים, המפתחים במהלך שירותם מגוון מיומנויות וכישורים הנדרשים במאה ה־21, והוא גם "חדר כושר לאומי" המחזק את המרקם החברתי ואת הסולידריות ומעודד צמיחה כלכלית. כפועל יוצא מכך, עם שחרורם חוזרים החיילים והחיילות לחברה שממנה באו כשהם מצוידים בכישורים ובמיומנויות שרכשו בעת שירותם הצבאי, ובעלי תחושת ביטחון עצמי ומסוגלות.

המאמר מתאר גם כיצד מקבלת מדינת ישראל עם שחרורם מצה"ל אזרחים מודעים יותר לשונות החברתית, מגובשים יותר ובעלי תחושת שייכות גבוהה יותר לקהילה, לחברה ולמדינה. כן מתואר כיצד מתפתחות התעשייה והכלכלה בישראל בתוך מערכת גומלין צבאית־אזרחית, באופן המשפיע על כלכלה משגשגת ומתפתחת.

המאמר מבקש אם כך לראות בצה"ל ארגון שתרומתו לחברה חורגת באופן ניכר מייעודו הביטחוני; ארגון שתרומתו לפיתוח האישי, החברתי והלאומי יוצאת דופן והוא מעניק הזדמנות שחובה להמשיך לטפח אותה.

מילות מפתח: צה"ל, יחסי צבא־חברה, גיוס חובה, ביטחון לאומי, ביטחון כלכלי, ביטחון חברתי.

מבוא

לפני שנים אחדות קיבלתי מכתב מחייל בשם אדיר, וכך הוא כתב לי:

הגנת המולדת ועל ביתך ושמירה על חבריך הלוחמים. בהמשך, כשהתודעה מתרחבת וכשהפכתי למפקד האחראיות גדלה, ולשמור ולהוביל חיילים מיומם הראשון עד לסיום הכשרתם הינו הדבר המספק ביותר. הרגשתי גאווה עצומה, גם לעצמי וגם כלפי הלוחמים החדשים. במהלך התקופה למדתי אחריות מה היא, אחווה, שמירה על האחר, אותנטיות, אסרטיביות ותעוזה רבה. הדברים הנ"ל תרמו לי משמעותית לאחר הצבא. הרחבתי אופקים וייצגתי את ישראל בשליחות של הסוכנות היהודית בארה"ב. הפכתי עצמאי בעולם הנדל"ן וביצעתי עשרות עסקאות מוצלחות מול אנשי מפתח בחברות הייטק מהמובילות בארץ. שירותי הצבאי גרם לי לקיצור דרך בהרגשת הבגרות והיכולת שלי, כלפי פנים וכמובן כלפי חוץ. התחלתי להתנדב בעמותת Make a wish ויזמתי טורנירי כדורגל לחברות

שמי אדיר מתל אביב, התגייסתי במרץ 2014 ושוחררתי לאחר שירות מלא כלוחם ומפקד בחטיבת גולני, גדוד 13. שירותי אופיין בהכשרת לוחם, לוחם בגדוד, הכשרת פיקוד, שלושה תפקידים פיקודיים בהכשרת הלוחמים ובגדוד הלוחם [...] לאחר השחרור (שלוש שנים עברו) אני מבין את משמעות השירות לחיי האישיים. ראשית, הגדלת מרחב האפשרויות והיכולות שלי. כחייל קרבי שמתחיל מסלול, סיומו נראה כמעט בלתי אפשרי. אך לאורך הדרך ועם סרגל המאמצים הנבנה, אתה מבין שהדבר ניתן ואנו יכולים למצוא את יכולותינו, הפיזית והנפשית, הרבה מעבר למצופה. כמובן שאחד הדברים המחזקים הינו

ליחידות חדשות. בהמשך הם צפויים לעבור תחנות נוספות רבות. מעברים אלו מפתחים את היכולת להסתגל למחלקה החדשה, לסגל מפקדים חדש ולתפקיד חדש. דוגמה אחרת היא המשמעת הכללית והמשמעת העצמית. חייל שנדרש לעבור מדי יום מסדר בוקר, להשתתף באימון כושר גופני ובהמשך היום לבצע עשרות משימות בלוחות זמנים מוגדרים הוא חייל שמפתח משמעת ארגונית ומשמעת עצמית. חייל שמנווט וקורב לשעת היעד לסיום הניווט צריך לעשות כל מאמץ לעמוד בזמנים, או להודות בטעות ולדווח היכן הוא נמצא. כך גם חייל שנדרש לשפר בזמנו האישי את תוצאותיו בבוחן הכושר, כתנאי להישארות בצוות או בקבוצה. אלו דוגמאות יום-יומיות לאופן שבו המשמעת האישית מתפתחת.

שוו בנפשכם כמה פעמים ביום נדרשים החייל והחיילת **ליזום ולהפגין חשיבה יצירתית** כשהתכנון משתבש, כשהזדמנות נוצרת. לא פעם, היותו של החייל איש מקצוע בתחומו ביחידה מחייב אותו לאלתר פתרונות ולהשיג תוצאות בתחומו.

יכולת חשובה נוספת שצה"ל מפתח אצל חייליו היא **היכולת לעבוד בצוות**, לרבות היכולת **לחיות ולפעול במרקם חברתי משותף ולקבל את האחר**. מרבית החיילים בצה"ל נפגשים עם אנשים שונים מהם בדעותיהם, בסגנונם, בתפיסת עולמם. הם לומדים להכיר אוכלוסיות חדשות, לומדים להתפשר ולוותר זה לזה, לומדים למצוא פתרונות יחד, לחלוק משאבים, לשאת בנטל משותף ולנהל יחסים בין-אישיים. הם חייבים לפעול יחד, מפני שהצלחתם תלויה גם בשותפים האחרים שעמם הם עובדים. אנשי מחלקה לוחמת, צוות פיתוח תוכנה או צוות לוחמה אלקטרונית תלויים זה בזה בכל שגרת חייהם לאורך השירות – מניקיון החדר המשותף ועד לביצוע המשימה בשיתוף פעולה. אין עוד מוסד שבגיל צעיר כל כך מפקיד אחריות אישית רבה כל כך בידי אנשיו, ומאפשר להם להביא את עצמם לידי ביטוי. יתרה מזאת, במקצועות רבים בצה"ל מוטלת על החיילים **אחריות לחיי אדם**. לנהל מטווח, לנהל תרגיל כיתה באש חיה, לחמש כלי מלחמה בפצצות ולהתקיין בצורה נכונה או "להפיל" כראוי את המטרה שבעוד זמן קצר תותקף – אלו דוגמאות לאחריות לחיי אדם. בהזדמנות מיוחדת ראיתי מקורב את בתי ששירתה כמדריכת צניחה, וברגע אחד בלתי נשכח התבוננתי בה בעת שמימשה את אחריותה לחיי אדם. הבטתי בה בודקת עשרים צנחנים זה אחר זה, מוודאת שהחבל מונח כראוי ומקפידה לשחרר אותו לפני הקפיצה מבלי שיייתפס. המחשבה הבלתי נמנעת הייתה: איזו אחריות כבדה מוטלת על צעירה בת עשרים.

הייטק אשר גייסו כ-350 אלף ש"ח לתרומות, וכיום אני מכהן בדירקטוריון העמותה.

המכתב של אדיר מבטא את הלך הרוח של רבים מהמשרתים, ואני חש אותו במפגשים עם משוחררי צה"ל ובני משפחותיהם. רובם ככולם מבינים כי השירות הצבאי משמעותו נכס לחיים.

צה"ל הוא צבא מתפתח מתקדם ומתחדש, היונק מעוצמותיה של החברה בישראל וממיטב האנשים הבאים בשורותיו מדי שנה. איכות האנשים המתחדשת תורמת לאין ערוך לתהליכי הלמידה הפנימיים בצה"ל, הנדרש להיות קשוב לזוויות המבט המתחלפות של עשרות אלפי המתגייסים החדשים ומשפחותיהם. גיוס החובה מחייב את צה"ל לקיים בתוכו למידה מתמדת ולסגל שינויים ושיפורים כל העת.

ייעודו המרכזי של צה"ל הוא להגן על המדינה, על אזרחיה, על ריבונותה, ולאפשר לה לממש את יעדיה. אולם הלכה למעשה יש לצה"ל תרומה בעוד שני מישורים, אכנה אותם "חדר כושר אישי" ו"חדר כושר לאומי".

במהלך שירותם הצבאי בכלל ובשירות הקרבי בפרט, עוברים החיילים מסע התפתחות ופיתוח אישי שבמהלכו הם לומדים, מתנסים, צומחים ומגלים בעצמם עוצמות וכישורים חדשים.

כישורים ומיומנויות – "חדר כושר אישי"

במהלך שירותם הצבאי בכלל ובשירות הקרבי בפרט, עוברים החיילים **מסע התפתחות ופיתוח אישי** שבמהלכו הם לומדים, מתנסים, צומחים ומגלים בעצמם עוצמות וכישורים חדשים. הם מפתחים בשירות הצבאי את כושר ההסתגלות שלהם, את המשימתיות, את המשמעת העצמית, את היכולת לפעול במצבי לחץ, את היוזמה והיצירתיות, את היכולת לעבוד בצוות ואת היכולת החשובה כל כך – לקבל את האחר. הם מפתחים את האחריות האישית ואת האחריות לחיי אדם, ורבים מהם שהופכים למפקדים מפתחים יכולות מנהיגות וניהול. כל אלו מביאים אותם לסיום שירותם עם מטען נכבד של ביטחון עצמי ותחושת מסוגלות. "שרירים" אלו הולכים ומתחזקים במהלך השירות הצבאי, ובמובן זה צה"ל הוא חדר כושר אישי המפתח כישורים מקצועיים ומיומנויות מנטליות וחברתיות.

ניקח למשל את **כושר ההסתגלות**. החייל או החיילת נדרשים להתגייס לצה"ל, להיקלט ביחידה חדשה ולפגוש מפקדים חדשים. הם משובצים למחלקות או צוותים, עוברים הכשרה מקצועית ולרוב משובצים פעם נוספת

“מפקד הטנק הישראלי אשר נלחם בחזית הסורית הוא מנהל ההנדסה הטוב בעולם. מפקדי הטנקים הם הטובים ביותר מבצעית ומתמקצעים בפרטים הקטנים ביותר. האמירה הזו מבוססת על עשרים שנות ניסיון – לעבוד עימם ולהתבונן בהם”.

דוגמה נוספת היא תפקידי איסוף, עיבוד ומחקר מודיעיני. אלו תפקידים שמפתחים יכולות חשובות כמו עיבוד והכלת מידע רב, הסקת מסקנות מהירות ומדויקות, בחירה מהירה בין עיקר לטפל ומעבר בין תחומי ידע ובין מאפייני תפקוד משתנים. התבוננות על התפקידים בצבא דרך פריזמת כישורי חיים מלמדת כי רבים מהם מעניקים למי שממלאים אותם כלים לחיים ומדגימה עד כמה **צה"ל הוא חדר כושר אישי, המפתח ומעצים יכולות אישיות.**

לא פלא שכל אלו מביאים את החיילים אל סיום שירותם כשהם מצוידים בביטחון עצמי רב יותר וברמת מסוגלות אישית גבוהה יותר. אדם הוא תבנית החוויות שפגש, המהמורות שעליהן התגבר, היכולות שגילה בעצמו, החברים שפגש בדרך, המטען הערכי שספג, ההצלחות שאסף וההישגים שצבר. את כל אלו החיילים המשוחררים לוקחים איתם אל הפרק הבא במסע חייהם כשהם עתירי ידע ויכולת, מנוסים יותר ומסוגלים ליותר. “מתקן” נוסף ומרכזי בחדר הכושר האישי הוא **המנהיגות**: ההזדמנות להנהיג – להוביל אחרים לביצוע משימות. בכל רגע נתון יש בצה"ל עשרות אלפי מפקדות ומפקדים אשר צוברים ניסיון פיקודי ומנהיגותי. הם נדרשים להניע אנשים לביצוע משימות בשגרה ובפעילות המבצעית, ולומדים כיצד להוביל אותם נוכח קשיים ואתגרים. הניסיון שהם רוכשים בהנעת פקודיהם הוא ניסיון שלא יסולא בפז, ואין לו אח ורע בכל העולם. הם לומדים ומפתחים בעצמם את יכולת ההקשבה, טיפוח המוטיבציה והטיפול באנשים, יכולת תכנון וביצוע, יצירת אמון וקשר אישי, יכולת להסביר ולהתמודד עם אתגרים, עמידה מול קבוצה, ניהול צוות, גיבוש צוות וניהול משברים.

בזמן שבמקום אחר בעולם לומדים מנהיגות באופן תאורטי או מקימים סדנה בת שבועיים במנהיגות מעשית, בצה"ל עשרות אלפי מפקדים ומפקדות מתנסים בכך בכל יום ובכל שעה במשך שנה, שנתיים או יותר. המנהיגים הצעירים רוכשים את הכלים להניע את פקודיהם, מתנסים כחברים בצוות הפיקוד של היחידה, המקביל לצוות הנהלה, וכשותפים בקבלת ההחלטות הם לומדים לתכנן ולממש תהליכים. במקרים לא מעטים מפקדים צעירים נדרשים לפקד על בני גילם. בנסיבות אלו הם לא יכולים לממש רק את הסמכות, ועליהם

איפה יש עוד התנסות כזו בגיל כזה? כמוה חיילות וחיילים רבים. כמעט בכל פעולה יש הוראות מקצועיות ושיקולי בטיחות, ובכל שילוח למשימת נהיגה, בתיאום שטחי אש ובטיפול באחזקה של כלי רכב, מטוס או ספינה מתפתח אצל החיילות והחיילים חוש המקצועיות והאחריות.

אם לא די בכך, פעמים רבות המשימות מבוצעות בתנאי לחץ. המטלות רבות, הזמן דוחק, האתגרים בכל יום אינם דומים לאתגרים של אתמול! כל אלה יוצרים לחץ שאיתו על החיילות והחיילים לדעת להתמודד. זה נכון לתעסוקה המבצעית בגבולות, בפעולתה של טייסת, בצוללת, באימונים, בהפקת מודיעין ובכל סוגי התפקידים, בפרט בשירות המבצעי. החיילים חווים לא פעם לחצים מקצועיים, חברתיים או מנטליים, והם מפתחים כישורים להתמודד עימם. חיילי המודיעין המשרתים בתא התקיפה מזזהים מטרת אויב בזמן אמת, ונדרשים לדיוק ומהירות. האחריות שמוטלת עליהם אינה דומה לדבר שהם חוו בעבר.

אצל מפקדות ומפקדים האתגרים כפולים ומכופלים, והם חווים התנסויות ותהליך למידה שאין שני להם. עבורם **צה"ל** הוא בית ספר מעשי להתמודדות עם מצבי לחץ ואימון לקבלת החלטות בתנאים תובעניים.

הכישורים שאדם מפתח בשירותו הצבאי הם חלק מ“מיומנויות המאה ה-21”. במערכת החינוך שוררת הסכמה כי יש לפתח בקרב הלומדים כישורי פרט חיוניים, כדי לפתח את רמת התעסוקתיות ולעודד השתלבות מיטבית בחברה ובעולם העבודה של המאה ה-21. מחקרים רבים העוסקים בנושא בוחנים מהן התכונות הנדרשות להצלחה בעת הזאת בחברה ובשוק העבודה, ומחלקים אותן לשלוש משפחות: כישורים הקשורים ליכולות חשיבה מעמיקות; כישורים הקשורים להתמצאות בטכנולוגיות חדשות; והחלק החשוב ביותר: כישורי חיים הנדרשים להתנהלות אישית ובין-אישית, הכוללים עבודת צוות, שיתופי פעולה, למידה עצמית, גמישות מחשבתית, כושר הסתגלות מהיר וחוסן נפשי, הכלת השונה ומודעות אתית ומוסרית.

לדוגמה, אם בעבר תפקידי לוחמים בטנק נתפסו כתפקידים המפתחים כישורים צבאיים בלבד, הרי כיום אנו מבינים כי הם מפתחים גם כישורים “אזרחיים” חשובים, כגון היכולת לעבוד בצוות. הטנקיסטים רוכשים את היכולת לעבוד בשיתוף פעולה כשהם תלויים זה בזה ופועלים בהכלה ובסובלנות כלפי השונים מהם, וכן מפתחים מיומנויות בין-אישיות החשובות לתפקודו של אדם בוגר.

אריק שמידט, שהיה מנכ"ל גוגל, עסק שנים רבות ביזמות ובטכנולוגיה. בספר המפורסם Start-up Nation מאת שאול זינגר ודן סינור הוא מצוטט כמי שאומר:

לפתח את כושר המנהיגות במיטבו – רתימה ולא פקודה, שכנוע ולא הנחיה.

ההזדמנות שצה"ל מעניק לחייליו לפקד ולהנהיג היא נכס אישי, אשר מעצים את האנשים ומקנה להם תחושת ביטחון ומסוגלות ומייצר להם תנאי פתיחה טובים בהרבה במסלול חייהם האזרחי.

ראשונה בעוצמתה היא לעולם חוויית הפיקוד המבצעי והקרבי. זו מחייבת רמה גבוהה ביותר של מקצועיות, כושר קבלת החלטות, יצירת אמון והזדהות, תפקוד תחת לחץ וכושר התאמה והסתגלות. זוהי חוויה מעצבת שמשפיעה על כל מפקד לוחם לכל אורך חייו. ההזדמנות שצה"ל מעניק לחייליו לפקד ולהנהיג היא נכס אישי, אשר מעצים את האנשים ומקנה להם תחושת ביטחון ומסוגלות ומייצר להם תנאי פתיחה טובים בהרבה במסלול חייהם האזרחי. היטיב לתאר זאת במכתבו אדיר, וכמוהו משתחררים בכל שנה אלפים רבים.

ממד נוסף של חדר הכושר האישי מושג באמצעות ההזדמנות השנייה הניתנת לחיילות ולחיילים אחרי סיום לימודיהם במערכת החינוך. "מועד ב' החברתי" שקיים בצה"ל נותן הזדמנות שווה לכולם. בשערי הכניסה לצבא נכנסים כמובן גם נערים ונערות שחוו קשיים, אכזבות ותחושה של חוסר מיצוי לפני השירות. צה"ל אומר להם: לא משנה מאין באתם ומה הרקע שלכם, אנחנו מאפשרים לכם בחירת אפשרויות רחבה, וכל שנדרש מכם הוא להוכיח את עצמכם. נלמד אתכם, נחנך אתכם, נטמיע בכם נורמות של משימתיות וערכים ונספק לכם תנאים להצליח ולהצטיין. תלמיד בינוני או נער עם עבר פלילי שנשר מבית הספר או מהפנימייה יכול להשאיר את עברו מאחוריו ולהפוך למפקד מוביל. אלפי חיילים וחיילות ניצלו את ההזדמנויות שצה"ל נתן להם וסללו לעצמם דרך חדשה עד כדי גיבוש זהות חדשה. במקרים קיצוניים היו אלו חיילים שטרם השירות היו מעורבים בפשע או נשרו מכל מסגרת אפשרית. בטקס מצטייני הנשיא לפני כשנה נאם מפקד סיירת בצה"ל. בגיל 14 נפתח נגדו התיק הפלילי הראשון ובגיל 17 הוא נשלח לכלא. עשור לאחר מכן, בזכות צה"ל הוא מצטיין נשיא המדינה, אבל חשוב מכך – הוא מפקד סיירת.

כמוהו יש רבים נוספים. אלפי חיילים נכנסים בשערי בסיס 'חוות השומר', שהוא המרחב החינוכי של צה"ל להזדמנות שנייה. כל אחד עם הסיפור הייחודי שלו, וכולם מקבלים הזדמנויות וכלים כדי לשנות את מסלול חייהם ולשרת שירות מלא, מעצים ובעל משמעות. ליותר ממאה חיילים בשנה האחרונה נמחק הרישום הפלילי

והם יצאו לחיים האזרחיים ברגל ימין, עם ידע, ניסיון וקשרים חברתיים המאפשרים להם להשתלב כשווים במסלולי הלימודים השונים ובשוק התעסוקה.

אך לא רק הנערה או הנער עם העבר הפלילי זוכים להזדמנות שנייה. חיילים רבים מגלים את עצמם לעצמם ומגלים על עצמם תכונות ויכולות שלא באו עד כה לידי ביטוי במסגרות החינוך המסורתיות. המסגרת הצבאית גורמת לחיילים ולמפקדים רבים להוציא מעצמם יותר ולגלות על עצמם תכונות חדשות, שמסגרות החינוך המסורתיות חושפות פחות: יחסי אנוש, יוזמה, תושייה, אומץ ומנהיגות.

וכך התלמיד עם הציונים הבינוניים מתגלה כמפקד כריזמטי שגורם לאנשים ללכת אחריו, הנערה שחשבה שאינה מוכשרת דיה מפצחת כיום סוגיות טכנולוגיות מורכבות, והנער שלא האמין בעצמו מצליח לסיים מסע כומתה קשה וממושך ולהתגבר על קשיי המסלול.

גם בשדרת הפיקוד הבכירה בצה"ל אפשר למצוא מפקדים שלא היו התלמידים המצטיינים בכיתה, אבל המערכת הצבאית גילתה אותם והם גילו את עצמם. התגלו אצלם תכונות של אומץ, קור רוח, איתנות וחוסן אישי, ומעל הכול – מנהיגות. אלו תכונות שטופחו והתחזקו במעלה הדרך ואפשרו להם להפוך למפקדים שהם היום.

צה"ל אם כן הוא חדר כושר אישי המפתח אצל החיילים יכולות ומיומנויות רבות: משמעת ארגונית ומשמעת עצמית, תפקוד בלחץ, יחסי אנוש ועבודת צוות, יוזמה ותושייה, קבלת החלטות בכלל, קבלת החלטות בתנאי לחץ, כושר הסתגלות, משימתיות, וכאמור, מעל הכול כושר ניהול, פיקוד ומנהיגות. חדר הכושר האישי כולל גם מתן הזדמנות שנייה, וכן הזדמנות לפרט לגלות את עצמו ועל עצמו יכולות ותכונות שלא הכיר, שהן חשובות ומרכזיות לעצמו ולחברה.

זהו חדר כושר המעצים את הפרט ומקנה לו תחושת מסוגלות עצמית וביטחון עצמי. מסיבות אלו, עשרות אלפי החיילות והחיילים שמשתחררים מצה"ל בכל שנה בהכרח גם משפיעים על החברה כולה.

"חדר כושר לאומי"

התרומה של צה"ל לחברה ולמדינה היא עצומה וכוללת מספר מרכיבים:

- הקניית כישורים אישיים והעצמת הפרט;
- הגברת הסולידריות החברתית;
- חיזוק הסולידריות הלאומית;
- מאיץ למשק ולכלכלה.

יחד למען המשימה המשותפת. היחסים הבין-אישיים במרחב הזה מצריכים לא פעם התמודדות עם אנשים שונים מאוד בדעותיהם, בסגנונם ובתפיסת עולמם. הגיוון שהמשרתים בצה"ל פוגשים יוצר חשיפה, היכרות, הבנה ויכולת לקבל את האחר. אין עדות בבטן הספינה או בטנק, אין מגזרים באוהל הפלוגה ובמחסן הלוגיסטי ואין שבטים בטור לוחמים המתגנב לבצע מעצר. מי שלחם לאורך שלוש שנים כשלצידו חברים מכל חלקי העם, מי שתפקד במדור או בענף עם חיילות וחיילים מכל המגזרים, מי שזכה לפקד על אוכלוסיות מגוונות כל כך – אינו יכול שלא לפתח הבנה, קבלה, סובלנות וחיבה כלפי כולם.

יותר מכך, השירות המשותף יוצר רשתות חברתיות מגוונות והטרונות הן במרחב הפיזי והן במרחב הדיגיטלי, ממש בניגוד למציאות החיצונית המקוטבת. החברות שנוצרת "מתחת לאלונקה" נמשכת גם בשירות המילואים, ופעמים רבות זו חברות לכל החיים. רבים מהקשרים החברתיים נשמרים וחלקם מתרחבים. רבים מהמשרתים בצה"ל מטיילים ביחד, אחרי השירות לומדים ביחד, לפעמים אפילו עובדים ביחד, ועם השנים גם המעגלים המשפחתיים מצטרפים ומתחברים. כל אלו מזריקים לשורשי המרקם החברתי במדינת ישראל חברות, סובלנות, מתינות וחוסן, ומהווים תופעה ייחודית שמחזקת את הסולידריות החברתית.

סולידריות לאומית

לצד הסולידריות החברתית, השירות בצה"ל מחזק את הקשר בין החיילות והחיילים למדינה. חיילים התורמים לצה"ל הם חיילים ואזרחים טובים יותר, מחוברים יותר לעמם ולארצם. החיילות והחיילים בצה"ל לומדים וחווים דרך המשקפיים של תפקידם את חלקם ואת תרומתם למדינה. הם מצדיעים לדגל פעמים אין ספור לאורך השירות, והם שרים במהלך השירות את 'התקווה' יותר פעמים מכל שמונה-עשרה שנות חייהם. הם לומדים מורשת קרב, פוגשים מפקדים, פצועים ומשפחות שכולות ששכלו את יקיריהן למען המדינה. החיילים משרתים במקומות שחדשים להם ויחידות צה"ל מטיילות בשבילי הארץ ובאתריה, ולרבים מהחיילים זו הפעם הראשונה במקום. הם מכירים את הארץ דרך מסלול שירותם ומסלול הטיול. עשרות אלפי חיילות וחיילים מבקרים בכל שנה בירושלים ומגיעים לביקור בכותל או בכנסת, לפעמים לראשונה בחייהם. משלב הטיירות ולאורך השירות כולו צה"ל מחבר את חייליו למורשת העם, לצה"ל ולמדינה, ומחזק את הסיפור המשותף של כולנו. "אני נשבע", קוראים כל החיילים ומסכמים בשתי מילים את הוויתור על הפרטי לעומת הלאומי. זהו רגע

האצת כישורי הפרט

לפיתוח ולהעצמה האישית שעוברים החיילים והחיילות בצה"ל יש השלכה רחבה וישירה על החברה הישראלית. היא מקבלת את משוחררי צה"ל אחרי שעברו למידה והתנסות מעצימות כבוגרי "בית הספר הלאומי לכישורי חיים". האתגרים והניסיון שצוברים חיילים ומפקדים בצבא, ההישגים שהשיגו, היכולות להוביל משימות ולהפגין מנהיגות מעצימים כאמור את תחושת המסוגלות האישית, זוקפים את קומתם וטבועים בהם גם בצאתם משערי הצבא. החברה והמדינה מקבלות אנשים עם ביטחון עצמי, בעלי נכונות להתמודד עם קשיים, להעז ולזוז, וכל אלו משפיעים על תרבות העבודה, על היזמות, על הקשרים החברתיים ועל החדשנות במדינת ישראל. גם להתנסות הרחבה בתפקידי פיקוד ומנהיגות שונים יש השלכה ישירה על החברה: המפקדים המשתחררים מצה"ל הופכים להיות חלק משכבת המנהיגות האזרחית ברשויות ובארגונים ציבוריים, והם משביחים את איכות הניהול והמוסדות.

יותר מכך, להזדמנות השנייה שצה"ל מעניק לאלו שלא התבלטו במערכת החינוך, נשרו ממנה או הידרדרו להתנהגות לא נורמטיבית יש משמעות רבה בצמצום מעגלי השוליים של החברה בישראל.

אי אפשר להפריז בהשפעה של חדר הכושר האישית ושל פיתוח הפרט על החברה הישראלית, ואי אפשר לדמיין את החברה כפי שאנו מכירים אותה כיום ללא התהליכים האלו. מדינה שהנוער שלה מתבגר, מתעצב ורוכש כישורים חיוניים בצה"ל היא מדינה שבהתמדה מוזרקת לה אנרגיה רעננה בדמות אנשים עם ביטחון עצמי, תחושת מסוגלות ויכולות הובלה ומנהיגות.

הגברת הסולידריות

סולידריות חברתית

צה"ל לא צריך להיות כור היתוך. צה"ל צריך להיות מרכז של אחדות, והוא אכן כזה. השירות הצבאי מפגיש בין אוכלוסיות מגוונות מרקעים שונים, וככזה הוא מטשטש את הגבולות הקיימים במדינה בין אוכלוסיות שונות. פעמים רבות הוא מפגיש לראשונה חיילים משכונות שונות באותה עיר ממש. הוא מפגיש בין אוכלוסיות שלא הכירו זו את זו, מפיג את הניכור, יוצר היכרות ומטפח את הרעות. במובן זה צה"ל הוא מנגנון ליצירת לכידות חברתית שאין לה אח ורע בעולם. בעידן הנוכחי, כאשר בכל העולם זרות וקטוב בין אוכלוסיות הולכים ומעמיקים, צה"ל ומדינת ישראל נהנים מנכס ייחודי.

קייטוב וניכור חברתי מתפוגגים במחלקה בגולני, בספינה או בחמ"ל המודיעין. בכל יחידה צבאית משרתים חיילים מאוכלוסיות שונות ומרקעים שונים, והם פועלים

מציינים פעם אחר פעם את מה שהם גם אמרו לנו בפורום מטכ"ל: "לא יכולנו לקיים הייטק בלי צה"ל" (עדי תאני, מנכ"לית פייסבוק ישראל). היטיב לתאר זאת שלמה דוברת (כיום איש עסקים, שותף ומייסד קרן הון סיכון) שהיה בעבר יו"ר ועדת דוברת לרפורמה בחינוך בישראל, שאמר:

מדינת ישראל הפכה למובילה עולמית בתעשיית ההייטק. יתרה מזו, ההייטק הפך להיות מנוע צמיחה אדיר עבור הכלכלה הישראלית. בלבית התהליך עומד כוח האדם הטכנולוגי שמביא עימו יכולת ליצור חדשנות אמיתית בכל עת. הגורם המכריע שמאפשר את היתרון האיכותי הזה הינו צה"ל, שהפך להיות המוסד המכשיר המרכזי לכוח אדם בישראל. השירות הצבאי בכלל והיחידות הטכנולוגיות בפרט מכשירות לחתירה לחדשנות ולמצוינות טכנולוגית, לחשיבה מחוץ לקופסה ולניסיון יוצא דופן כבר בגיל צעיר מאוד.

צה"ל מהווה מאיץ לתעשיות הביטחוניות – המציאות הביטחונית המאתגרת והדרושה שצה"ל מציב לעצמו להשתנות, להשתכלל ולהתפתח, מהווים מאיץ לפיתוח התעשיות הביטחוניות בישראל. לאורך שנים, הקשר בין צה"ל והתעשיות הביטחוניות האיץ וקידם תהליכי פיתוח וייצור בקצב מהיר יותר ואיכותי יותר ביחס לכל מדינה אחרת. ברמה המוסדית צה"ל הוא הקרקע שעליה צומחות התעשיות הביטחוניות בישראל. צה"ל הוא אבי הצורך בטכנולוגיות המפותחות בתעשיות הביטחוניות, ובמקרים רבים הוא המחולל של הפיתוחים ושותף מלא לתהליך. נוסף על כך, צה"ל רוכש אמצעי לחימה ומערכות אחרות מן התעשיות הביטחוניות, ובכך הוא מספק להן תו תקן עולמי ליצוא המוצרים הביטחוניים. התעשיות הביטחוניות נהנות מפרי הפיתוח המשותף עם צה"ל ומהרכש שהוא מבצע, אשר נאמד בהיקף של יותר מ-12 מיליארד ש"ח בשנה ומהווה מאיץ ליצוא מוצרים איכותיים לשוק העולם. בפועל שיעור היצוא של התעשיות הביטחוניות הישראליות עומד על יותר מ-70 אחוזים ביחס להיקף המכירות הכולל (מהשיעורים הגבוהים בעולם). מעבר לכך, קרוב לשליש מהתעשיות שאליו מופנה הרכש מצה"ל ממוקמות בפרפריה, והן מעסיקות מעל 80 אלף עובדים בתעסוקה ישירה ועקיפה. לדוגמה, פרויקט פיתוח וייצור הטנקים (מרכבה) והנגמ"שים (נמר ואיתן) של צה"ל מקושר לכ-200 חברות ומפעלים המפרנסים עשרת אלפים בתי אב בכל רחבי המדינה.

מכונן שהופך לגשר בין הפרטי ללאומי, בין החיילים למדינה. אצל חיילים המשרתים בצה"ל מתחזקת תחושת השייכות. הם מרגישים שייכים למחלקה, לצוות, ליחידה ולצה"ל, וגוברת אצלם השייכות למדינת ישראל. עצם השירות למען המדינה מגביר אצל החיילים והחיילות את ההזדהות: שירתי ב..., שירתי את..., נלחמתי עבור..., הייתי שם בשביל... – ולכן **אני שייך יותר למדינה, והמדינה שייכת לי יותר.**

הסולידריות מתבטאת גם בתפקיד שצה"ל ממלא במצבי משבר ואסונות. יחידות צה"ל מתייצבות בשלג כבד כדי לפנות כבישים ולסייע לאזרחים, או כדי לכבות שריפות יער. כשפרצה מגפת הקורונה הגיעו יחידות צה"ל לסייע לרשויות בניהול המלונות, בבתי אבות, בחלוקת אוכל בערים מרכזיות, בהקמת מרכזי מידע לאומי, בבדיקות הרפואיות ובהקמת מפקדה ייעודית כדוגמת מפקדת 'אלון'. כל חייל וחיילת שמשתתפים בכל אלו מרגישים שייכות רבה יותר לצה"ל ולמדינה, אך לא פחות הם חשים גם שהמדינה שייכת להם יותר.

מנוע צמיחה כלכלי

הביטחון, הכלכלה והחברה בישראל שזורים זה בזה. בתוך כך צה"ל מהווה מנוע צמיחה משמעותי ובעל תרומה גדולה ביותר למשק ולכלכלה: צה"ל מהווה מפעל הכשרות לאומי; צה"ל מהווה מאיץ לתעשיות הביטחוניות; צה"ל מחזק את הפריפריה; צה"ל מעודד חדשנות בישראל.

צה"ל מהווה מפעל הכשרות לאומי – נוסף על העצמת הפרט במגוון כישורים ויכולות, צה"ל מקיים הלכה למעשה מפעל הכשרות לאומי למגוון מקצועות, ובכך מהווה את מרכז הפיתוח הגדול במדינה. בשיטה של הכשרות קצרות ואיכותיות המותאמת לקצב הלימוד בעידן הנוכחי מכשיר צה"ל את חייליו למאות מקצועות חיוניים בישראל. צה"ל מכשיר מדי שנה אלפי מהנדסים, טכנאים והנדסאים, בוגרי מקצועות סייבר ודיגיטל, תוכניתנים, מנתחי נתונים, נהגים, אנשי חימוש ואחזקה, ועוד ועוד. כל אלו מהם המשתחררים מצה"ל משתלבים בקלות בשוק התעסוקה. הם מצטרפים כעובדים מנוסים, וברוב המקרים מביאים נורמות ואיכות שלמדו בצבא. הדבר מקבל משנה תוקף בהיבט של כוח האדם הטכנולוגי האיכותי המשתחרר מצה"ל לאחר הכשרה וצבירת ניסיון רב, ולאור היותו של מגזר ההייטק קטר המושך את המשק (56 אחוזים מהיצוא של מדינת ישראל מיוחסים לחברות ההייטק, 15 אחוזים מהתוצר בישראל מיוצרים על ידי חברות ההייטק, 40 אחוזים משווי החברות במדד תל אביב 35 משויכים לחברות ההייטק). מנהלים רבים בתחום ההייטק בישראל

בנגב באופן שמחזק את האזור ויוצר אקוסיסטם כלכלי, חברתי, תרבותי ותעסוקתי. המעבר לנגב טומן בחובו ערך כפול ומכופל לחברה ולצה"ל. המעבר נושא עימו רוח של השתנות והתחדשות לצה"ל, יחד עם הזדמנות לחזק את הנגב ואת הקהילה. צה"ל כבר מימש צעדים רבים בכיוון זה: העברה של בסיסי חיל האוויר, אגפי המודיעין והתקשוב וכמובן ההקמה של קריית ההדרכה. זהו מעבר שיגרום לרבים לעבור להתגורר בדרום, יאיץ פיתוח של חינוך, תרבות ותעשייה, ומעל הכול יאיץ את תעשיית ההייטק בדרום. כל אלו יחוללו צרכים בתחומי התעשייה המתקדמת ויובילו לשיתופי פעולה ולהאצה כלכלית. נוסף על כך, פינוי מחנות צה"ל משרר עתודות קרקע נרחבות באזורי ביקוש, וניתן יהיה לנצל אותן באופן מיטבי לצרכים לאומיים.

תקציב הביטחון אינו נטל – תרומתו של צה"ל לשגשוג ולצמיחתו של המשק הישראלי היא מהותית. בד בבד, לנוכח האיומים הרב־זירתיים והרב־ממדיים שעומדים על פניו, צה"ל, ההוצאה הביטחונית בישראל גבוהה ביחס למדינות המפותחות (אם כי בשנתיים האחרונות נרשמה עלייה ניכרת בהוצאה הביטחונית במדינות המערב, ואף במדינות האזור). אף על פי כן, לאורך השנים חלקו היחסי של תקציב הביטחון פוחת, הן ביחס לתקציב המדינה והן ביחס לתוצר המקומי הגולמי, באמצעות מיצוי משאבים יעיל וניהוג וניווט אחראי של המטה הכללי.

לראיה, לפני ארבעה עשורים עמד שיעור תקציב הביטחון על יותר מ־30 אחוזים מכלל תקציב המדינה, לפני שלושה עשורים על יותר מ־20 אחוזים, וכיום הוא פחות מ־12 אחוזים בלבד. תהליך זה אפשר להסיט תקציבים לשירותים האזרחיים ובראשם לחינוך, לבריאות, לתחבורה ולרווחה. זאת ועוד, צה"ל נמצא בתהליך מתמיד של התייעלות פנימית במגוון תחומים, כגון ההתייעלות האנרגטית, מעבר לסימולטורים המדמים אימונים וחוסכים משאבים יקרים, ועוד. רק בחומש האחרון חסך צה"ל כ־10 מיליארד ₪ – נתון שהופיע בדוח מבקר המדינה שפורסם בשנת 2022.

כשצה"ל מספק ביטחון – המשק צומח. יציבות

ביטחונית ורמת ביטחון נאותה תורמים לחיזוק מעמדה הכלכלי של מדינת ישראל. לרמת הביטחון שמייצר צה"ל יש השפעה רבה על מעמדנו הכלכלי הבינלאומי. חברות דירוג האשראי הבינלאומיות מייחסות חשיבות רבה ליציבות הביטחונית של מדינת ישראל, וחברת הדירוג S&P כבר קבעה ש"פעולות דירוג חיוביות עשויות לנבוע משיפור בסביבת הביטחון במזרח התיכון". כאשר הפעילות המבצעית מובילה ליציבות ביטחונית, חברות ועסקים משגשגים והשקעות מכל העולם זורמות למדינת

לא רק זאת, פרויקטי הפיתוח והייצור הצה"ליים מהווים כר נרחב לפיתוחים טכנולוגיים בשוק האזרחי (Dual Use). אהרון אהרון, לשעבר מנכ"ל הרשות לחדשנות והמנכ"ל הישראלי הראשון של 'אפל ישראל' אמר בעבר:

מספר היחידות העוסקות בטכנולוגיה בצה"ל ומספר החיילים בהן הולך וגדל. התוצאה הינה התרחבות השוק הפרטי ליתרון ישראלי איכותי בכל התחומים: ברחפנים, בינה מלאכותית, רכבים אוטונומיים וסייבר. לא ניתן להפריז בחשיבות היקפי אזור טכנולוגיות אלו לאזרחות, חיסכון בעלויות ההכשרה של המדינה ותשלום נדיב של מיסי החברות המצליחות לקופת המדינה.

אמירה זו מקבלת משנה תוקף בהינתן העובדה ש־25 אחוזים ממס הכנסה במדינת ישראל משולמים על ידי הייטקיסטים (נתוני שנת 2020).

כך ובאמצעות ממשקים נוספים משמש צה"ל קטר לתעשיות בישראל, להייטק הישראלי ולמשק כולו.

צה"ל מעודד ומפתח תרבות של חדשנות – אחדות

מן העוצמות המרכזיות של המשק הישראלי הן החדשנות, היוזמה ויכולת ההשתנות המאפיינות אותו. צה"ל הוא ארגון דינמי, מתפתח ומתחדש, עם תרבות של השתנות ואימוץ טכנולוגיות מתקדמות בקצב מהיר. כזה הוא צה"ל וכך הוא גם נתפס בעולם – כצבא וכארגון יעיל, רלוונטי וחדשני.

חדשנות קיימת בצה"ל במקומות רבים: בזרועות, באגפים ובפיקודים, ביחידות השדה ובמטה. קצב הפיתוח של שיטות לחימה, יכולות ואמצעי מודיעין, אמצעי לחימה, יכולות למידה ועוד הוא מהגבוהים בעולם. התרבות והאווירה בצה"ל מעודדים שינוי, התאמה והשתנות הן ברמה הטקטית והן ברמה הבכירה, בסוגיות מבצעיות ובסוגיות מנהלתיות. זוהי תרבות שמחלחלת לכל הרמות והיא הולכת ומתבססת בעוצמה בשנים האחרונות.

הצורך לחדש ולהשתנות על מנת להיות מותאמים לשינויים בזירות הלחימה, לשינויים במתארי האיומים ולשינויים הגלובליים, תוך מציאת מענה לאתגרים השונים, מוטמע אצל רבים מהמשרתים בצה"ל לאורך שירותם, ועם צאתם לחיים האזרחיים הם מביאים את החדשנות הזאת לסביבת פעולתם, בין במגזר הפרטי ובין במגזר הציבורי.

צה"ל מחזק את הפריפריה – צה"ל נמצא בתהליך

מתמשך של מעבר לנגב. יותר משליש מצה"ל כבר נמצא

בכלל (ולמקצועות עבור נשים בפרט) ובהרחבת המסגרות לתחומים הטכנולוגיים.

אנחנו משפרים את הנגשת המידע למלש"ב, מגבירים את השקיפות ואת הנגשת המידע האישי, מהדקים את **החיבור לרשויות המקומיות** ומקיימים פעילות רבה המשלבת את ההורים ואת הקהילה בתהליך ההכנה לצה"ל. זאת ועוד, **שינוי ניכר מאוד מתרחש בתהליכי המיון שלנו** – יותר ויותר כלי הערכה מפותחים כדי למצות את כלל הכישורים, היכולות והכישורונות של הבאים בשערי הצבא. בין היתר הושאו תהליכי המיון לנשים ולגברים, ונעשה שימוש במידע רב יותר ובכלים מתקדמים של מיצוי מידע. צה"ל מצמצם או מבטל מקצועות ישנים ופותח חדשים. קיצצנו למשל אלפיים (!) פקידות והסבנו אותן למקצועות איכותיים, הוספנו מקצועות טכנולוגיים בכלל ולנשים בפרט, ואנו מאפשרים לכל מועמדת ומועמד לגיוס לקיים מבחנים חוזרים לשיפור הנתונים.

צה"ל גם פועל יחד עם מערכת החינוך בתוכניות מיוחדות בתחום הטכנולוגיה, ומגדיל מאוד את מספרם של תוכניות ומיזמים חשובים כדוגמת מיזם 'עתידי' לקידום טכנולוגיה בפריפריה, שנמצא בתהליך של הכפלה; תוכניות 'מגשימים' ו'ממריאות' – המרחיבות את יכולת הבחירה של נשים בתחום הטכנולוגיה והסייבר, ועוד מיזמים רבים.

סיכום

המציאות הביטחונית שאיתה מתמודדת מדינת ישראל מורכבת ומאתגרת. צה"ל הוא עמוד השדרה של הביטחון. "וגורלה בידי כוחות הביטחון", כתב ביומנו דוד בן-גוריון ביום הקמת המדינה. צה"ל חייב להמשיך להתפתח, להשתכלל ולהצטייד במיטב האמצעים, אבל בראש ובראשונה צה"ל חייב את כוח האדם הטוב ביותר האפשרי בשירות החובה, בקבע ובמילואים. זהו סוד כוחו וזה מה שהפך אותו לאחד הצבאות הבולטים והמובילים בעולם. לשם כך צה"ל חייב להישאר צבא המתבסס על שירות החובה, שמתוכו ימשיכו לצמוח המפקדים ובעלי התפקידים המוכשרים והטובים ביותר.

אבל לצה"ל, כפי שתואר לאורך כל המאמר, יש השפעה החורגת מתפקידו הצבאי והביטחוני. כאמור, צה"ל מהווה מאיץ לפיתוח אישי, חברתי, תרבותי, כלכלי ולאומי – הוא מהווה "חדר כושר אישי" המקנה למשרתים בו כישורים חשובים ורלוונטיים למאה ה-21. צה"ל הוא "חדר כושר לאומי" – הן משום שכל הצעירים ששירתו בו יוצאים לחברה ולמשק כשהם מגובשים יותר ובעלי ביטחון עצמי גבוה יותר והן בשל היותו אמצעי לחיזוק

ישראל. הכלכלה מרוויחה ואזרחי ישראל מרוויחים. דוגמאות יש למכביר, ובראשן חברות בינלאומיות אשר נוטעות את המרכזים שלהן בצפון ובדרום, למרות איום הטילים והרקטות. הן עושות זאת מתוך ידיעה שצה"ל ידע לספק הגנה ברמה גבוהה. היכולת של צה"ל להגן למשל על מרחב המים הכלכליים של מדינת ישראל מאפשרת לחברות השונות להשקיע כספים ולחתום על חוזים, לספק את הגז הדרוש למשק המקומי ולאפשר יצוא רווחי למדינה. מערכת 'כיפת ברזל', המהווה הישג טכנולוגי בקנה מידה עולמי והיסטורי, מעניקה הגנה וביטחון לאזרחי המדינה, אבל גם מספקת "תעודת ביטוח" שמאפשרת להמשיך לבנות ולפתח את הכלכלה ואת התעשייה (ובכלל זה השקעות ומפעלים של חברות ישראליות וזרות). יותר מכך, יקרה ככל שהייתה, ההשקעה התקציבית ב'כיפת ברזל' החזירה את עצמה עשרות מונים. בנק ישראל קבע זאת גם הוא:

"בהינתן שיישובים רבים מלבד אשדוד סבלו מאיום הרקטות, אנו מסיקים אפוא כי התועלת של מערכת 'כיפת ברזל' גבוהה מעלויותיה" (מתוך מחקר "לוחמה אפקטיבית בטרור: רקטות, כיפת ברזל ושוק הדיור הישראלי", בנק ישראל, מארס 2019).

בכל המבצעים ברצועת עזה יירטה מערכת כיפת ברזל רקטות רבות מאוד שכוונו ליישובי מדינת ישראל. מלבד ההגנה והשמירה על חיי אדם, נחסכו לקופת המדינה תשלומים בהיקף של מאות מיליוני שקלים עבור פיצויים על פגיעה ברכוש. היקפי החיסכון עולים עשרות מונים על עלות המיירטים. במבצע שומר החומות, לדוגמה, היקף החיסכון נאמד בכחצי מיליארד ש"ח. מחיר הביטחון גבוה והעלויות הנדרשות להשקעה בצה"ל עצומות, אך מעבר להגנה והביטחון שצה"ל מספק, **הוא מחזיר למשק את ההשקעה בריבית דריבית.**

טיפול האנשים - 'האדם יקר'

צה"ל מקבל לשורותיו את מיטב האנשים, ובזכותם הוא עומד במשימותיו בהצלחה. אך דווקא מסיבה זו אנחנו מחויבים למצות את כוח האדם בצה"ל באופן האיכותי ביותר, לשבץ את החיילים לתפקידים הנכונים ביותר ולטפל באנשים באופן המקצועי והאנושי ביותר.

על כן אנחנו מפתחים כל העת את נושא המנהיגות והטיפול באנשים, ומסיבה זו אנו משכללים את שיטות המיון, השיבוץ והקידום של המשרתים בצה"ל. טבענו את המושג 'האדם יקר' ולאורו אנחנו מטפלים בחיילים. אנחנו מניעים מהלכים מעמיקים של שינוי ושיפור בתהליכי ההכנה לצה"ל, בשכלול שיטות המיון, בשיבוץ למקצועות

צה"ל נדרש להמשיך להשתפר נמנים המשך מגמת ההתייעלות ומיצוי המשאבים. עם זאת, צה"ל הוא נכס ייחודי למדינת ישראל והוא אחת ההמצאות החשובות והמניבות ביותר של מדינת ישראל.

יש שורה ארוכה של סיבות להמשיך לדבוק בעיקרון של חובת הגיוס לצבא, ובראשן איכותו של צה"ל והביטחון שהוא מספק כפועל יוצא של איכות המשרתים בו.

אלו המדברים על נטל הביטחון חייבים לראות את התמונה הכוללת. לא רק שצה"ל אינו נטל, צה"ל הוא נכס. צה"ל מאפשר חיים בטוחים במדינת ישראל, אשר ניצבת בפני אתגרים ואיומים צבאיים חסרי תקדים, צה"ל מחזק ומאיץ יכולות אישיות, צה"ל מחזק ומאיץ לכידות חברתית, סולידריות לאומית והתפתחות כלכלית. צה"ל מספק ביטחון לאומי וביטחון עצמי, ביטחון אישי, ביטחון חברתי וביטחון כלכלי. צה"ל הוא נכס – ביטחוני ולאומי.

רב־אלוף (מיל') אביב כוכבי היה ראש המטה הכללי ה־22 של צה"ל. כיהן כסגן הרמטכ"ל, מפקד פיקוד הצפון, ראש אמ"ן, ראש חטיבת המבצעים באמ"ץ, מפקד אוגדת עזה, מפקד עוצבת האש ומפקד חטיבת הצנחנים.

המרקם החברתי ולהעצמת הסולידריות החברתית והלאומית, דרך חוויה ודרך השתתפות פעילה. יותר מכך, הביטחון וההגנה שצה"ל מספק מאפשרים צמיחה כלכלית, והפיתוחים הצבאיים שבהם צה"ל מתמקד מעודדים את התעשייה המקומית ומאיצים את הכלכלה ואת היצוא.

לסיכום:

- צה"ל מספק הגנה וביטחון;
- צה"ל מפתח ומעצים את הפרט;
- צה"ל מחזק את הסולידריות החברתית;
- צה"ל מסייע להתפתחות הכלכלית;
- צה"ל תורם לסולידריות הלאומית.

מכל הסיבות הללו צה"ל הוא נכס – ביטחוני, חברתי, כלכלי ולאומי. יש שורה ארוכה של סיבות להמשיך לדבוק בעיקרון של חובת הגיוס לצבא, ובראשן איכותו של צה"ל והביטחון שהוא מספק כפועל יוצא של איכות המשרתים בו, אך שורה ארוכה של נימוקים נוספים מחזקת את הטענה.

צה"ל הוא ארגון ענק (לא גדול אלא ענק) עם משימות רבות, ויש בו פערים ונושאים רבים שמחייבים שיפור מתמשך. צה"ל מפיק לקחים, קשוב לחברה הישראלית, לכלל הקולות וגם לביקורת, מודע לרוב לכשלים כאשר הם מתרחשים ולבעיות שנוצרות, והוא פועל באופן שיטתי כדי לטפל בהם ולהשתפר. בין התחומים שבהם

הדיאלוג סביב הוראות הפתיחה באש של צה"ל נוסח 1952

זכי שלום

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

בבוקר ה־25 ביוני 1952 נעה קבוצה של ערבים אזרחי מדינת ישראל, זקנים, נשים וטף, מאזור הכפר ערה (בוואדי ערה) לעבר הגבול עם ירדן. המטרה הייתה לקיים דו־שיח עם בני משפחה וקרובים מעבר לגבול. זמן מה לאחר צאתם לדרך נורתה לעברם אש שהפילה שני חללים ופצעה חמישה אנשים. מטבע הדברים עורר הירי וההרג של ערבים אזרחי ישראל מחאה ציבורית ופוליטית. להגנתו טען צה"ל כי האזרחים הערבים הפרו הוראה מפורשת שהובאה לידיעתם בכל דרך אפשרית – לא להתקרב לגבול, גם אם מטרתם המוצהרת היא יצירת דו־שיח עם אחיהם מעבר לגבול. האזרחים הערבים ותומכיהם הפוליטיים הכחישו טענות אלה מכול וכול. לדבריהם מדובר היה באירוע שחזר על עצמו מספר פעמים בשנה, בידיעתם הברורה של מפקדי צה"ל. לטענתם הם נורו במתכוון וללא כל אזהרה מוקדמת.

אירוע זה העמיד את צה"ל ואת מי שעמד בראשו באותם ימים, הרמטכ"ל יגאל ידין, במצב מביך ומאוד לא מחמיא. קשה להבין מה הביא מפקד כה מנוסה, עתיר זכויות והכרעות אסטרטגיות שקולות לנקוט עמדה כה חריגה, המנוגדת בעליל למערכת הערכים שעל בסיסה קמו מדינת ישראל וצבא ההגנה לישראל.

גם ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן־גוריון יצא חבול מאירוע זה. הוא אומנם השתמש במילים ביקורתיות מאוד על התנהלות הצבא באירוע, אולם ניכרה מצידו מגמה ברורה להכיל את האירוע ולהימנע ממיצוי הדין עם האשמים.

מבוא

בבוקר ה־25 ביוני 1952 נעה קבוצה של ערבים אזרחי מדינת ישראל, זקנים, נשים וטף, מאזור הכפר ערה לעבר הגבול עם ירדן. המטרה הייתה לקיים דו־שיח עם בני משפחה וקרובים מעבר לגבול. מדובר היה בתופעה מוכרת שנמשכה מאז תום מלחמת העצמאות, על רקע צאתם של מאות אלפי פליטים ערבים מתחומי מדינת ישראל והתפרקותן של משפחות וחמולות, שעד אז חיו במסגרת גיאוגרפית אחת. המפגשים התנהלו בעיקר בזמני חגים. הפעם חגגה הקהילה המוסלמית את עיד אל־פיטר. זמן מה לאחר צאתם לדרך נורתה לעברם אש שהפילה שני חללים ופצעה חמישה אנשים.

מטבע הדברים עורר הירי וההרג של ערבים אזרחי ישראל מחאה ציבורית ופוליטית. להגנתו טען צה"ל כי האזרחים הערבים הפרו הוראה מפורשת שהובאה לידיעתם בכל דרך אפשרית – לא להתקרב לגבול גם

אם מטרתם המוצהרת היא יצירת דו־שיח עם אחיהם מעבר לגבול. עוד טען צה"ל כי קודם לירי הוזהרו אנשי הקבוצה לבל ימשיכו בדרכם. הירי, כך השתמע מקביעות אלה, היה אפוא מוצא אחרון בדרך למימוש פקודות צה"ל. האזרחים הערבים ותומכיהם הפוליטיים הכחישו טענות אלה מכול וכול. לדבריהם מדובר היה באירוע שחזר על עצמו מספר פעמים בשנה, בידיעתם הברורה של מפקדי צה"ל. לטענתם הם נורו במתכוון וללא כל אזהרה מוקדמת.

סוגיית הוראות הפתיחה באש ויישומה מעסיקה את המדינה ואת כוחות הביטחון שלה לאורך השנים עד ימינו אלה. הדיון שהתעורר סביב התקרית נסב בעיקר סביב הוראות הפתיחה באש של חיילי צה"ל. במקרה זה מדובר היה בירי לעבר ערבים אזרחי ישראל. תופעה זו חזרה על עצמה לאורך השנים, בין השאר בפרשת כפר קאסם (אוקטובר 1956); אירועי יום האדמה (מארס 1976);

סוגיית הוראות הפתיחה באש ויישומה מעסיקה את המדינה ואת כוחות הביטחון שלה לאורך השנים עד ימינו אלה. הדיון שהתעורר סביב התקרית נסב בעיקר סביב הוראות הפתיחה באש של חיילי צה"ל.

25 הכפרים הערביים באיזור ואדי-ערה עם אוכלוסיה של כ-30 אלף נפש, שסופחו לישראל בעקבות הסכם שביתת הנשק עם ירדן, מהווים עולם בפני עצמו, מעין 'ארץ לא נודעת'. לפני מלחמת העצמאות כמעט שלא דרכה שם רגל יהודית. רק זאת ידענו: מכאן, ומהי אפרים, נהגו לרדת הפורעים כדי לרצוח ולשדוד במושבות השרון. אולי משום כך הם מתרפסים עתה בפני השלטון הישראלי [...]

אין גבול לגילויי הכניעה (נדבה, 1950).

מעבר לכך התרחשה פעילות עוינת בהיקף נרחב של חלק מתושבי האזור, שכוחות הביטחון לא הצליחו להתגבר עליה. בישיבת הממשלה ב-24 במאי 1953 מתאר השר ישראל רוקח את מצב הביטחון באזור ואדי ערה מתוך ניסיונו האישי: "אני", הוא אומר, "נוסע תמיד בלילות בוואדי ערה, כאשר אני צריך להיות בצפון. לא אפסיק זאת. אני מתפלא שלא קורה שם שום דבר. אין שמירה. יש גזלנים, גנבים, שודדים" (ישיבת הממשלה, 1953א). "אין קץ להברחות", כותב יוסף נדבה, [...] הכפרים הערביים בגבולות 'המשולש' מהווים בעיה בטחונית ממדרגה ראשונה. כל הישובים כאן, הם למעשה, אזורי ספר [...] במקרה של חידוש פעולות האיבה יהיה מקום זה נקודת תורפה" (נדבה, 1950; שחורי, 1952).

דברים אלה עשויים לחזק את ההשערה שהירי לעבר האזרחים הערבים לא נבע רק מחשש ממשי לסיכון ביטחון המדינה, על רקע צעדתם של הערבים לעבר גבולות שביתת הנשק. ייתכן מאוד, אם כי אין לנו ראיות לכך, כי הירי לעבר הצועדים היה כרוך גם ברצון "לסגור חשבונות היסטוריים", על רקע פעולות עוינות נגד יהודים שבוצעו על ידי תושבי האזור בתקופה שקדמה למלחמת העצמאות ובמהלך המלחמה. מעבר לכך, ייתכן שהירי לעבר הצועדים נבע גם מתוך רצון של הדרג הביטחוני-צבאי להטיל פחד על האזרחים הערבים החיים באזור, ולהגביר את ממד ההרתעה על מנת לחזק את תחושת הביטחון באזור.

ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 1 ביולי 1952

הפרוטוקולים של דיוני הממשלה ושל ועדת החוץ והביטחון החשופים לעיון הציבור מבליטים באורח ברור

ואירועי אוקטובר 2000. אך היו גם אירועי פתיחה באש בעלי אופי שונה שעוררו הד ציבורי נרחב, וביניהם: הרג שבויים (מבצע קדש, אוקטובר 1956); ירי לעבר מפגינים מעבר לגבול (פרשת בראל חדריה שמואלי, ספטמבר 2021); הרג מחבל פצוע (פרשת אלדור אזריה, מארס 2016); הריגת העיתונאית שירין אבו עקלה (מאי 2022). מדינת ישראל רואה עצמה כחלק ממדינות העולם המערבי, שלאורך שנים ניסו למצוא שבילים מקובלים וראויים בין הצורך להילחם על ביטחון אזרחיהם ועל אינטרסים חיוניים שלהם ובין הצורך לשמור על עקרונות מקובלים של החוק הבינלאומי ומוסר לחימה. הקהילה הבינלאומית ניסתה, ובמידה רבה הצליחה, לגבש הסכמות בינלאומיות סביב עקרונות המלחמה המותרים והוראות מוצדקות של פתיחה באש. ואולם רבים במדינת ישראל סבורים שישראל היא מדינה הפועלת בנסיבות ייחודיות, בגין העובדה שעצם קיומה נתון תחת איום מאז שזכתה לעצמאות.

לפיכך היא "רשאית" לסבור כי "מותר לה" להחיל על עצמה קריטריונים גמישים יותר של הוראות פתיחה באש. איום זה התעמעם משהו ככל שמדינת ישראל התחזקה מבחינה מדינית וצבאית, וקיומה כחברה בולטת במערכת הבינלאומית שוב אינו מוטל בספק. ואולם בתקופה שבה עוסק מחקר זה, שנים ספורות לאחר השואה ומלחמת העצמאות, תחושת האיום הקיומי נתפסה כאמיתית וממשית, ולהערכתנו היא השפיעה במידה רבה על תהליך קבלת החלטות, הן בדרג השטח והן ברמה המדינית-צבאית הבכירה.

ריבוי המלחמות ואירועי לחימה שונים העלו לא אחת על סדר היום הציבורי במדינת ישראל את הדילמות הנוגעות לרצון הטבעי של מדינת ישראל להביס את אויביה מצד אחד, ולשמור על צלם אנוש וחברות ללא עוררין במסגרת המדינות הנאורות בעולם, מצד שני. אירועים רבים שבהם היו חריגות קשות מכללים של מוסר לחימה ושמירה על טוהר הנשק הפכו לנושאים השנויים במחלוקת קשה בחברה הישראלית. המחקר שלפנינו עוסק באירוע קשה שהתרחש ב-1952 ובמסגרתו נהרגו אזרחים ערבים בידי צה"ל. חשוב לנו להאיר אירוע זה ואת ההתדיינות שבאה בעקבותיו. אולי נוכל ללמוד מכך לקחים לימינו אלה.

רקע

ברקע הירי לעבר תושבי הכפר ערה עומדים, קרוב לוודאי, גם "זיכרונות היסטוריים" קשים במאבק עם תושבי האזור בתקופה שקדמה למלחמת העצמאות ובמהלך המלחמה. כך כתב יוסף נדבה בסקירה על ואדי ערה:

במדינה ובתקשורת. ידין אינו טורח להציג טיעונים שיצדיקו מהלך כה חמור ומרחיק לכת כלפי אזרחי המדינה, המבקשים להיפגש עם קרוביהם לאחר שהמלחמה כפתה עליהם אובדן של אדמה, רכוש ובתים, והתפרקות של משפחות.

הרמטכ"ל מציין רק את עניין הברחת הכספים כשיקול במסגרת ההחלטה למנוע את המפגשים. לא ברור מה היה היקף התופעה שעליה דיבר הרמטכ"ל, ומה מידת הנזק שהיא גרמה למדינת ישראל. אף אחד מחברי הוועדה אינו רואה לנכון לתבוע מהרמטכ"ל להציג בפני חברי הוועדה נתונים מתבקשים, שיאפשרו להם לגבש עמדה בסוגיה מורכבת זו. כמו כן לא ברור אם נשקלה הסכנה שמניעת המפגשים עם הקרובים בקרבת הגבול תיצור אווירה של תסכול ומחאה בקרב ערביי ישראל ותעודד פעולות עוינות לישראל, אשר יציבו איומים חמורים בהרבה, מעבר לאיומים הכלכליים שעליהם דיבר הרמטכ"ל.

בפועל, קובע הרמטכ"ל, האזרחים הערבים סירבו להישמע להוראות אלה ולהימנע ממפגשים עם קרוביהם מעבר לגבול. עם זאת הוא מודה שכוחות הביטחון לא אכפו הוראות אלה ביד קשה הלכה למעשה בתקופה שקדמה לאירוע הדמים הנדון כאן. בפועל הם נתנו להבין שהם נוהגים בדרך של "עצימת עין" נוכח הפרות חוזרות ונשנות של הוראות והנחיות שנותרו כאבן שאין לה הופכין. טקטיקה לא הוגנת זו אפשרה לצבא לפעול בשרירות לב ולהחליט על דעת עצמו, בעיתוי הנראה לו, מתי ובאיזו מידה של נחישות הוא אוכף את ההוראות. ב-26 ביוני 1952, מספר הרמטכ"ל, בשעה שמונה בבוקר נתקל משמר הגבול בקבוצת צועדים ערבים שניסו לעבור את הגבול ולהיפגש עם קרוביהם. הקבוצה הוזזה באורח ישיר שאם תנסה לעבור את הגבול יינקטו נגדה צעדים קיצוניים יותר, והיא שבה לאחור (ועדת חוץ ובטחון, 1952א). הרמטכ"ל מודה אפוא ששיטת הפעולה הטבעית בנסיבות אלה, של התקרבות כוחות הביטחון אל הצועדים ואזהרתם שלא ימשיכו בצעידה, הצליחה להביא למימוש הוראות צה"ל מבלי שהיה צורך בשימוש בירי קטלני. מדוע אפוא היה צורך בירי ממרחק לעבר קבוצת אזרחים שהגיעה למקום מעט מאוחר מדי? לרמטכ"ל הפתרונים.

במקביל, לדברי הרמטכ"ל, הציב צה"ל מארבים בנקודות שונות לאורך הגבול. הרמטכ"ל אינו מסביר מדוע היה צריך לנקוט שיטת פעולה המתאימה למלחמה במסתננים החודרים לארץ ממדינות שכנות במטרה לפגוע באזרחים וחיללים, במקום למנוע התקרבות אזרחים לגבול. החיללים קיבלו, לדברי הרמטכ"ל, "הוראות ברורות [...] שכל גוף שינסה לעבור מעבר-

את המבוכה הרבה, ובמידה רבה את חוסר האונים של הממשלה ובעיקר של העומד בראשה דוד בן-גוריון, נוכח האירוע הקשה בכפר ערה. המגמה הבולטת מן השלבים הראשונים של האירוע היא לדחות את הדיון הפומבי בתקרית מביכה זו למועד מאוחר ככל האפשר. זאת מתוך הנחה, מוצדקת כשלעצמה, שחלוף הזמן יפחית את העניין הציבורי והפוליטי באירוע, יסיר מן הממשלה את הצורך לעמוד במצבים מביכים ויאפשר לה ולצה"ל לצאת ממנו ללא פגיעה גדולה מדי בשמם הטוב של המדינה ושל כוחות הביטחון שלה, ומבלי שיווצר סיכון משמעותי ליציבותה הפוליטית של הממשלה.

יושב ראש ועדת החוץ והביטחון מאיר ארגוב מתייבץ באורח החלטי לצד הממשלה בסוגיה זו, תוך שהוא מנסה להנמיך פרופיל בכל הקשור לחומרת האירוע, ובעיקר אל מול הטענה שהיה כאן אירוע שניתן להגדירו "רצח": "בקשר עם מה שקרה בודיערה", הוא אומר, "כאילו ביום מסויים רצחו שם ערבים, ביקשה נשיאות הכנסת שלפני שהצעות אלה מובאות למליאת הכנסת תקבל ועדת החוץ והביטחון אינפורמציה בעניין זה". ארגוב פונה לשר הביטחון, בן-גוריון, בבקשה להציג את עמדתו בסוגיה זו. בן-גוריון מעדיף שפרטי האירוע יימסרו על ידי הרמטכ"ל יגאל ידין. בכך הוא נותן ביטוי למגמה שהוא מפגין מתחילת האירוע, לבדל את עצמו ככל האפשר מן האירוע, כך שעיקר האחריות תיפול על צה"ל (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 4).

"בשנתיים האחרונות", אומר הרמטכ"ל ידין, "נהגו תושבים של כפרים ערביים בישראל, בניגוד להוראות של השלטונות הצבאיים, עם סיום חג הרמדן לעבור בקבוצות את הגבול פה ושם על מנת להפגש עם כל מיני קרובים או לא-קרובים, מהצד השני". בשנה שעברה, אומר הרמטכ"ל, הזהירו השלטונות הצבאיים את הכפרים בסביבות ואדי ערה שלא יעשו זאת יותר. השנה גדל היקפה של תופעה זו, שכללה בין השאר העברה בלתי חוקית של כספים. על רקע זה החליט צה"ל להגביר את הפטרולים באזור. השנה, מבהיר הרמטכ"ל, הגיעו לידי צה"ל ידיעות קונקרטיות על כוונות של ערבים רבים באזור ואדי ערה לעבור את הגבול ולהיפגש עם קרובים. על רקע זה הזהיר המושל הצבאי את המוח'תרים כי עליהם להימנע ממפגשים אלה עם קרוביהם, על הגבול או מעברו השני (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 4).

ניסוח דבריו של ידין מצביע על כך שהוא נוטה לראות בערביי ישראל גורמים עוינים למדינת ישראל, בדומה למסתננים החודרים לארץ ממדינות שכנות ומבצעים בארץ פעולות אלימות המכוונות לפגוע במדינת ישראל ובאזרחיה. הלך רוח כזה היה נפוץ למדי באותם ימים בקרב גורמים רבים במערכת הפוליטית והביטחונית

למנהיגות המדינה אלא גם לראשי מפלגתו. ראוי לזכור כי צה"ל של אותם ימים היה "מוסד מקודש" למדי. הנטייה הייתה לתת לו גיבוי גורף, בייחוד במה שקשור במאבק עם הערבים. הביקורת של ריפתין וכמה מחבריו על פעילות צה"ל באירוע הנדון הייתה ללא ספק תופעה חריגה בנוף הפוליטי של מדינת ישראל.

חבר הכנסת ריפתין נחשב בעיני ראשי מפא"י כמי שמוביל קו שמאלי רדיקלי התומך בברית המועצות ובהנהגתה ללא סייג, וכן קו לוחמני ומתריס מול גופי הביטחון בישראל ובתחום ההגנה על זכויות ערביי ישראל ו"מעמד הפועלים". תמיכה זו של ריפתין בקומוניזם הסובייטי בשנות ה-50 החשוכות, וגם בשנים מאוחרות יותר, הובילה אותו לעימותים גם עם הנהגת מפ"ם בראשות מאיר יערי ויעקב חזן (בן-אהרן, 1977; חלמיש, 2013, עמ' 53; סופר למרחב, 1967).

כבר בראשית דבריו מערער ריפתין על הגרסה של השתלשלות האירועים שהציג הרמטכ"ל בפני חברי הוועדה. הגרסה שהוא מציג נוסחה לדבריו על ידי אליעזר בארי, מרכז המחלקה לפעולה ערבית במפ"ם. היא אמורה הייתה להתפרסם כמאמר ב"על המשמר", אולם הצנזורה מנעה את הפרסום. בארי הגיע למקום האירוע שעתיים לאחר תחילת התקרית יחד עם חבר הכנסת מטעם מפ"ם רוסתום בסתוני. הם דיברו גם עם עדי ראייה ערבים וגם עם נציגי הממשל הצבאי. הם באו לכפר כדי לברך את חבר מפ"ם אחמד אל-ח'אלד, שגר בכפר ערה, לרגל חג עיד אל-פיטר שחל באותו יום. עם בואם לכפר ערה נודע להם כי אחמד היה אחד ההרוגים באותו אירוע. כל העדויות שנמסרו להם "שונות לחלוטין" מן הגרסה שהציג דובר צה"ל, אומר ריפתין. כל אחד מן העדים מוכן למסור את גרסתו בפני בית דין או ועדת חקירה (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 5).

בשלב זה מבין הרמטכ"ל, קרוב לוודאי, כי הוא נקלע לעימות עם אישיות פוליטית חריגה שאינה מוכנה להתיישר ולענות אמן גם מול רמטכ"ל כה סמכותי ועתיר ניסיון כמו ידן. הרמטכ"ל חייב היה להבין שהתמשכות העימות עם ריפתין תפגע קשות ביוקרתו ובאמינותו של צה"ל ושל העומד בראשו. הוא יכול היה לסגת קמעה ולהציע הקמת ועדה שתבחן את האירוע, ובכך למעשה "לקבור" את הפרשה. ואולם הרמטכ"ל סבר, ככל הנראה, שהתהילה הרבה שאפפה את דמותו לאחר הניצחון שהוביל במלחמת העצמאות תאפשר לו לכפות את עמדותיו על הדרג המדיני. הוא בחר, שלא בטובתו, להתחפר ולהמשיך את ההתנצחות עם ריפתין וחבריו, שהידרדרה לא אחת גם לפגיעות אישיות: "אני סומך על רב סרן במקום" (הכוונה, קרוב לוודאי, לדובר צה"ל עמינדב פרי, שהיה אז בדרגת סגן-אלוף, או לקצין אחר

הירדן למדינת ישראל או מישאל לעבר הירדן יש להזהיר אותן, ואם לא ייעצר, לירות בו, פרט אם [אלא אם] הגוף הוא נשים וילדים ויש לעשות הכל על-מנת לא לפתוח באש על גוף כזה" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 4). הכשל המרכזי שהביא לאירוע החמור בוואדי ערה, כך עולה מדברי הרמטכ"ל עצמו, הוא בהוראות שניתנו לחיילים, שכללו במפורש הרשאה לירי קטלני לעבר אזרחי מדינה שאינם מסכנים חיי החיילים. הרמטכ"ל, כך ניתן להתרשם מן המקורות שבידינו, כלל אינו ער למצב המביך שבו הוא נמצא לנוכח תמיכתו בפעילות זו של כוחות הביטחון. אפשר אולי להבין זאת רק על רקע התחושות הקשות של לוחמה מול אויב ערבי עיקש, שהפילה לא מעט חללים בצד הישראלי לפני מלחמת העצמאות, במהלכה ואחריה. סיבה אפשרית אחרת היא הרצון שלו לקבע את מעמדו ככבר-סמך ראשי בסוגיות ביטחוניות, כל זאת על רקע המחלוקות הקשות שהתגלעו בינו לבין בן-גוריון לאורך השנים ובאותה תקופת זמן. מארב אחד של צה"ל, ממשיך ידן, נתקל בקבוצת אזרחים ערבים שעמדה לעבור את הגבול. מניסוח זה משתמע שגם הרמטכ"ל מודה בכך שקבוצת הערבים שעליה נפתחה האש הייתה במרחק מן הגבול. בהמשך יימסרו גרסאות אחרות בסוגיית מידת הקרבה לגבול. המארב פקד על הערבים לעמוד. מאחר שלא עצרו הוא פתח עליהם באש. כתוצאה מכך נהרגו שניים ונפצעו חמישה. כך בפשטות, בניסוח לקוני ללא הבעת צער וכאב, מדווח הרמטכ"ל על ירי קטלני של חיילים לעבר אזרחים.

מעניין לציין שידן אינו טורח לציין בעדותו זו שהחיילים ירו תחילה באוויר ואחר כך לעבר הרגליים, כפי שנטען בהמשך. מפקד המשמר, מספר הרמטכ"ל, הודיע על המקרה מיידית לכל הגורמים הנוגעים בדבר, ונציג המושל הצבאי, שחשש מתגובה אלימה מצד קרובי האזרחים הערבים, הזמין תגבורת. שני ההרוגים היו מהכפר ערה. באזור, מבהיר הרמטכ"ל, שורר שקט ואין חשש לאירועים נוספים. בין הפצועים יש שני ילדים. הרמטכ"ל טען כי האירוע התרחש על הגבול. הצד הערבי הציג עמדה מנוגדת שלפיה התקרית התרחשה במרחק ניכר מן הגבול (ועדת חוץ ובטחון, 1952א).

בהמשך הישיבה מתפתח עימות חריף בין הרמטכ"ל ובין חבר הכנסת מטעם מפ"ם יעקב ריפתין. הרמטכ"ל ייווכח עד מהרה כי שגה באורח חמור בכך שנכנס לעימות עם חבר הכנסת ריפתין. העימות פגע באורח קשה במעמדו של הרמטכ"ל וביוקרתו. ריפתין היה חבר כנסת שידע להיאבק על עמדותיו בנחישות רבה וללא מורא. הוא ניחן ביכולות אינטלקטואליות ובכושר ביטוי מרשימים ביותר. הוא היה גורם מאתגר לא רק

הוא לא דרש הקמת ועדה חקירה משפטית על האירוע (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 6).

הרמטכ"ל ידן מנסה בדברי תשובתו לדחוק את ריפתין לפינה תוך הצגת טיעונים פורמליסטיים, ומתאמץ לגמד את המחלוקת ביניהם לסוגיה טכנית של מיקום הצועדים בעת הירי – סוגיה שלגביה, מן הסתם, יש לצבא הנמצא בשטח עליונות על פני "עסקן פוליטי" המרוחק ממקום האירוע: א. הערבים הלכו להיפגש על הגבול עם תושבים של מדינת אויב. ב. הם ידעו שהדבר נאסר עליהם. ג. הפעולה שלהם הייתה בניגוד לחוק ולמרות האזהרה של השלטונות הצבאיים. המחלוקת היחידה היא סביב השאלה אם האירוע היה על הגבול, כפי שטוען צה"ל, או חצי קילומטר מהגבול, כפי שטוען ריפתין. ידן עומד על דעתו שחברי הקבוצה היו על הגבול וניסו להיפגש עם תושבים של ארץ אויב בניגוד להוראות הצבא (ועדת חוץ ובטחון, 1952א).

ברור לכול שדבריו של הרמטכ"ל מציגים תמונת מצב חלקית. הוא בוחר להתמקד בסוגיות שוליות, בעלות אופי טקטי ביסודן, לרבות שאלת המרחק מן הגבול שבו נמצאו האזרחים בשעה שנפתחה עליהם האש. המחלוקת אינה סביב שאלות אלה, והרמטכ"ל יודע זאת היטב. המחלוקת היא בסוגיה רחבה, עקרונית ומוסרית: האם רשאי צה"ל, גם אם הנתונים שהציג הרמטכ"ל נכונים, לירות ירי קטלני לעבר אזרחים ישראלים, כולל זקנים וטף, שלכל הדעות אינם מסכנים את חיילי צה"ל? (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 6).

בשלב זה נזהרים חברי הוועדה בכבודו של הרמטכ"ל. איש מהם אינו מנסה להעמיד אותו על מקומו ולהבהיר לו שבמדינה מתוקנת ודמוקרטית כמו מדינת ישראל, חיילים אינם יכולים לירות ירי קטלני על אזרחי המדינה, גם אם הם נתפסים כמי שעברו על החוק, כל עוד אין במעשיהם סיכון לחייהם של חיילי צה"ל. מה גם שניתן היה להניח ברמה גבוהה של סבירות שהעבירה על החוק נעשתה בשוגג ולא במזיד. קרוב לוודאי שגם החשש מתגובה נרגזת של בן-גוריון מילא תפקיד ברתיעתם של חברי הכנסת מפני הצגת עמדה מתריסה מול הרמטכ"ל (ועדת חוץ ובטחון, 1952א).

רמטכ"ל גמיש יותר יכול היה להביא את האירוע לקו הגמר בצורה טובה הרבה יותר. הוא יכול היה פשוט להביע צער עמוק על האירוע הקשה, ליזום חקירה בידי גורמים הזוכים לרמת אמינות גבוהה בציבור, למשל אלופים בצה"ל ואישים בכירים במערכת הביטחונית או המשפטית. הממשלה יכולה הייתה לתת לוועדה זו מנדט רחב יותר מאשר חקר האירוע בכפר ערה. ועדת חקירה כזו לא הייתה חייבת להגיש דוח מייד. ממילא חלוף הזמן היה מעמעם את העניין בסוגיה. הדוח של

בדובר צה"ל בדרגת רב-סרן), הוא אומר, "יותר מאשר על אליעזר בארי" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 5). חבר הכנסת ריפתין אינו נשאר חייב: "אני מלא כבוד לרב-סרן הבלתי-ידוע", הוא אומר לרמטכ"ל בנימה בלתי מוסתרת של זלזול, "אבל אינני רואה כל יסוד מדוע צריך הרמטכ"ל להעדיף אותו על פני מישהו אחר". דברים אלה מפגינים בעליל חוסר אמון בממסד הצבאי. ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון המשתתף בשיבה שומע את דבריו, אך בוחר שלא לתת גיבוי לרמטכ"ל בשעה קשה למדי עבורו. בכך הוא מוסיף נדבך על הפגיעה הקשה במעמדו של הרמטכ"ל. ריפתין מנצל זאת: "אני ממשיך בתיאור המקרה", הוא אומר, על אפו ועל חמתו של הרמטכ"ל ידן" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 5).

רמטכ"ל גמיש יותר יכול היה להביא את האירוע לקו הגמר בצורה טובה הרבה יותר. הוא יכול היה פשוט להביע צער עמוק על האירוע הקשה, ליזום חקירה בידי גורמים הזוכים לרמת אמינות גבוהה בציבור, למשל אלופים בצה"ל ואישים בכירים במערכת הביטחונית או המשפטית.

תושבי המשולש, אומר ריפתין, נוהגים מדי פעם להיפגש עם קרוביהם וחבריהם הגרים בירדן. השנה לא ניתן אישור למפגשים אלה והאיסור נשמר בקפדנות עד תחילת החג הראשון. הערבים הבינו שהדבר נועד למנוע הברחת כסף ישראלי. ואכן, לאחר החג הראשון האיסור על המפגשים בוטל הלכה למעשה. נציגי השלטונות שנכחו במקום לא ניסו למנוע את המפגשים. ביום האחרון של החג יצאה קבוצה גדולה של חוגגים להיפגש עם קרוביהם ליד הגבול. הקבוצה מנתה בין שישים לשבעים איש, כולל נשים וילדים. חלקם היו רכובים על חמורים וחלקם הלכו ברגל (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 5). בהיותם כחצי קילומטר מהגבול, ממשיך ריפתין, הומטר עליהם פתאום בלי אזהרה מוקדמת מטר רירות שנמשך גם כאשר האנשים נשכבו על האדמה, חלקם פצועים וחלקם חיפשו מחסה. חברי הקבוצה טענו שלא הייתה להם שום כוונה לחצות את קווי שביתת הנשק. גם נציג הממשל הצבאי שעימו שוחח בארי לא טען שהייתה כוונה כזו. חברי הקבוצה טענו שאיש לא ביקש מהם לעצור, ומן הסתם הם לא סירבו לעשות זאת. עדויות אלה נתמכות גם על ידי אנשים נוספים שיהיו בקרבת מקום. האירוע הנורא, אומר ריפתין, גרם לזעזוע עמוק גם בקרב יהודים וגם בקרב הערבים. אירוע כזה מסכן את הביטחון של מדינת ישראל. ריפתין הביע תקווה כי שר הביטחון יגנה את המעשה ויוקיע את הנאשמים.

מוסמכת על האירוע, הסותרת את הנתונים שמסר הצבא: "לי יש אינפורמציה", הוא אומר, "שהיא קצת שונה, ואני הזדעזעתי לצורה שענין [האירוע] זה נמסר בישיבה זו". עם זאת הוא סירב לפרט את פרטי המידע שבידיו. בן־גוריון מעדיף למקד את הביקורת שלו באיש הימין, אולי מתוך תקווה שדרך פעולה זו תעביר למפ"ם מסר שתנועת העבודה כולה נמצאת תחת מתקפת הימין, ומן הראוי לה למפ"ם להנמיך את פרופיל ביקורתה על צה"ל: "אני חושב", הוא אומר, "שמחובתו של חבר הכנסת בן־אליעזר למסור כאן את האינפורמציה שיש לו" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 2).

בן־גוריון מנצל את דבריו של בן־אליעזר כדי להציע שתתבצע חקירה מלאה של האירוע – דבר שיחייב את בן־אליעזר למסור את גרסתו לתקרית. בן־גוריון סבור שחקירת האירוע צריכה להתבצע על ידי גוף צבאי: "אני מבקש", הוא אומר, "את המטה [הכללי] לברר [את פרטי] מקרה זה [...] ישמעו את העדים ויחקרו אותם, ואני מקווה שתוך שבועיים יהיה אפשר למסור מסקנות לוועדה זו" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 7). בן־גוריון אינו אומר מי ימנה את חברי הוועדה. האם מינוי חברי הוועדה צריך להיעשות בתיאום עם שר הביטחון? ומה בדיוק יהיה כתב המנדט שלה? בן־גוריון אינו רואה שום בעיה בעובדה שהגוף האמור להיחקר הוא זה שיחקר את האירועים.

בן־גוריון מבין שמסירת החקירה לגוף חיצוני תוציא את האירוע מכלל שליטה, והיא עלולה להוביל למשבר פנימי חמור. על רקע זה הוא ממנה לקבוע כי

לא תהיה זו חקירה משפטית אלא חקירת העובדות. המוסד שיחקר זה לא יהיה משפט, תהיה רק חקירת העובדות על ידי הממשלה [...] אני מתפלא שאני צריך לומר זאת, אני חושב שחבר הכנסת ריפתין יודע זאת, הממשלה אינה עורכת משפט [...] אבל אהיה מוכן להביע דעה לאחר שתהיה חקירת העובדות. (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 9).

בן־גוריון סבור שקודם צריך להיות דיון על העובדות, ורק לאחר מכן יוחלט אם יש צורך בפעולה משפטית. אין ספק שהוא מבין היטב את המצב הנפיץ שמולו הוא ניצב. הוא נעמד על רגליו האחוריות כדי להבטיח שבדיקת האירוע תהיה במידה רבה בשליטתו. בשלב זה הוא מבקש גם למשוך זמן. הוא מבין היטב את משקלו של גורם הזמן. ברור לו שככל שהזמן יתמשך תלך ותתעמעם הדרשה לחקירה בלתי תלויה.

ועדה כזו היה מתמקד מן הסתם בסוגיות רחבות הנוגעות ליחסים שבין מדינת ישראל והמיעוט הערבי בתוכה. ממילא לא הייתה מתחייבת החלטה על ענישה כלשהי בגין הפרשה.

סביר להניח שחברי הכנסת, גם אלה מבין חברי מפ"ם שמתחו ביקורת על התנהלות צה"ל באירוע, היו מקבלים הסדר כזה בהבנה. אלא שהרמטכ"ל בחר בדרך שונה. הוא החליט להתחפר בעמדותיו, לפגוע באמינותם של חברי כנסת ולהלן, בצורה היכולה להתפרש כהתבכיינות, על הביקורת הקשה שמוטחת כלפי הצבא בגין האירוע: "אני מצטער ביותר", אומר ידן, "שהצבא מוכה מכל הצדדים. כאשר הוא עושה פעולה יותר מדי חריפה הולכים לערבים ואומרים להם שהצבא לא היה בסדר ונדאג שזה יהיה בסדר". הפעלת הצנזורה באירוע זה, טוען ידן, לא נועדה להסתיר את האירוע מעיני הציבור: "הצנזורה", טוען ידן, "פסלה את פרסום הידיעה הזאת רק בגלל זה שהוא מערער את אמונם של החיילים בפעילותם ליד הגבול ומנסה להוכיח שההוראות והאינפורמציה שהם מקבלים הם בניגוד להוראות של המוסדות המוסמכים" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 6).

הרמטכ"ל מוסיף ומלין:

החיילים אינם יושבים פה בוועדה [נינוחה ורגועה] או בתל־אביב, הם יושבים ליד הגבול ומקבלים הוראות שאם אדם עובר את הגבול אחרי שהזהירו אותו חייבים לירות בו. אם הוא הולך אל הגבול להפגש עם תושבים של מדינה עוינת, ותהיה ההסברה שלו לכך אשר תהיה – ואין כאן כל שאלה של מפלגות [הצבא חייב למנוע זאת].

בנסיבות אלה, כלומר אם נבחרי הציבור לא יעניקו לצה"ל גיבוי בפעילותו הצבאית, אומר הרמטכ"ל בנימת איום מרומזת, אזי הוא עלול להסיק מסקנות אישיות. "הצבא לא יוכל במשטר זה של הסתננויות לנקוט בפעולות הדרושות, אנו רואים בזה [בביקורת על הצבא] עידוד לפעולות בלתי חוקיות נגד מדינת ישראל. אם יתנו כאן הוראות אחרות איך להלחם ליד הגבול, בבקשה" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 6–7).

כהרגלו ומתוך רצון להסיט את הביקורת לעבר האופוזיציה, בן־גוריון מפנה את האש אל חבר הכנסת אריה בן־אליעזר חבר תנועת החירות, המאמצת עמדות ימניות בסוגיות מדיניות־ביטחוניות. האחרון חובר למעשה למפלגת השמאל מפ"ם במאמציה לערער את אמינותו של הרמטכ"ל. בן־אליעזר טוען שיש בידו אינפורמציה

יום, לילה לילה בכל האזורים [...] הן פעולות נכבדות ויבורך הצבא בפעולה זו, אבל [...] אנחנו לא מדברים על אזרחים של מדינה עוינת. אנחנו מדברים על תושבי ישראל. אם גם להניח שהם הוזהרו בעוד מועד, דבר שמוטל בספק" [אין הצדקה לירי עליהם].

"האם", הוא תוהה, "לכוחות הבטחון שלנו בשעה 8 בבוקר, לאור היום, בחבורה של עשרות נשים וגברים, לא היו אמצעים קודמים לפני שפתחו באש?" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 7-8).

בן-אהרן ממשיך ואומר:

אני יכול לקבל דבר כזה שבליילה כאשר נלחמים במסתננים לא יכולים לדרוש מהחייל להזהיר פעם, פעמיים ושלוש ושיבחין אם זה אויב או ידיד, אבל זה היה מקרה לאור היום, תושבים של מדינת-ישראל [...] עשרות גברים, נשים וילדים בבגדי חג הולכים להפגש עם קרובי משפחה מעבר לגבול, דבר שהיה מקובל במשך שנים [...] מדוע הרמטכ"ל כל כך בטוח בדבר זה? [שפעולת החיילים הייתה תקינה]. זה הדבר שמעורר אצלי ספיקות רציניים [לגבי שיקול הדעת של הרמטכ"ל] [...] מדוע הרמטכ"ל כל כך משלים עם זה? מדוע הוא מקבל זאת כדבר מובן מאליו שהפעולה היחידה שהפלוגה שלנו יכלה לעשות באותו מעמד הוא לירות על-מנת להרוג. אין עדות שירו קודם באוויר [...] אין עדות שמישהו מבין החיילים ניגש אליהם [כדי להידבר עם הקבוצה]. לא היה שום חשש לחיי החיילים [...] אילו ניסו להחזיר אותם בכוח או לעצור אותם במקום [היה נמנע ההרג]. ישנם עשרות אמצעים [להתמודד עם אירוע כזה], מה הסמכות במרחק של 200 מטר לפתוח באש? איך הרמטכ"ל מקבל זאת שלא היה שום מוצא אחר? [...] אינני מעלה על הדעת שאלה ההוראות וזו המדיניות האפשרית מצד המטה הכללי [...] (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 8).

בן-אהרן ביקש שהחקירה לא תהיה רק בממד הצבאי, ושאם יוברר שפעולה זו לא הייתה הכרחית, צריך שיהיה גילוי דעת של המדינה וגם תשלום פיצויים. מאוחר יותר, כפי שנראה להלן, בן-אהרן אינו מהסס להגדיר את

בנסיבות של אותה תקופת זמן, כאשר ערביי ישראל היו עדיין תחת ממשל צבאי ורבים ראו בהם גורם מסוכן לביטחון המדינה, בן-גוריון יכול היה להניח כי עדי ראייה ערבים יחששו מאוד להעיד בפני ועדה המודרכת, בסתר ובגלוי, על ידי אנשי צבא. הוא יכול היה להניח גם שוועדה שחבריה באים מן המגזר הביטחוני-צבאי לא תעז להתעמת עם הרמטכ"ל, ולפיכך עמדותיה יהיו קרובות לעמדותיו של הרמטכ"ל. דהיינו, היא תיתן גיבוי מלא לצה"ל. ככל שניתן להתרשם, סוגיית מראית העין לא הטרידה אותו יתר על המידה. הוא היה נחוש בדעתו "לסגור את העניין" ולצמצם את הנזקים ככל הניתן. יושב-ראש הוועדה מאיר ארגוב התייבב עד מהרה לצד בן-גוריון וניסה להאיץ עוד יותר את התהליך של הנמכת פרופיל האירוע על ידי דחיית הדיון לשבועיים, לאחר סיום עבודת הוועדה (ועדת חוץ והביטחון, 1952א; ועדת חוץ ובטחון, 1952ג).

אין תמה שבנסיבות אלה מביע גם הרמטכ"ל תמיכה ב"חקירה", והוא אפילו מנסה לרמוז על המסקנות המתבקשות מצידה לאחר שתבצע בדיקה של האירוע: "אני רואה", הוא אומר, "שהחיילים שלנו היו ב-100% בסדר. הייתי רוצה לדעת אם חברי הכנסת חושבים שפגישה של תושבי מדינת-ישראל, ללא רשות משלטונות ישראל, עם תושבים של ארץ עוינת למדינה, זו פעולה חוקית או שזו פעולה שיש להלחם נגדה בכוח?" (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 7).

שוב נתפס הרמטכ"ל בהתבטאות המפגינה קיבעון מחשבתי וניסיון להציג תמונת מצב שנועדה להטעות את דעת הקהל, ואולי גם אישי ציבור. הרמטכ"ל ידע היטב שאיש אינו יכול לטעון שצעת הערבים מכפר ערה אינה יכולה להיחשב חוקית, אפילו אם יתברר שהם לא ידעו על איסור הצעדה. הרמטכ"ל גם ידע היטב שאיש לא היה מתנגד אילו הופעל כוח סביר, לאחר התרעה, כדי לגרום להם לחזור לבתיהם ולא להמשיך בצעדה. אבל כאן מדובר על תגובה חריגה של ירי לעבר אזרחים תמימים, שאינו יכול להיות מוצדק בשום צורה שהיא. הרמטכ"ל חטא כאן בניסיון להשתמש ב"מכבסת מילים" כדי להציג בפני חברי הוועדה תמונת מצב שהייתה רחוקה מן המציאות.

מבין חברי הכנסת, רק חבר הכנסת יצחק בן-אהרן מעמיד את הרמטכ"ל על מקומו ומבהיר לו שהצורך להילחם בהסתננויות אין פירושו היתר להרוג אזרחים לא חמושים, גם אם הם עברו על החוק:

איש אינו יכול להטיל ספק במשימה החמורה מאד המוטלת על כוחות הבטחון בקשר עם המצב בגבולות שהפכו לפעולות דמים יום

ספורות קודם לכן, והצליחה לסיים את האירוע מבלי שהופר החוק וללא שפיכות דמים.

טיעונים אלה השיגו, לפחות חלקית, את יעדם. על רקע דברים אלה חש ריפתין, ככל שניתן להתרשם, אי־נוחות מהתקפותיו על הרמטכ"ל ידן, והוא מבקש לפייס אותו ולהבהיר לו כי אין כוונה לפגוע במעמדו: "אין כוונתי חלילה", הוא אומר לו, "לפגוע בכבודו של הרמטכ"ל". ואולם ידן, קרוב לוודאי פגוע עד עמקי נשמתו מן הניסיון של חברי כנסת לערער על מעמדו ועל הסמכותיות שלו, אינו מראה נכונות להתפייס. הוא העריך ככל הנראה שמעמדו הציבורי כרמטכ"ל שהוביל את צה"ל לניצחון הגדול במלחמת העצמאות יספיק כדי להוריד את הסוגיה מסדר היום הציבורי. מעבר לביקורת על תפקוד צה"ל באירוע, אין ספק כי מה שפגע בו יותר מכל היה היעדר גיבוי ממשי מצד ראש הממשלה ושר הביטחון בן־גוריון, שעזמו הלך בדרך ארוכה וזרועת מוקשים לאורך מלחמת העצמאות (ועדת חוץ וביטחון, 1952א, עמ' 9).

ואולם בן־גוריון, באורח שאינו צריך להפתיע, בחר לאמץ עמדה שנראתה לו נכונה באותה נקודת זמן, כך ששיקולים של קשר אישי ו"ברית העבר" לא נראו לו רלוונטיים. מעבר לכך, צריך להדגיש כי בתקופה הנדונה החלו להתגלע מחלוקות חריפות בין בן־גוריון לידן סביב מבנה צה"ל והתקציב. מחלוקות אלה הובילו בסופו של דבר להתפטרותו של ידן מתפקידו כרמטכ"ל ב־23 בנובמבר 1952 (בר־און, 2017, עמ' 272). מכל מקום, בהיעדר יכולת להתעמת עם בן־גוריון, הנמצא בעמדת כוח חזקה מאוד באותה תקופה, בוחר ידן להוציא את תסכוליו על ריפתין: "תפגע בכבודו של הרמטכ"ל", אומר לו ידן, "אבל לא בכבודם של החיילים" (ועדת חוץ וביטחון, 1952א, עמ' 9).

ריפתין לא נשאר חייב ומוסיף נדבך של ביקורת בכך שהוא מערער בגלוי ובאורח בוטה על היכולת של צה"ל לחקור אירוע כזה בצורה אובייקטיבית, שעה שהאיש העומד בראשו מפגין התבצרות כה עזה בעמדותיו:

אינני חושב שאמרתי משהו פוגע, אני מוכן לבדוק אותו. אם דיבור של נימוס מרגיז את הרמטכ"ל לא אשתמש בו, אבל יש לי הרושם שלרמטכ"ל יש בעניין זה דעה מוחלטת ואינני חושב מתוך כך שהוא יכול [...] להיות אחראי לחקירה אובייקטיבית. ההדגשות האלה שהדברים [שהחיילים פעלו] בסדר [גמור] ב־100% [אינם נראים לי תקינים] – אני לא הבעתי דעה [החלטית] של 100% – הבעתי ספק. אני חושב שבדברים כאלה יש צורך [...]

האירוע "רצח" ודורש במפורש להעניש את הנאשמים במעשה (ועדת חוץ וביטחון, 1952ב).

בנסיבות אלה, כך ניתן להניח, מבין הרמטכ"ל ידן כי חקירת האירוע בפני עצמו עלולה לפגוע קשות במעמדו, ואולי אף להביא לסיום הקריירה הצבאית שלו. על רקע זה הוא מבקש שהדיון באירוע ייערך במסגרת דיון נרחב יותר בסוגיית ההסתננויות. הוא מעריך, קרוב לוודאי ובמידה רבה של צדק, שהצגת חומרתה של תופעת ההסתננויות תיצור ממד של הבנה רבה לפעילות האגרסיבית של החיילים כלפי הערבים ותצמצם את הביקורת על פעילותם. במסגרת זו הוא מנסה שוב ליצור מעין דה־לגיטימציה לתביעה לקיים חקירה, בטענה שאותה העלה עוד קודם לכן, כי אלה הדורשים חקירה חיים במרכז הארץ ללא תחושת סיכון, ואינם מודעים לסיכונים שבפניהם ניצבים החיילים: "אני מציע", אומר ידן, "כי כאשר יובא הדיון־חשבון הסופי על מקרה זה יהיה דיון בסוגיית ההסתננויות" (ועדת חוץ וביטחון, 1952א, עמ' 8).

ריפתין מבין היטב את כוונותיו של הרמטכ"ל, והוא נשמע נחוש למנוע ממנו לחמוק מחקירה נוקבת של האירוע: "זה [הרג האזרחים הערבים] לא קשור [לתופעת ההסתננויות]", הוא זועק לעברו. "זה קשור מאד", עונה לו ידן, ושוב, במאמץ להציג את המציאות הקשה והמורכבת שבה פועלים כוחות הביטחון באזור, הוא מנסה לשכנע את חברי הוועדה לקבל את טענתו שבפועל לא הייתה לחיילים אפשרות אחרת לפעול בדרך שונה מזו שבה פעלו. ידן מדווח לוועדה על תקרית שהתרחשה ימים ספורים קודם לכן ובה נהרגו ארבעה חיילים ש"ישבו 200 מטר ליד הגבול [...] שם [באזור הגבול], הוא אומר, "החיילים אינם יכולים להתנהג כאילו ישבו בתל אביב". ואולם בשיבת הממשלה מוסר שר הביטחון דוד בן־גוריון פרטים שונים על התקרית. לדבריו ארבעת החיילים נכנסו בטעות לשטח עבר הירדן. "ביריות נהרגו שלושה חיילים שלנו. מפקד הפלוגה לקח מחלקה שלמה והלך לחפש את הגופות [...] הייתה עוד הפעם חליפת יריות [חילוּפִי אש] ונהרג עוד חייל יהודי אחד" (ישיבת הממשלה, 1952א, עמ' 9–10).

יום לפני כן, ממשיך ידן ומדווח לחברי הוועדה, היה ירי מעבר לגבול לעבר חיילים שהיו במרחק 200 מטר מן הגבול: "אם רק יום אחד לפני זה [לפני התקרית בוואדי ערה]", קובע ידן, "היו יריות מעבר לגבול לא יכולים [חברי הוועדה] לדרוש מהחיילים לגשת לערבים ולנסות להסביר להם [שאסור להם לנוע לעבר הגבול] או להחזיר אותם בכוח" (ועדת חוץ וביטחון, 1952א, עמ' 8–9). איש מחברי הוועדה אינו טורח להבהיר לו שזה מה בדיוק מה שעשתה קבוצה של חיילים שעות

לחקירה משפטית, אבל לאחר שאני שומע [...] שיש לו [לרמטכ"ל] בענין זה דעה קבועה מראש, אני מציע שהחקירה בענין זה תערך לא רק על ידי המטה, אני מוכן לקבל כל צורה אחרת [של חקירה] (ועדת חוץ ובטחון, 1952א, עמ' 9).

כך, לאורך כל ההתדיינות בסוגיה זו מפגין הרמטכ"ל גישה מקובעת המקרינה מידה רבה של התקרבות והתנשאות מול חברי הכנסת, המציגים תמיהות ותהיות מוצדקות לנוכח האירוע הקשה שעמד לדיון. גישתו של הרמטכ"ל מביאה גם את חברי הכנסת להתחפר בעמדותיהם. שר ביטחון פייסני וגמיש כמו לוי אשכול יכול היה לסיים את האירוע בטרם התחיל, בהבנות שהיה מגבש לפני הדיון עם חברי הכנסת המובילים. גם בזמן הדיון ניתנה לדרג האזרחי, לשר הביטחון, אפשרות להתערב על ידי ניסוחים מתונים. אולם גם אצל בן-גוריון הצד הטקטי לא היה הצד החזק באופיו, והוא העדיף משום מה לתת להתגוששות להימשך כמעט ללא הפרעה.

בישיבת הממשלה ב-3 ביולי 1952 מבקש השר שפירא משר הביטחון לתת פרטים על האירוע בכפר ערה. בן-גוריון מציין ש"הענין נמצא בחקירה". למרות זאת הוא אינו מהסס למסור פרטים עובדתיים, הגם שהם מייצגים את עמדת הצבא בלבד:

הודיעו לערבים שאסור להם לעבור את הגבול לרגל חג הרמדן. הודיעו לכל המוכתרים שאסור לעבור לעבר הירדן, שלא ירשו דבר כזה. למרות איסור זה ארגנו בכפר אחד תהלוכה של גברים לחוד ותהלוכה של נשים לחוד. הצבא נתן הוראה למנוע תהלוכות, אבל לא להשתמש נגד נשים בכח, לתהלוכות גברים [מותר] להפריע גם בכח וכן היה, הם לא נשמעו, התריאו בהם, הם לא נשמעו, ירו בהם. זהו הדבר אשר קרה. אני כשלעצמי איני מרוצה מזאת [מהתנהלות הצבא]. יש להבחין בין מסתננים הבאים מעבר לגבול לבין תושבי הארץ. גם במסתננים לא נעים לירות, אבל זה הכרח, כי אחרת תהיה פלישה. אמנם במקרים מסויימים [ככל הנראה כוונתו למקרים בהם ניצבת סכנה לחיילי צה"ל] מוכרחים לירות גם באזרחי המדינה (ישיבת הממשלה, 1952ב, עמ' 9).

שבוע לאחר הישיבה (ב-8 ביולי 1952) מינה דוד בן-גוריון ועדה לחקירת האירוע בכפר ערה. הוא הבהיר שיביא את מסקנות הוועדה בפני ועדת החוץ והביטחון ויקיים עליהן דיון. בראש הוועדה הועמד חיים צדוק (נציג משרד המשפטים), ששימש אז משנה ליועץ המשפטי ולימים מונה לשר המשפטים. חברים נוספים בוועדה היו: א. נציג המטה הכללי – סגן-אלוף יהושפט הרכבי, חבר המשלחת הישראלית לשיחות שביתת הנשק ברודוס; ב. נציג משרד הביטחון – סגן-אלוף יצחק שני, קצין מטה לוועדות שביתת הנשק (ועדת החוץ והביטחון, 1952ב).

עמדותיו של בן-גוריון

בישיבת ועדת החוץ והביטחון ב-29 ביולי 1952 הבהיר בן-גוריון כי קיבל לידיו את דוח הוועדה. בישיבת הוועדה מיום 5 באוגוסט 1952 הוקרא הדוח. הוועדה קבעה כי היה איסור על חציית קווי שביתת הנשק ועל מגע עם תושבי ירדן. איסור זה היה ידוע היטב לכפריים באזור. בפקודה נקבע כי "יש למנוע פגישות כנ"ל בכל המקרים". באותם ימים הגיעה לאזור יחידה של צה"ל שמנתה 31 חיילים לאימונים בשטח, בפיקודו של סרן שמואל גורן. במפגש עם קציני הממשל הצבאי סוכם שחיילי היחידה יצאו למארבים בגבול כדי לממש את הפקודה. בהנחיות שקיבלו החיילים נקבע כך:

עליכם להגיע בחשאי למקום [...] ולערך שם מארב. לרגל החג יש לצפות לנסיונות של חציית הגבול ועליכם למנוע הסתננות כזאת לישראל או מישראל. במקרה של התקלות באנשים יש לקרוא לעצור; אם לא יעצרו – יש לפתוח באש באויר. ואם אף זה לא יועיל – יש לירות על מנת לפגוע ברגליים; אך בשום פנים אין לפתוח באש על נשים וילדים (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג, עמ' 3).

הוועדה קבעה כי בשעה שבע וחצי בבוקר עברו שתי נשים ערביות דרך המארב בדרכן לעבר הגבול. חיילי המארב לא מנעו זאת מהן. בשעה שמונה וחצי הגיעה לאזור קבוצת תושבים המונה כארבעים איש ובהם נשים וטף, חלקם רכובים על סוסים וחמורים וחלקם הולכי רגל. הם הלכו לעבר הגבול. בהגיעם למרחק של 200–250 מטרים מהמארב נפתחה לעברם אש. לדברי כל העדים הערבים לא הייתה אזהרה מוקדמת לפני הפתיחה באש. עדות זו מנוגדת לעדות החיילים. הוועדה מעלה אפשרות גישור בין שתי העמדות, שלפיה הייתה המולה בשטח ולפיכך קריאות החיילים לעצור לא נשמעו. מייד לאחר שפסקו היריות הועברה הודעה למפקד הקורס

ביקורתית בשם "לחש סוד" על התנהלות צה"ל באירוע: "התביעה ידועה ולא סוד עמה יש [...] הושם מארב וניתנה פקודת אש, ונורתה חבורת-אזרחים בִּגְבָה [...] היה גם-היה כאן שימוש בכוח שלא במידת ההכרח" (אלתרמן, 1953; פינקלשטיין, 2011, עמ' 79–84).

האירוע בוואדי ערה העמיד את בן-גוריון במצב מביך. היה ברור שהוא לא יוכל להפגין תמיכה, ולו חלקית, בפגיעה מכוונת של חיילי צה"ל באזרחים של מדינת ישראל.

עם זאת, בגיבוש עמדותיו כלפי האירוע הנדון עמדו בפני בן-גוריון גם שיקולים נוספים מעבר להיבט הערכי-מוסרי. בן-גוריון לא יכול היה להתעלם מן העובדה שידיון היה הרמטכ"ל שהוא עצמו מינה במהלך מלחמת העצמאות, לאחר שהתברר כי הרמטכ"ל יעקב דורי אינו יכול להמשיך למלא את תפקידו מסיבות בריאותיות. יחד עימו הוא ניהל את מלחמת העצמאות, לעיתים תוך הסכמה ולעיתים תוך מחלוקת מרה, שאותותיה לא סרו גם בשנים שלאחר תום המלחמה. יש להניח, אם כי אין לנו ראיה לכך, שבן-גוריון חשש ובצדק שביקורת קשה מדי על צה"ל בעקבות האירוע בכפר ערה עלולה להביא לתגובה מרחיקת לכת של הרמטכ"ל עד כדי התפטרות, וכתוצאה מכך – לחשיפת אירועים קשים ומביכים שהתרחשו במהלך פעילותו של צה"ל במלחמת העצמאות.

מלכתחילה הפגין בן-גוריון עמדה אמביוולנטית כלפי ידיו ותפקודו הצבאי. מצד אחד הוא הרעיף מחמאות רבות עליו ועל תרומתו לבניין צה"ל:

שלוש שנים ומעלה כיהנת כראש המטה הכללי. בשלוש שנים אלה אורגן ואומן למעשה מחדש צבא ההגנה לישראל ונעשה לכוח הצבאי הראשון בחלק זה של העולם ולגורם המחנך והמלכד המרכזי באומה המתחדשת במולדת [...] כולם יודעים כמוני, מה חלקך אתה בפעולה עצומה ומבורכת זו, חלקך כיוזם מתכנן מבצע מכוון ומחנך [...] עוז רצונך ורוחך, היקף ראייתך ועומקה, תפיסתך המהירה והחודרת, ידיעותיך המעמיקות במלאכת הצבא ותולדותיה ומסירותך ונאמנותך שאין להן סייג ותנאי יצוקים בדפוס צבא ההגנה לישראל ומהם יינק צבאנו גם להבא (בן-גוריון, 1952; בן-גוריון, 1952).

סרן שמואל גורן. בהמשך הועברו גופות ההרוגים לידי המשפחות, והפצועים נלקחו לבתי חולים (ועדת חוץ ובטחון, 1952).

ככל שניתן להתרשם, הוועדה התעלמה לחלוטין מקביעה מי היה אחראי על האירוע. בסיום הדוח הגישה הוועדה את ההמלצות העיקריות הבאות:

1. בעיית הפגישות עם קרובים בימי החג היא בעיה אנושית ביסודה. לגבי התושבים הנוצרים נקבעה מסגרת חוקית לפגישות כאלה בחגיהם. במידה שאין טעמי בטחון מכריעים המונעים זאת, מן הראוי לקבוע הסדר דומה לגבי התושבים המוסלמים, כי איסור מלא הוא בבחינת תקנה שאין רוב הציבור יכול לעמוד בה. לכשייקבע הסדר כזה, יהא ניתן להקפיד ביתר תוקף על איסור הפגישות מחוץ למסגרת ההסדר.
2. מן הראוי שהשלטונות הצבאיים יבדקו אם אין מקום להשלים את ההוראות על 'המלחמה בהסתננות' באופן שיבהיר כי אין לנהוג דין מסתננים באנשים המתקרבים בגלוי לגבול והם כידוע תושבי ישראל, אלא יש לנקוט לגבי אלה תחילה אמצעים משטרתיים, ואין לפתוח עליהם באש אלא אם לא נותר כל אמצעי אחר למנוע בעדם מעבר הגבול (ועדת החוץ והביטחון, 1952, עמ' 6; מסקנות הוועדה).

האירוע בוואדי ערה העמיד את בן-גוריון במצב מביך. היה ברור שהוא לא יוכל להפגין תמיכה, ולו חלקית, בפגיעה מכוונת של חיילי צה"ל באזרחים של מדינת ישראל. סוגיית מוסר הלחימה העסיקה את בן-גוריון כבר במלחמת העצמאות. הוא סירב לגלות יחס סלחני לפעולות חמורות (בעיקר אירועים של ביזה, שוד והרג). את שירו של נתן אלתרמן "על זאת" (מנובמבר 1948), שנכתב במסגרת 'הטור השביעי' בעיתון דבר בעקבות הרג של ערבי קשיש במהלך המערכה על לוד-רמלה, ביקש בן-גוריון להפיץ בין מפקדי צה"ל וחייליו: "יישר כוחך", כתב בן-גוריון לאלתרמן לאחר שקרא את השיר, "על התוקף המוסרי והעוז המוסרי של טורך האחרון ב'דבר'. היית לָפָה – פָּה טהור ונאמן – למצפון האנושי. אם מצפון זה לא יפעל ולא יפעם בלבנו בימים כאלה, לא נהיה ראויים לגדולות ונצורות שניתנו לנו עד כה" (פנקס לחייל, 1948).

האירוע בכפר ערה זכה גם להתייחסות נוקבת מצד אלתרמן. ב'טור השביעי' שפרסם ב-9 בינואר 1953 בהתייחסות לאירוע בכפר ערה כתב אלתרמן מִסָּה

ביטוי בולט להערכה האישית של בן-גוריון כלפי ריפתין ניתן בהחלטתו למנות את ריפתין, שהיה אז חבר 'ועד הביטחון היישובי', לחקור אירועים קשים של פגיעה בערבים במהלך המלחמה. כך ציין בן-גוריון בכתב המינוי ששלח לריפתין ב-10 בפברואר 1948: "הגיעו אלי תלונות והאשמות קשות על היפרעות והפקרות בקרב כמה מאנשי הארגון [ההגנה] והפלמ"ח: שוד ערבים, רצח פולנים וערבים בלי סיבה או בלי סיבה מספקת, ובכל אופן בלי משפט, מעשים לא הגונים גם ביחס ליהודים, מקרי גניבות, מעילה בכסף, עינויים של ערבים בשעת חקירה וכדומה (הסתרת חומר ארכיוני, ל"ת). ריפתין הגיש לבן-גוריון את הדוח ב-1 במארס 1948 (ריפתין, 1978).

על רקע שיקולים אלה גיבש בן-גוריון את עמדותיו כלפי האירוע בכפר ערה: מחד גיסא, בניסוחים המפגינים מאמץ, הנראה מלאכותי לעיתים, "להלך בין הטיפות": לגלות הבנה ומידה של תמיכה בעמדות צה"ל, ומאידך גיסא – להדגיש כי הוא רואה עין בעין את דברי הביקורת על "היד הקלה על ההדק" שבה פעלו כוחות צה"ל במקרה הנדון. להלן עיקרי דבריו בסוגיה זו:

א. המלצות הוועדה אינן הולמות את חומרת הבעיה. הוועדה מקילה בבעיית ההסתננות ואינה רואה כל הסכנות הכרוכות במגע בין תושבי ישראל הערבים ותושבי ירדן. על גבולות ישראל חונים מאות אלפי פליטים המבקשים לשוב לישראל. מדינות ערב מנצלות את הפליטים מפעם לפעם לצרכים צבאיים שלהן, ובעיקר לביצוע פעולות חבלה ומיקוש, וגם לצרכים מודיעיניים. בקרב ערביי ישראל פועלים גורמים המחזירים לארץ פליטים ומעניקים להם אשרות שהייה בארץ (בן-גוריון, 1952; הערות שר הביטחון, 1952; ועדת חוץ וביטחון, 1952, עמ' 5).

ב. כל האזרחים במדינה, יהודים וערבים, חייבים לדעת ששמירת החוק, ובפרט שמירת ביטחון המדינה, מחייבת לאחוז בכל האמצעים הדרושים וההכרחיים למען קיום החוק ולמען הביטחון. כל מי שנותן יד למסתננים באיזו צורה שהיא, וכל מי שמקיים קשרים בלתי חוקיים עם ארצות האויב, יישא במלוא האחריות וכוחות החוק והביטחון יאחזו נגד מפירי החוק והביטחון בכל האמצעים. (בן-גוריון, 1952). במקום אחר הוא אומר: "ערביי ישראל חייבים לדעת, שעזרה למסתננים ועבירת [חציית] הגבול היא פשע חמור. עלינו לתת לערביי ישראל כל הזכויות [...] ועלינו לנתק בכל תוקף הקשרים הפיליליים שבין ערביי ישראל ובין ערביי הארצות השכנות. פשעים אלה גורמים אבידות חמורות קשות ליישובים ולחיי

על רקע זה, בין השאר, הוא דחה את בקשתו הראשונית של ידן להתפטר מתפקידו: "איני רואה כל יכולת והצדקה", אומר בן-גוריון, "לפרק שותפות הפעולה והאחריות שקשרה אותנו בשנות גורל אלו" (ישיבת הממשלה, 1952, עמ' 2).

במקביל, בפורומים פומביים פחות מתח בן-גוריון ביקורת על עמדותיו של ידן בסוגיות שונות שעמדו על הפרק. בויכוח על תקציב צה"ל דחה בן-גוריון את טיעונו של ידן ולמעשה קבע כי הוא, ידן, מפגין תפיסת עולם "צבאית" צרת אופק שאינה רואה את מכלול צרכיה של המדינה:

אינך רואה התמונה כולה כמו שהיא: א. בטחון המדינה אינו עומד על הצבא בלבד, אלא תלוי ביכולתה הכלכלית והכספית המקצועית והמוסרית של האומה. ב. אסור שכוחות הביטחון יערכו מתוך הנחה שכל רגע יכולה לפרוץ מלחמה. מפני שאם הצבא יהיה ערוך כל הימים למלחמה, לא יוכל העם להיות ערוך למלחמה כאשר היא תפרוץ באמת. ג. אי אפשר וגם מזיק [לפעול] בלי סיכון מחושב (בן-גוריון, 1952).

מעבר לכך בן-גוריון מתח ביקורת על ידן בגין רתיעתו מלקיחת סיכונים במצבים שבהם נוצר סיכון לעימות מלחמתי. בדיונים שקדמו להכרזת המדינה היה זה ידן, הרמטכ"ל בפועל, שהעריך את סיכויי הניצחון בחמישים אחוזים בלבד ("פיפטי פיפטי", בלשון) (בראלי, 2020): "אם אני רוצה להיות מאוד זהיר", אמר ידן, "ברגע זה השאנסיים [הסיכויים] שקולים מאוד. אם להיות יותר כנה, הייתי אומר שהיתרון שלהם גדול". בהמשך הציע ידן לדחות את הכרזת העצמאות בחודשיים (ישיבת מנהלת העם, 4819).

גם עם חבר הכנסת יעקב ריפתין, מבקרה החריף ביותר של התנהלות צה"ל באירוע ואדי ערה, הייתה לבן-גוריון מערכת יחסים מורכבת ורוויית סתירות: הוא התנגד בתוקף לעמדותיו שהפגינו, לדעתו, תמיכה חסרת מעצורים בגוש הקומוניסטי, ערעור על הסדר הציבורי וסמכויות מוסדות השלטון, ואף קבע כי לא יאפשר לו להרצות בפני חיילי צה"ל (ישיבת הממשלה, 1953; לורד, 2016; סופרנו בכנסת, 1951). עם זאת הוא העריך מאוד את כושרו האינטלקטואלי, את דבקותו בעמדותיו האידיאולוגיות ואת נכונותו להיאבק על זכויות מיעוטים במדינת ישראל (ישיבת הממשלה, 1951; מרחב, 2011; סבא של יריב, 1953; שפיגל 2022, עמ' 197).

בידי השופט [...] אין השופט עושה חוקים. אין הוא פוסל אותם, כי גם השופט, ככל אזרח אחר במדינה, כפוף לחוק" (בראלי, 2023). לימים הוא נתן לכך ביטוי הפגנתי במאבקו נגד מסקנות ועדת השבעה, שזיכתה את פנחס לבון מאחריות למה שכונה "עסק הביש". והינה עתה הוא עצמו חורף דין ומכריע בסוגיה עובדתית שהייתה נתונה למחלוקת בין שני הצדדים ללא כל בסיס ראיתי לקביעתו. מעבר לכך, לא ברור למי התכוון בן-גוריון כשאמר שהוא מכיר "אחדים מן האנשים" שהיו באירוע. רובם ככולם היו חיילים בדרגות נמוכות.

יתר על כן, קשה להבין מדוע סבר בן-גוריון שהיכרותו עם גורמים הקשורים לאירוע תשמש נימוק משכנע לתמיכה בעדותם, לעומת עדויות אחרות שסתרו את דבריהם (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד). חבר הכנסת מרדכי בנטוב טרח להתריס בפני בן-גוריון בהקשר זה. בן-גוריון, כך טען בנטוב, "פגע בשמו הטוב של צה"ל ובחוקת השיפוט, בשימו עצמו חוקר, שופט ומזכה בפרשת הריגת תושבי ישראל ערביים בואדי-ערה" (הישיבה המאה-ארבעים ואחת, 1952, עמ' 129).

ישיבת ועדת החוץ והביטחון, 5 באוגוסט 1952

ב-5 באוגוסט 1952 התכנסה ועדת החוץ והביטחון לישיבה כשעל סדר היום, כמובטח, האירוע בואדי ערה. בפתח הישיבה הודיע היושב-ראש מאיר ארגוב כי ראש הממשלה ושר הביטחון בן-גוריון הודיע לו כי חלה ולא יהיה נוכח בישיבה. עם זאת הבהיר ארגוב כי בן-גוריון שלח אליו את דוח הוועדה, וכי על ועדת החוץ והביטחון להחליט אם לקיים את הדיון בהיעדרו של בן-גוריון, או לדחות אותו לתאריך מאוחר יותר. לחברי הוועדה יש, קרוב לוודאי, סיבות טובות להניח כי היעדרותו של בן-גוריון מכוונת מראש ואינה נובעת מחולי, שכן הוא יכול היה לבקש לדחות את הדיון בסוגיה שעל הפרק עד להחלטתו (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג).

ב-12 באוגוסט 1952 התכנסה ועדת החוץ והביטחון לדיון נוסף על נושא התקרית בואדי ערה. הפעם בן-גוריון משתתף בישיבה. חבר הכנסת יזהר הררי מביע תמיכה בעמדותיו של בן-גוריון כלפי תופעת ההסתננות. לדעתו היא חמורה עוד יותר. עם זאת הוא מבהיר, ובצדק, כי לא זו הייתה הסוגיה העיקרית שעל הפרק, אלא האירוע של ואדי ערה: "מה שעומד לדיון", הוא אומר, "זהו מקרה מסוים בודד שקרה בואדי ערה [...] לגבי הדין-חשבון של ועדת החקירה אני קצת מתפלל על חברה – [...] שלא תפסו מה תפקידם ולא קבעו את העובדות שהן חמורות מאד". לא היה צורך במארבים ובאזהרות ובוודאי שלא בירי. צריך היה לגשת לאנשים ולדרוש

התושבים בישראל" (הערות שר הביטחון, 1952; ועדת חוץ ובטחון, 1952ג, עמ' 7).

ג. אין מחלוקת על כך שכדי למנוע מעברי גבול יש צורך להשתמש בכוח. עם זאת, השימוש בכוח צריך להיעשות בזהירות ובכוח הדרוש לכל מקרה (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג). במקום אחר אומר בן-גוריון: "אינני אומר ש[החיילים] עברו על החוק, אבל התנהגו בחוסר אחריות [...] ענין רציני מאד וחמור מאד (בן-גוריון, 1952ה; הערות שר הביטחון, 1952; ועדת חוץ ובטחון, 1952ב, עמ' 2).

ד. בהתמודדות עם האירוע היו כשלים מבצעיים: 1. מסירת ניהול האירוע ליחידה מתאמנת: "ערבבו אימונים בפעולה צבאית [...] ואסור לעשות זאת", אומר בן-גוריון (ועדת חוץ ובטחון, 1952ב, עמ' 4). 2. לא היה צורך להציב מארבים, אלא להעמיד כוחות בין הגבול ובין הכפרים שמהם היה חשש שינסו לעבור את הגבול (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג). 3. "כמובן שצריך להתאמן על הגבול", הוא אומר, "אבל היה כאן ענין של פעולה משטרתית" שנמנעת מירי לעבר אנשים (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 8). 4. כשלים אלה הם באחריותם של דרגים זוטרים בצה"ל ולא באחריות הדרג הצבאי העליון (הערות שר הביטחון, 1952; ועדת חוץ ובטחון, 1952ג).

ה. משפחות הנפגעים מן התקרית צריכות לקבל פיצויים מהממשלה (ועדת חוץ ובטחון, 1952ג).

סיכומו של דבר, במאזן הכולל ניכרת מגמה בולטת של דוד בן-גוריון ליישר קו עם עמדת הרמטכ"ל ידן: "לא היה כאן שום פשע" בדרך הפעולה של צה"ל בתקרית כפר ערה, הוא קובע חד-משמעית. "הייתה כאן שגיאה של 'ארור אוף ג'דג'מנט' [error of judgement]. שגיאה כזאת מצד ממשלה זה דבר חמור מאד". עם זאת "לא היה זה מעשה פשע. אין ספק שהחיילים קראו והזהירו את הערבים ואחרי שלא שמעו להם ירו ברגלים רק אחרי שירו באוויר". בן-גוריון טוען שהוא מכיר חלק מן "האנשים שהיו באירוע, ואני מאמין [לטענתם] שאחרי שהם ירו באוויר, הם ירו ברגלים. לא היה כאן פשע וחבל ש[חברי כנסת] השתמשו כאן במלים של רצח ורוצח" (ועדת החוץ והביטחון, 1952ד, עמ' 8). גם בדיון שנערך בתקרית זו חזר בן-גוריון וקבע, לא ברור על סמך מה, כי "אין לי צל של ספק באמיתות עדותם של 12 החיילים" (הישיבה המאה-עשרים ותשע, 1952, עמ' 3206).

דבריו של בן-גוריון אינם יכולים שלא לעורר תמיהה רבה. הוא היה זה שקידש את רעיון הממלכתיות וההכרה בהפרדת הרשויות כבסיס לפעילות תקינה של מדינת ישראל: "במדינה שהחוק שליט בה", הוא כתב, "מתן החוק הוא בידי העם. הפיקוח והשמירה על החוק –

מעשים הפוגעים בערביי ישראל ללא הצדקה כלשהי. בן־גוריון טען בתגובה שאין שום כוונה להסתיר את האירוע מעיני הציבור. עובדה היא שנמסרה הודעה רשמית על האירוע. המאמר נפסל, אליבא דבן־גוריון, "משום שהיו בו פרטים על מערך הכוחות של צה"ל בגבולות המשולש למלחמה בהסתננות, וכן על שיטות פעולתם (בן־גוריון, 1952א; בן־גוריון, 1952ג; הישיבה המאה־עשרים־ותשע, 1952, עמ' 3196–3197).

פנחס רוזן, שהיה מנהיג המפלגה הפרוגרסיבית ולימים שר המשפטים, אינו מקבל את הודעתו של שר הביטחון:

דעתנו אינה נוחה מהקביעה, שאלה שגרמו למותם של תושבי מדינת־ישראל ולפציעתם של תושבים – אין הם [מוגדרים] אשמים במובן פלילי. לא צריך לדבר על רצח בכוונה תחילה. החוק הפלילי שלנו יודע כמה דרגות באשמה פלילית לגבי גרימת מוות, כגון הריגה מתוך פזיזות, או מתוך רשלנות; יש גרימה חבלה בגופו של אדם [...] דעתנו אינה נוחה מעצם החקירה. מדוע מתנהלת בענינים אלה חקירה אדמיניסטרטיבית? – הרי החוק שלנו קובע דרך של חקירה בענינים כאלה. אם אזרח [...] הומת ביריה, הרי זה מקרה לחקירה על־ידי אלה שהחוק ממנה אותם לנהל את החקירה, ולא הממשלה [...] דעתי אינה נוחה מהודעה זאת [של שר הביטחון], מפני שלא שמעתי שכאן התנהלה חקירה על־ידי אלה שמוסמכים לנהל את החקירה (הישיבה המאה־עשרים־ותשע, 1952, עמ' 3206).

הביקורת הנוקבת ביותר כלפי הודעת ראש הממשלה ושר הביטחון נשמעה מפיו של חבר הכנסת חנן רובין, איש מפ"ם. כבר בראשית דבריו הוא מדגיש שדבריו נאמרים על דעת המפלגה כולה:

אנו רואים בבעיית ההסתננות בעיה רצינית ואף חמורה [...] אבל [...] אין כל קשר בין בעיית ההסתננות לבין הפגיעה וההריגה של אזרחים ערביים של מדינת־ישראל [...] העובדה היתה שהלכו אנשים גברים, נשים וילדים לאור היום בשטח ישראלי בכיוון לגבול [...] אנשים אלה נפצעו ונהרגו בשטח ישראלי, במרחק ניכר מהגבול [...] שלטונות הצבא ידעו על מידת אשמתו של המפקד הממונה על היחידה [שמואל גורן], אך הם ניסו לטשטש

מהם שיחזרו לבתייהם. גם אם היו מסרבים לבקשה לא היה נגרם נזק רב למדינה. הוועדה חייבת הייתה לקבוע שעל אף חומרת ההסתננויות, ישנם מקרים שבהם אסור להרוג אנשים, "אין נפש אדם הפקר" (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 2).

גם חבר הכנסת בן־אליעזר מצטרף לעמדת שר הביטחון בסוגיית ההסתננות וחומרתה. במקביל הוא מביע הזדהות עם דבריו של חבר הכנסת הררי, ש"אין להתיר את הרצועה [...] או לתת רשות לכל פלוגה בצבא להשתמש בנשק נגד אזרחים ישראליים שהם מיעוט". עם זאת, מדגיש בן־אליעזר, צריך לזכור שמדינת ישראל נמצאת במצב של מלחמה. המיעוט הערבי זוכה לפריווילגיות רבות, כולל הרשאה למפגשים משפחתיים, ולעיתים קרובות הוא עושה בהן שימוש לרעה. לפיכך צריך לבחון אם קיים צידוק להמשך מתן הפריווילגיות הללו. כמו כן מחויבים אנו לבחון, לדעת בן־אליעזר, מדוע מקרים של פגיעה בערבים מקבלים תשומת לב גדולה יותר מרצח של ישראלים שמתרחש מדי פעם (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 3).

בתום הישיבה שואל חבר הכנסת ישראל ברי־הודה את בן־גוריון לגבי ההיבט המשפטי של האירוע:

אני מניח שזה לא היה רצח לפי הגדרת שר הביטחון וגם לא הריגה, אבל האם הוגשה תלונה משפטית נגד האשמים [...] אני מאד מחשיב לא רק את העובדה שהמדינה לוקחת עליה את האשמה [האחריות, בעצם נכונותה לשלם פיצויים], אלא שתקבע גם את האשמים. זאת אפשר לקבוע אצלנו רק בדרך משפטית. האם לא יהיה נכון כאן להעמיד את האשמים למשפט (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 12).

"החקירה הוכיחה", משיב לו בן־גוריון, "שלא היה כאן מקרה פשע אלא שיקול מוטעה [...] היתה ועדה שחקרה את הענין, והחומר שהוגש אין בו לדעתי כדי להעמיד אנשים למשפט [...] אין יסוד למשפט, לא היה שום מעשה פשע (ועדת חוץ ובטחון, 1952ד, עמ' 12).

ישיבת הכנסת, 28 באוגוסט 1952

בישיבת הכנסת ב־28 באוגוסט 1952 חוזר חבר הכנסת יעקב ריפתין להתנצח עם שר הביטחון על האירוע בכפר ערה: מדוע, שואל חבר הכנסת ריפתין את שר הביטחון, פסלה הצנזורה מאמר שלו ב'על המשמר' העוסק בתקריט בוואדי ערה. לדעת ריפתין לא היו במאמר שום סודות צבאיים והוא נועד להביא לידיעת הציבור

שזו היתה שגיאה ונקבעו גם פיצויים" (נדחתה ההצעה להביע, 1952).

ב־23 בספטמבר 1952 הגישה האגודה לזכויות האזרח קובלנה משפטית לבית משפט השלום, בדרישה לדון בסוגיית האירוע בוואדי ערה (תביעה לעריכת משפט, 1952). השופט הדגיש שבדרך כלל קובלנה כזו מחייבת פירוט שמות הנאשמים, ואולם במקרה הנדון הוא יקבל אותה למרות שאין ציון הנאשמים (פרשת כפר ערה, 1952). הוחלט שהסוגיה תידון בפני בית משפט השלום ב־2 באוקטובר 1952 (דורשים לחקור, 1952). במהלך המשפט הגיש נציג האגודה דרישה שצה"ל יחשוף את שמות "הרוצחים בוואדי ערה". האלוף משה דיין, אז ראש אג"ם במטכ"ל, שהופיע בפני בית המשפט, סירב למסור את השמות בטענה שמדובר ב"סוד צבאי". טענת העותרים כי מדובר באירוע פלילי נדחתה. השופט קיבל את עמדת צה"ל וקבע כי גילוי השמות עלול "להסתכן לאויב" ו"לגרור לתוצאות רציניות" [דהיינו פגיעה אישית בחיילים שביצעו את הירי] (השופט קיבל את הטענה, 1953).

אירוע הדמים שהתחולל בכפר ערה ביוני 1952 ונסקר במאמר זה לא זכה לתהודה ציבורית רחבה בזמן אמת, כפי שמתבקש מחומרת האירוע. ככל הידוע לנו, גם בספרות המחקרית הענפה שעסקה בשנות ה־50 הוא איכשהו נעלם ועבר "מתחת לרדאר".

סיכום

אירוע הדמים שהתחולל בכפר ערה ביוני 1952 ונסקר במאמר זה לא זכה לתהודה ציבורית רחבה בזמן אמת, כפי שמתבקש מחומרת האירוע. ככל הידוע לנו, גם בספרות המחקרית הענפה שעסקה בשנות ה־50 הוא איכשהו נעלם ועבר "מתחת לרדאר". כשנה לאחר מכן, על רקע ההרג הרב שליווה את פעולת צה"ל בקיביה, אמר חבר הכנסת ציזלינג:

בענין קיביה נעשה מעשה שהוא גם שגיאה חמורה וגם אוולת. הוא גם עומד בניגוד לקו הנכון בו צריך לנקוט. לצערי אני רואה זאת כהמשך למעשים אחרים שהושתקו, כגון מעשה ואדי ערה. האחריות על מעשה זה היתה חמורה מאד, אם כי לא היה לה הד פוליטי. לא למדו את הלקח מאותו מעשה (ועדת חוץ ובטחון, 1953, עמ' 13).

את הענין על ידי פרסום קומוניקאט שעמד בניגוד מוחלט למצב העובדתי והאמיתי; [...] על-ידי הפעלה שרירותית של הצנזורה, כדי למנוע על-ידי כך מהעיתונות את האפשרות לפרסם אמת [...] [ועל ידי] נסיון להגביל את חופש התנועה של חברי הכנסת [ממפ"ם] רוסתום בסתוני ומרדכי בנטוב [...] ניסו לשלול מהם את האפשרות להביע את תנחומיהם למשפחות ההרוגים [...] היריות לא כונו לרגלי האנשים, כפי שהיתה חובה לעשות אף אילו היו מסתננים, והראיה לכך שנהרגו שני אנשים. ההוראות אומרות שלא לירות בילדים [...] והוכחה לכך שילדים בין הנפגעים [...] כנראה [...] האזרח הערבי במדינתנו הוא אזרח ממדרגה שניה [...] זוהי הריגה בכוונה תחילה [מעשה הקרוי 'רצח' [...] אנו רוצים בהעמדת האנשים בפני משפט כדי להסיר את הכתם מן הצבא. אם שר־הבטחון אינו יכול לקבל תביעה זו [...] הרי אנו נאלצים להטיל עליו אחריות פארלאמנטארית [...] ומציעים להביע אי־אמון (הישיבה המאה־עשרים־וחמש, 1952, עמ' 3205–3206).

ייתכן, אם כי אין לנו ראיות חותכות לכך, שהתבטאויותיו הקשות של חבר הכנסת רובין כלפי מערכת הביטחון וצה"ל נובעות גם מן העימות שהיה לו עם מפא"י חודשים ספורים קודם לכן. זאת על רקע התנגדות קשה בסיעת מפא"י לקבלת תביעתה של מפ"ם שהוא יהיה נציגה של מפ"ם בנשיאות הכנסת. ראשי מפא"י התנגדו לכך בשל התבטאויות של חבר הכנסת רובין שנראו להם חריגות, ובשל העובדה שנסע לביקור במזרח ברלין בניגוד מפורש להוראות החוק בישראל (סיעת מפא"י, 1952).

הכנסת דחתה את הצעת אי־האמון ב־52 קולות של מפלגות הקואליציה וסיעת חירות. בעד ההצעה הצביעו 14 חברי סיעות מפ"ם ומק"י. 27 חברי כנסת נמנעו. חבר הכנסת יוחנן באדר מסיעת חירות קבל על כך שמפ"ם הכריחה את מפלגתו להצביע עם בן־גוריון: "אין לקבל הצעה האומרת שיש להעמיד לדין את הצבא העושה הכל כדי להגן על גבולות המדינה והמקריב כל יום קרבנות". יו"ר הוועדה מאיר ארגוב ציין כי "איש לא כיסה על הדם [...] השומרים שלנו מהלכים בגבולות ואינם יכולים לדעת בקלות מה עלול לקרות. אולם בכל זאת אמרו להם שהם שגו. אינני מבין איך אחרי זה אפשר [...] לומר שדבר זה אינו מחנך. מספיק היה שראש הממשלה ושר־הבטחון גינה את העובדה הזאת וקבע

פרופ' זכי שלום הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ומרצה בכיר במכללה האקדמית אשקלון. פרסם מחקרים רבים על היבטים שונים, היסטוריים ועכשוויים, של מדיניות הביטחון של ישראל, הסכסוך הערבי-ישראלי, מעורבות מעצמות-העל במזרח התיכון, מאבקה של ישראל נגד הטרור האסלאמי והאופציה הגרעינית של ישראל. פרופ' שלום הוא בעל תואר דוקטור (PhD) מבית הספר למשפטולוגיה ופילוסופיה של המשפט באוניברסיטת טפטס (Tufts). בין ספריו הבולטים: **בין דימונה לווינגטון: המאבק על פיתוח האופציה הגרעינית של ישראל, 1960-1968** (2004); **כאש בעצמותיו: דוד בן-גוריון ומאבקי על דמות המדינה, 1963-1967** (2004). בשנת 2007 זכה פרופ' שלום בפרס היוקרתי לזכרו של ראש הממשלה דוד בן-גוריון על ספרו זה. zakis@inss.org.il

מקורות

אלתרמן, נ' (1953, 9 בינואר). לחש סוד. **דבר**, הטור השביעי, עמ' 2. <https://bit.ly/40lWrSj>
 בן-אהרן, י' (1977, 4 בדצמבר). ספר חדש: ה'אני מאמין' של קובה ריפתי. **דבר**, עמ' 15. <https://bit.ly/3HHCQcx>
 בן-גוריון, ד' (1952, 26 באוגוסט). מכתב של בן-גוריון אל יעקב ריפתי. תיק התכתבויות, ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 בן-גוריון, ד' (1952, 4 בספטמבר). מכתב של בן-גוריון אל יגאל ידין. תיק התכתבויות, ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 בן-גוריון, ד' (1952, 23 בנובמבר). מכתב של בן-גוריון אל ידין. תיק התכתבויות, ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 בן-גוריון, ד' (1952, 4 בדצמבר). מכתב של בן-גוריון אל יגאל ידין. תיק התכתבויות, ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 בן-גוריון, ד' (1952) מכתבים יוצאים – 1 בינואר 1952 עד 28 באוגוסט 1952. ג' 2/3339, ארכיון המדינה.
 בר-און, מ' (2017). **כשהצבא החליף מדי – פרקים בהתפתחות צה"ל בשנים הראשונות לאחר מלחמת העצמאות 1949-1953**. עמ' 272. יד יצחק בן-צבי.
 ברלי, א' (2020, 16 במאי). בלי הפחדות. **ישראל היום**. <https://bit.ly/3JQRbP>
 ברלי, א' (2023, 13 בפברואר). מה בן-גוריון חשב על הרפורמה של לוי? **ישראל היום**. <https://bit.ly/3k1yHs3>
 דורשים לחקור במקרה כפר ערה. (1952, 23 בספטמבר). **דבר**, עמ' 4. <https://bit.ly/3ljuGjb>
 הישיבה המאה-ארבעים ואחת של הכנסת השנייה. (1952, 24 בנובמבר). דברי הכנסת, עמ' 128-130. <https://bit.ly/3jBqYkv>
 הישיבה המאה-עשרים ותשע של הכנסת השנייה. (1952, 28 באוגוסט). דברי הכנסת. <https://bit.ly/3RHaALD>
 הסתרת חומר ארכיוני מ-1948: המקרה של דו"ח ריפתי. (ל"ח). עקבות, המכון לחקר הסכסוך הישראלי-פלסטיני. <https://bit.ly/3XcvXWg>
 הערות שר הביטחון לדו"ח ועדת החקירה שהוקמה בעקבות האירוע בכפר ערא (1952, 4 באוגוסט). ארכיון בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
 השופט קיבל את הטענה שגילוי שמות הרוצחים הוא "סוד צבאי". (1953, 6 בינואר). **קול העם**, עמ' 4. <https://bit.ly/3I596rA>
 ועדת חוץ ובטחון. (1952, 1 ביולי). **פרוטוקול מס' 30**. ארכיון המדינה. <https://bit.ly/3juysWv>
 ועדת חוץ ובטחון. (1952, 29 ביולי). **פרוטוקול מס' 32**. ארכיון המדינה. <https://bit.ly/3I38eDP>

אירוע זה מעמיד את צה"ל ואת מי שעמד בראשו באותם ימים, הרמטכ"ל יגאל ידין, במצב מבין ומאוד לא מחמיא. קשה להבין מה הביא מפקד כה מנוסה, עתיר זכויות והכרעות אסטרטגיות שקולות לנקוט עמדה כה חריגה, המנוגדת בעליל למערכת הערכים שעל בסיסה קמו מדינת ישראל וצבא ההגנה לישראל.

גם דוד בן-גוריון יצא חבול מאירוע זה, "המותיר כתם בדברי ימייה של מדינת ישראל", כדברי אחד מראשי מפ"ם (ושיץ, 1952). מי שידע לנווט בתוך משברים חמורים ומורכבים הרבה יותר, התנהל באירוע זה בצורה שהשמיטה מידי את יכולת השליטה על ניהול האירוע. הוא אומנם השתמש במילים ביקורתיות מאוד על התנהלות הצבא באירוע, אולם ניכרה מציודו מגמה ברורה להכיל את האירוע ולהימנע ממיצוי הדין עם האשמים.

התנהגות זו עומדת בניגוד ברור לעמדותיו הנחוצות בסוגיות של מוסר לחימה בזמן מלחמת העצמאות ואחריה – בפרשיות קיביה וכפר קאסם. ניתן אולי להבין את עמדותיו בנסיבות של אותה תקופה, לרבות החשש ממשבר קשה עם הדרג הצבאי שיביא לפתיחת "תיבת פנדורה" – לחשיפת פרשיות קשות מתקופת מלחמת העצמאות. חשיפה כזו, כך סבר קרוב לוודאי בן-גוריון, עלולה הייתה לערער את היציבות הפוליטית במדינה ואת מעמדה של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית בכלל, ובדעת הקהל המערבית בפרט. כל זאת בשעה שאיומים קיומיים מרחפים מעל מדינת ישראל.

התנהלות האירוע מציבה ציון לשבח לדמוקרטיה הישראלית עולת הימים. זה לא מכבר יצאה מדינת ישראל חבולה ומוכה מעימות מלחמתי רווי דמים עם מדינות ערב. בשנים שלאחר מכן נמשך עימות זה ברמות משתנות של אינטנסיביות. במדינות רבות ובנסיבות כאלה, אישי ציבור רבים נטו להימנע, ולכל הפחות להצניע, ביקורת על כוחות הביטחון ועל הלוחמים, במקרים שבהם נפגעו אזרחים המזוהים כמקורבים למדינות אויב. כאן ראינו ביקורת נוקבת של חברי כנסת ואישי ציבור, הן על הדרג המדיני-ביטחוני והן על הדרג הצבאי.

*

המחבר מבקש להודות למתמחים שסייעו בעדו באיסוף מקורות: עמית עולמי, שי שובל, מיכל בקשי, שמעון פרץ, דניאל ברסלב. כמו כן נתונה תודתי ליפים מגריל מספריית מכון בן-גוריון לחקר ישראל, ליונת רוטביין מרלא ולדודו אמיתי מארכיון יד יערי, גבעת חביבה.

נדבה, י' (1950, 19 בספטמבר). המיעוט הערבי בישראל פרק ג' – חלום ערביי המשולש הישראלי – לבקר ביפו. **מעריב**, עמ' 2.
<https://bit.ly/3HDNWzq>

נדחתה ההצעה להביע אי-אמון לשר-הבטחון בפרשת ואדי-ערה.
<https://bit.ly/3XfGQXD>. **הארץ**. (25 בנובמבר). **הארץ**.

סבא של יריב. (1953, 13 במרס). על הקומוניסטים והציונות של "השומר הצעיר". **דבר**, עמ' 2.
<https://bit.ly/40QGNod>

סופר 'למרחב' (1967, 15 בדצמבר). מפ"ם מסתייגת מי. ריפתין, יערי, חזן ובנטוב תקפו דעותיו. **למרחב**, עמ' 2.
<https://bit.ly/3jH7tqB>

סופרנו בכנסת. (1951, 6 בנובמבר). ראש הממשלה תוקף בחריפות את דובר מפ"ם בכנסת, עמ' 1. **שערים**.
<https://bit.ly/3YBKRa2>

סיעת מפא"י. (1952, 3 ביוני). סיעת מפא"י בכנסת, תיק 2-11-1952-24. ארכיון תנועת העבודה, בית ברל.

פינקלשטיין, מ' (2011). **הטור השביעי וטוהר הנשק – נתן אלתרמן על ביטחון, מוסר ומשפט**, עמ' 1, 79-84. הקיבוץ המאוחד.

פנקס לחייל עם השיר "על זאת" (1948, 21 בנובמבר). הספרייה הלאומית. https://web.nli.org.il/sites/nli/hebrew/digitallibrary/pages/viewer.aspx?docid=NNL03_EDUSP3993&presentorid=NLI_EDU

פרשת כפר ערה בבית המשפט. (1952, 28 באוקטובר). **הארץ**, עמ' 4.
<https://bit.ly/3RHe2pA>

ריפתין, י' (1978). **במשמרת**. ספריית פועלים.

שחורי, ש' (1952, 4 באפריל). בשבילי ההברחה במשולש. **דבר**, עמ' 2.
<https://bit.ly/3RHTnIk>

שפיגל, י' (2022). הצועד מול הזרם: יעקב ריפתין – ביוגרפיה. יד יערי.

תביעה לעריכת משפט לאשמים ברצח בכפר ערה. (1952, 23 בספטמבר). **קול העם**, עמ' 4.
<https://bit.ly/40z0iBD>

ועדת חוץ ובטחון. (1952, 5 באוגוסט). **פרוטוקול מס' 34**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3JRFhw5>

ועדת חוץ ובטחון. (1952, 12 באוגוסט). **פרוטוקול מס' 35**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3x0rHyL>

ועדת חוץ ובטחון. (1953, 28 באוקטובר). **פרוטוקול**. ארכיון המדינה.

ושיץ, י' (1952, 2 בספטמבר). הודיה וטשטוש. **על המשמר**.
<https://bit.ly/3RMAM7Y>

חלמיש, א' (2013). **מאיר יערי – האדמו"ר ממרחביה – שנות המדינה**. עם עובד.

ישיבת הממשלה. (1951, 16 בדצמבר). **פרוטוקול ישיבת הממשלה יג/שיב**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3leDqXH>

ישיבת הממשלה. (1952, 29 ביוני). **פרוטוקול ישיבת הממשלה מה/שיב**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3YRnFES>

ישיבת הממשלה. (1952, 3 ביולי). **פרוטוקול ישיבת הממשלה מו/שיב**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3EalPqF>

ישיבת הממשלה. (1952, 3 בדצמבר). **פרוטוקול ישיבת הממשלה יד/שיג**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3JZm4Z4>

ישיבת הממשלה. (1953, 24 במאי). **פרוטוקול ישיבת הממשלה מט/שיג**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3YrAZQ8>

ישיבת הממשלה. (1953, 29 בנובמבר). **פרוטוקול ישיבת הממשלה יד/שיד**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/3HMuU5d>

ישיבת מנהלת העם. (1948, 12 במאי, בוקר). **פרוטוקול**. ארכיון המדינה.
<https://bit.ly/40HCCLp>

לורד, א' (2016, 24 במאי). **היסטוריה של חתרנות – השמאל הקיצוני וצמרת צה"ל**. מידה.
<https://bit.ly/3XvGxYH>

מרחב, ד' (2011, 21 בדצמבר). **קראו לו קובה. קובה ריפתין/אמנון לורד**. הבלוג של דוד מרחב.
<https://bit.ly/3XeUrhK>

שמנוהלת בידי המוסד, משרד הביטחון וכמובן ראשי הממשלה לדורותיהם.

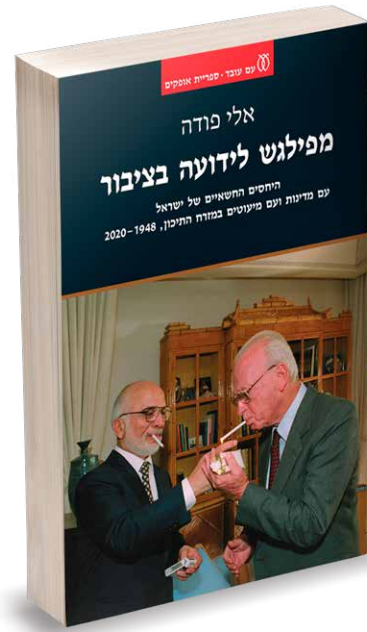
משרד החוץ לא מילא תפקיד מוביל בקשרים אלה – מדוע? פודה מסביר כי מכיוון שכל המדיניות במזרח התיכון הייתה בעלת משמעות ביטחונית, שהרי ישראל הייתה מדינה במצור, והכוונה לא הייתה לפתח את ערוצי הדיפלומטיה האזרחית המוכרת כמו למשל באירופה, באמריקה הצפונית והדרומית ובאפריקה, אלא למצוא מענים ביטחוניים לאתגרים צבאיים. לכן גופי הביטחון קיבלו על עצמם לפתח את היחסים המיוחדים האלה כדי להתמודד עם האתגרים הצבאיים של מדינה שמרחף מעליה איום צבאי בתנאי מצור (עמ' 16).

פריצת הדרך במזרח התיכון באה כאשר ישראל הבינה כי לא זו בלבד שאויביה אינם עשויים מקשה אחת ורק רוצים להשמדה, אלא הם גם חוששים וחושדים אלה באלה ומעוניינים לנצל את הקלף הישראלי במאבקים בינם לבין עצמם (עמ' 16).

אבל נתוני האיבה הבסיסיים בין ישראל לערבים לא אפשרו ליחסי ישראל ומדינות ערב "לצאת מהארון" והכול נשמר בסודי סודות, וזו עוד סיבה לכך שמערכות האמונות על סודיות כמו מערכת הביטחון הן המתאימות לפיתוח היחסים במזרח התיכון, ולא דווקא משרד החוץ. מכאן כותרת הספר: "מפילגש לידועה בציבור", אם כי מאז הסכמי אברהם אפשר להוסיף פרק חדש: מידועה בציבור לבת זוג חוקית.

חשיבותו של הספר לא רק בהיקפו אלא גם בייחודו. זהו חיבור אקדמי ראשון המקיף כמעט את כל תחומי הפעילות של הדיפלומטיה החשאית של ישראל (עמ' 608-625)¹ – חוץ מסוריה. זהו פרק שיש לעדכן, כי היו מגעים שכשלו עם האופוזיציה הסונית לאסד, ומצער לומר שישראל היא זו שלא הייתה מעוניינת בקשרים אלה. על מנת להבין מה הרתיע את ישראל יש להבין את ניסיונה המר של ישראל בלבנון. על כן התמקדתי בפרק על לבנון, כי דרך ההתנסות הזאת אפשר להבין את כל מערכת היחסים של ישראל עם הלבנט, וגם כמובן עקב שובה של לבנון למרכז ההתעניינות של ישראל.

את הספרים על פעילות ישראל במזרח התיכון אפשר לחלק לשלושה סוגים: האחד – ספרי זיכרונות של אנשי ביטחון שפעלו בגזרות שונות, כמו ספריו של גידי צפיר על כורדיסטן, איראן ולבנון (צפיר, 1999, 2002, 2006), או ספרו של יאיר רביד, ראש שלוחת המוסד בג'וניה, ביירות (רביד, 2012). בחיבורים מסוג זה מספרים הכותבים על התנסות אישית בחוויות הפעילות לבנון והם יכולים לשמש מקור למחקר שיפוטי אקדמי, אבל כשלעצמם אינם חיבור אקדמי.

מדוע קרסה תאוריית הברית בין ישראל למיעוטים בלבנט פנחס ענברי

המרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה

שם הספר: **מפילגש לידועה בציבור – היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020**

מאת: אלי פודה

הוצאה: עם עובד

שנה: 2022

מס' עמודים: 899

ספרו של אלי פודה הוא אולי החיבור המקיף ביותר על הקשרים הסודיים בין ישראל לבין המרחב הערבי מימי הקמת המדינה עד ימינו אלה.

ספרו של אלי פודה **מפילגש לידועה בציבור – היחסים החשאיים של ישראל עם מדינות ועם מיעוטים במזרח התיכון, 1948-2020** הוא אולי החיבור המקיף ביותר על הקשרים הסודיים בין ישראל לבין המרחב הערבי מימי הקמת המדינה עד ימינו אלה. הספר רחב יריעה, כתוב בבהירות והקריאה בו שוטפת, וכל המידע רב הערך ממוסמך במראי מקום רבים ומגוונים. לפיכך הוא חיבור חיוני בחקר מדיניות הצללים הלא־רשמית של ישראל,

נקטה דווקא עמדה פרו־פלסטינית. זוהי סוגיה שאינה קשורה ישירות לספר, כי היא קשורה ביחסי צרפת עם הנוצרים. מכל מקום, ככל שהפלסטינים התחזקו גבר הצורך של הנוצרים בלבנון בברית עם ישראל, מכיוון שאירופה הנוצרית העדיפה את הפלסטינים.

יש להוסיף כי גם הצורך של השיעים בברית עם ישראל גבר באותה תקופה כי גם הם סבלו מן הפלסטינים, ואכן השיעים קיבלו את פני צה"ל במלחמת לבנון הראשונה באורז מבושם, אבל ישראל זנחה את השיעים. מדוע? פודה מסביר כי היו שתי סיבות לכך: גם בגלל הקשרים החבריים שנרקמו בין בכירים ישראלים למרונים, בה בשעה שלא הייתה להם היכרות קרובה עם השיעים באותה רמה של היכרותם עם המרונים, אבל בעיקר מכיוון שישראל שמה פעמיה ישירות לביירות, ולא ראתה עדיפות לקשר עם עדה שעיקר כוחה היה בדרום לבנון ובבקעה, ואילו בביירות ישראל הייתה צריכה את המרונים (עמ' 284–285). אפשר לומר כי אילו מטרת המלחמה אכן הייתה לכונן אזור ביטחון בטווח של 40 ק"מ מהגבול, כפי שישראל הכריזה רשמית, הייתה ישראל שמה דגש על טיפוח יחסיה עם השיעים. ואולם מכיוון שדרום לבנון היה חשוב רק כדי להגיע לביירות, לא שמו לב לחשיבות הקשר עם השיעים.

כאן אלי פודה מתערב בוויכוח הישראלי הפנימי – האם שר הביטחון אריאל שרון והרמטכ"ל רפאל איתן (רפול) הונו את ראש הממשלה מנחם בגין ב"מלחמת שולל" ולא דיווחו לו על כוונתם להגיע לביירות, בעוד בגין האמין כי יעצרו בקילומטר ה-40, כפי שדיווח לאמריקאים? פודה קובע – ולדעתי בצדק – כי אנשי הקודקוד המשולש בגין־שרון־רפול חשבו מלכתחילה על "התוכנית הגדולה" של חיסול אש"ף, העתקת הפלסטינים מלבנון דרך סוריה לירדן והקמת מדינה פלסטינית בירדן, כדי שישראל תוכל לספח את יהודה ושומרון (עמ' 278). זו הייתה תוכנית הזויה שנתפרה על פי ממדיו הפנומנליים של שרון, ואין פלא שקרסה. אבל גם בלי התוכנית הזאת, עצם האמונה שאפשר לסמוך על הפלנגות שהם "יעשו את העבודה" במערב ביירות ויפטרו את צה"ל מכניסה לקן הצרעות הזה הייתה נאיבית, ופודה מסביר מדוע, תוך חשיפת חילוקי הדעות בתוך המערכת הישראלית.

על פי התיאור שלו, בראש המאמינים בברית עם המרונים עמד ראש הממשלה בגין, וגישתו הייתה רומנטית (עמ' 276–279). כמי שבא מן הגלות, עצם העובדה שהיהודים יצילו את הנוצרים קסמה לבגין, והוא מצא בכך משמעות היסטורית. שרון ורפול, שרצו למוטט את אש"ף בגלל תוכניותיהם ביהודה ושומרון (עמ' 250),³ לא ניסו לפקוח את עיניו של בגין, אבל כל המערכת

סוג אחר הוא חיבורים של עיתונאים, כמו 'מלחמת שולל' מאת זאב שיף ואהוד יערי (שיף ויערי, 1984), וספרו של שמעון שיפר 'כדור שלג', אשר מכותרת המשנה שלו – **סודות** מלחמת לבנון – אפשר ללמוד על מגבלותיו (שיפר, 1984). כלומר בספריהם ביקשו העיתונאים להבליט הישגים עיתונאיים וסקופים מתחומי הסיקור שלהם, והדיוק האקדמי לא בהכרח עמד לנגד עיניהם. הספרות האקדמית שקדמה לחיבורו של אלי פודה התמקדה בתחומים מסוימים כמו ירדן (ססר, 1983); ועיראק (Baram, 1991, 2014; Eppel, 1994, 2004). יש עוד ספרים רבים ומצוינים שלא הזכרתי. הבדל ביניהם לבין ספרו של אלי פודה הוא שהאחרון מנסה לתת מבט־על הבוחן את המזרח התיכון כולו.

בחרתי להתמקד בפרק של פודה על לבנון כדי לבחון את יסודות מדיניות ישראל לאו דווקא מול **מדינות** ערביות, אלא מול **העדות** בלבנט. זאת כדי לבחון סוגיה אקטואלית מאוד שנדמה לי כי לא נותנים עליה את הדעת במידה מספקת, והיא עליית משקלן של העדות לעומת הממלכתיות. הדבר בלט ממש לאחרונה, כאשר העדה השיעית המיוצגת בידי חזבאללה ניסתה לטרפד את הסכם הגבול הימי ("הסכם הגז") עם ישראל, שהוא אינטרס ממלכתי לבנוני מן המדרגה הראשונה. העדה השיעית התייצבה מול המדינה, ובסופו של דבר ההסכם נחתם ב־27 באוקטובר 2022.

כאמור, בימי המלחמה בסוריה האופוזיציה הסונית למשטר השיעי של אסד הושיטה יד לישראל,² ואת התשובה לשאלה מדוע ישראל לא קיבלה את היד המושטת יש לחפש בלקיחה מן הביצה העדתית ששקעה לתוכה בלבנון. ואכן, שורשי המדיניות הישראלית לגבי העדות בלבנט נעוצים באכזבה מן הקשר ההדוק עם המרונים בלבנון ועם התקוות הבלתי מציאותיות שתלו בקשר הזה.

ספר חשוב מאוד להבנת הכשלון הישראלי בלבנון הוא ספרו של רובר חאתם, הידוע בכינויו **קובר**, שעיקר חשיבותו בחשיפת תרבות הרצח, השקר והשחיתות של הפלנגות, בעלי הברית של ישראל, ואותו "קובר" שם את האצבע בדיוק בנקודה שבה החליט בשיר ג'ומאיל, מנהיג הכוחות הלבנוניים (הפלנגות), לפתוח את ערוץ התקשורת עם סוריה כדי לנטוש את ישראל.

ראשית, הקשר המשמעותי עם המרונים החל בשנת 1976, כאשר משלחת רמת דרג של הפלנגות הגיעה לישראל כדי לבקש עזרה. הפלנגות הגיעו למסקנה שגבם אל הקיר (עמ' 242). לא כל כך ברור מן הנאמר בספר מדוע הם הגיעו למסקנה הזאת, וסבורים כי זאת השנה שבה אירע **הטבח שעשה אש"ף בעיירה הנוצרית דאמור**, וצרפת הקתולית, שהייתה אמורה להגן על המרונים,

קשה להעריך "מה היה קורה אילו", זה לא קרה וכנראה גם לא יקרה, ומספרו המעולה של פודה אפשר להבין מדוע. ההתמקדות בלבנון לא צריכה להטעות. הספר מקיף את המזרח התיכון, ומן הדוגמה של לבנון, הפרט, אפשר ללמוד על הכלל.

פנחס ענברי הוא יועץ וחוקר בכיר במרכז הירושלמי לענייני ציבור ומדינה, עיתונאי ותיק ופרשן לענייני ערבים והמזרח התיכון. מוסמך האוניברסיטה העברית בתולדות האיסלאם והמזרח התיכון מחברם של מספר ספרים העוסקים בפלסטינים, וביניהם: *The Palestinians: Between Terrorism and Statehood* (Sussex Academic, 1996).
pinhasinbari@gmail.com

מקורות

ספר, א' (1983). **בין ירדן לפלסטין: ביוגרפיה פוליטית של וצפי אל-תל**. הקיבוץ המאוחד.
צפיר, א' (ג') (1999). **אנא כורדי – רומן מלחמה ומילוט בכורדיסטאן**. הד ארצי.
צפיר, א' (ג') (2002). **שטן גדול שטן קטן**. מעריב – הד ארצי.
צפיר, א' (ג') (2006). **פלוונטר – שוטר תנועה בסבך הלבנוני**. ידיעות ספרים.
ריבד-רביץ, י' (2012). **חלון לחצר האחורית – תולדות קשרי ישראל עם לבנון, עובדות ואשליות**. אופיר ביכורים.
שיף, ז' ויערי, א' (1984). **מלחמת שולל**. שוקן.
שיפר, ש' (1984). **כדור שלג – סודות מלחמת לבנון**. ידיעות אחרונות.
Baram, A. (1991). *Culture, history, and ideology in the formation of Ba'athist Iraq, 1968-69*. Palgrave Macmillan.
Baram, A. (2014). *Saddam Husayn and Islam 1968-2003: Ba'athi Iraq from secularism to faith*. WWC Press/Johns Hopkins University.
Eppel, M. (1994). *The Palestine conflict in the history of modern Iraq*. Frank Cass.
Eppel, M. (2004). *Iraq from monarchy to tyranny: From the Hashemites to the rise of Saddam*. University Press of Florida.

הערות

- 1 לעניין זה יש חשיבות בפרק 'מסקנות' בספר, המקיף ממבט-על את מכלול הפעילות הדיפלומטית השקטה של ישראל בעולם הערבי.
- 2 ידע אישי שעדיין לא ניתן לפרסמו.
- 3 אחרי שדין הזהיר התפטר מן הממשלה של בגין, שרון ורפול עברו לקדמת הבימה כדי להנהיג בלבנון מדיניות אקטיבית.
- 4 חוות דעת של אליהו ששון: "הם (המרונים) שילבו את הרע שבתכונות המערב עם התכונות השליליות של אנשי המזרח התיכון". הוא לא האמין כי המרונים לא יתחשבו בדעת הרוב הסוני בכל הקשור ביחסים עם ישראל; איומי סוריה על בשרי בוועידת הפסגה הערבית במרוקו ב-6 ספטמבר 1982.

המקצועית לא האמינה בכך. למשל, אליהו ששון טען בזמנו כי המיעוטים במזרח התיכון חייבים להביא בחשבון את עמדות הרוב המוסלמי הסוני (עמ' 244-245, 276),⁴ וברגע האמת המרונים לא יוכלו לעמוד בדיבורם, לא חשוב עד כמה הרחיקו לכת בהבטחות לישראל, אם בכלל הבטיחו, או שהישראלים הבינו מהרהורי ליבם דברים שהמרונים לא אמרו. ברגע שהנוצרים בלבנון תמכו בצירופה של לבנון לליגה הערבית, הם הגדירו את עצמם קודם כול כערבים ורק לאחר מכן כנוצרים, וכך היה צריך להעריך את צעדיהם לעתיד (עמ' 288, על התפכחותו הכואבת של בגין). קצין המודיעין הצעיר עמוס גלעד נפגש עם הפלנגות ומסקנתו הייתה חד-משמעית – אי אפשר להאמין להם.

קשה להעריך "מה היה קורה אילו", זה לא קרה וכנראה גם לא יקרה, ומספרו המעולה של פודה אפשר להבין מדוע.

וכאן אנו חוזרים לקוברה. הוא קבע כי נקודת המפנה מבחינת ג'ומאייל הייתה השיחה עם בגין בנהריה, שבה בגין דרש מג'ומאייל לכרות הסכם שלום ישראל בתמורה לכל העזרה שישראל הושיטה לנוצרים. ג'ומאייל לא יכול היה להבטיח זאת, כי המרונים היו חייבים להתחשב בדעת הרוב הערבי. בגין לא קיבל זאת והשיחה הסתיימה בצורה גרועה. אולי פה בגין הבין בפעם הראשונה כי ראייתו הרומנטית ביחס לנוצרים הייתה מוטעית (עמ' 255, 278), ואולי בנקודה זו החלה התמוטטותו הנפשית.

קוברה מספר כי מייד אחרי השיחה הזאת הורה ג'ומאייל לאלי חובייקה ליצור ערוץ קשר לסוריה. את הטבח בסברא ושאתילה עשה אלי חובייקה, ויש לחשוד כי עשה זאת בעצה אחת עם סוריה, כדי למוטט את ההשפעה של ישראל בלבנון. הפיאסקו בביירות והטבח בסברא ושאתילה הביאו את המערכת הישראלית למסקנה בסיסית כי "ברית המיעוטים קרסה" (עמ' 220, 279).

וזה מביא אותנו לימינו אלה ולבחינת חוסר רצונה של ישראל להתחבר עם האופוזיציה הסורית שלחמה באסד. האירוניה היא שמי שפנה לישראל במלחמת סוריה לא היו המיעוטים הדתיים והעדתיים אלא הרוב הערבי-סוני, וזו יכולה להיות דוגמה לכך שפרדיגמה שהייתה נכונה בסיטואציה אחת אולי אינה נכונה בסיטואציה אחרת, שהרי אם נאמר שצריך להתקשר עם הרוב הסוני ולא עם המיעוטים – הרי בסוריה הרוב הסוני התקומם מול המיעוט העלווי ורצה את עזרתו.

וברצועת עזה, ובין שגרת החיים הישראלית והאינטרסים הלאומיים-ביטחוניים של ישראל. חמו אינו יכול לנתק את תפקידו העיתונאי מזוהותו הישראלית והוא מנסה ליצור גשרים בין הנרטיבים הסותרים ולהביא לידיעת הציבור הישראלי את התהליכים המתרחשים בצד השני.

בספר הביכורים שלו מבקש אוהד חמו, כתב לענייני פלסטינים בערוץ 12 זה יותר מעשרים שנה, להציג לקוראות ולקוראים הישראלים רבדים שונים בחברה הפלסטינית ואת האופן שבו היא התעצבה ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני.

הספר מורכב ממבוא ומתשעה פרקים, אשר כל אחד מהם מתמקד בתופעה או בתנועה משמעותית (למשל מחנות הפליטים ופיגועי ההתאבדות) ובוחן את התפתחותה והשפעתה כיום. בפרקים משולבות שיחות של הכותב עם מרואיינים שונים, כמו גם רקע היסטורי והקשרים חשובים. בכל פרק יש מספר בני שיח וכל אחד מהם מוסיף להבנת הקוראים באשר לתופעה המתוארת. חמו מבהיר במבוא שאין זה ניסיון לכתיבת מאמר אקדמי, אלא "מטרתי היא לספר על הפלסטינים **מנקודת מבט אישית לגמרי** (ההדגשה במקור) שנשענת על מפגשים, שיחות ולעיתים על קשרים וחברויות יוצאי דופן שנטוו במשך כמעט שני עשורים" (עמ' 15-16). חשוב לציין בהקשר זה שאין בספר בנות שיח והספר מתמקד כמעט כולו בדוברים גברים, ובכך כמובן אינו מייצג את תפיסות עולמן של נשים פלסטיניות, המהוות גם הן חלק אינטגרלי מהחברה הפלסטינית ומהסכסוך. פרק המבוא נפתח בסצנה של פחד, שככל הנראה משקפת את תחושותיו של הישראלי הממוצע כאשר הוא מוצא את עצמו נכנס לשטחים הפלסטיניים שלא במתכוון, וברמה המטאפורית היא משקפת את היחסים המתוחים עם שכנינו הפלסטינים. לכל אורך הספר חמו אינו מתיימר להיות כותב אובייקטיבי או צופה מן הצד, אלא הישראליות שלו היא חלק מרכזי באופן שבו הוא ניגש לבני שיחו ומציב בפניהם שאלות שמעניינות את הציבור הישראלי. עם זאת, חלק מבני שיחו בחרים לשוחח עימו דווקא בגלל ישראליותו וגם בזכות היכולת שלו להעביר את המסרים שלהם החוצה, והוא דואג להביא את הדברים בשם אומרם, עם הקשר ורקע וכמעט ללא שיפוטיות.

אחד מפרקי הספר הבולטים הוא "האסירים הביטחוניים – מן ג'וא" (כך במקור), המתמקד בתפקידם של האסירים בחברה הפלסטינית ובתהליכים שהם עוברים בכלא הישראלי, כולל היכרות מעמיקה עם ישראל, תולדותיה והשפה העברית. זויות מעניינת שעולה

השיבה ל-87': הלאומיות הפלסטינית בתהליך חזרה לאחר נועה שוסטרמן

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: **פני השטח – הפלסטינים:**

מבט מבפנים

מחבר: אוהד חמו

הוצאה: כתר

שנה: 2020

מס' עמודים: 296

בספר הביכורים שלו מבקש אוהד חמו, כתב לענייני פלסטינים בערוץ 12 זה יותר מעשרים שנה, להציג לקוראות ולקוראים הישראלים רבדים שונים בחברה הפלסטינית ואת האופן שבו היא התעצבה ביחס לסכסוך הישראלי-פלסטיני. חמו, שכחלק מתפקידו "חי" את השטחים הפלסטיניים, מאגד את חוויותיו העיתונאיות במטרה לספר את סיפורו של המשבר שהחברה הפלסטינית נמצאת בו – משבר חברתי ומדיני עמוק שבמסגרתו עולה השאלה מה צופן העתיד עבור התנועה הלאומית הפלסטינית. המחבר משלב בין חוויותיו כעיתונאי הדובר את שפת המקום ובין זהותו הישראלית באזור עוין. בניגוד לעיתונאי זר, ישראליותו של חמו מזכירה לקוראים את הסכנה שהוא נמצא בה וכן את הקשר הגורדי בין מה שקורה "שם", ביהודה ושומרון

בארצות הברית, אך חייו הקודמים ורכושו כאילו נמחקו ונגזר עליו גזר דין מוות בעזה. כיום הוא מתגורר בישראל וחש זנוח, שקוף ומפוחד (עמ' 239–244).

החלק החשוב ביותר בספר, שגם קושר את כל הסיפורים השונים והתופעות המתוארות, הוא פרק הסיכום הדין ברעיון 'השיבה ל-87'. בשנת 1988 הכריז יאסר ערפאת בכינוס המועצה המחוקקת של אש"ף באלג'יר על הקמתה של מדינה פלסטינית בגבולות 1967. משמעות הדבר הייתה הכרה בקיומה של מדינת ישראל לצידה של המדינה הפלסטינית. הכרזה זו היוותה את הבסיס להסדרים בין ישראל והפלסטינים, שכן היא שיקפה חזון של שתי מדינות זו לצד זו. אך כפי שמתאר חמו, התקפות של הכרזת העצמאות הפלסטינית דועכת. המדינה הפלסטינית אינה קיימת וסיכויי התקיימותה בעתיד פוחתים ככל שמתרבים היישובים היהודיים ביהודה ושומרון, וככל שהפלסטינים מוצאים עצמם נסמכים יותר ויותר על ישראל לצורך פרנסה.

חמו חותם את הספר בשיחה עם ד"ר סעיד זידאני, אינטלקטואל פלסטיני המתגורר ברמאללה, בנושא השאיפה הלאומית הפלסטינית. זידאני מודה שרעיון שתי המדינות היה פשרה היסטורית שנולדה מתוך ההבנה שישראל היא עובדה קיימת, אך השאיפה תמיד הייתה לשיבה לכל חבלי המולדת. לדבריו, כעת הפשרה הזו כבר אינה רלוונטית ולכן יש חזרה לרעיון של מדינה אחת, אך בפורמט שונה. אם בשנות ה-60 השאיפה הייתה מדינה פלסטינית, הרי כיום הפלסטינים מבקשים שתהיה זו מדינת כל אזרחיה עם שוויון זכויות ליהודים ולפלסטינים. בהמשך דבריו הוא מבהיר שהחזרה לרעיון המדינה האחת הוא שיקוף של אכזבה מהמציאות ההסדרית אחרי הסכמי אוסלו, אך גם אכזבה מהרשות הפלסטינית (עמ' 278–281). חמו מייטיב לתאר זאת במילותיו: "אם בעבר הצדק ההיסטורי אמור היה להתממש על חשבון מדינת ישראל, הרי שכיום התקווה של רבים היא שהוא יתממש איתה ובתוכה" (עמ' 276). חשבו לצייין בהקשר זה שסקרי דעת קהל פלסטיניים אינם עולים בקנה אחד עם דבריו של זידאני, והם מצביעים על מתח בתמיכה הפלסטינית בפתרון הסכסוך במדינה אחת (קרי מדינה דו-לאומית לישראלים ופלסטינים) או שתיים (קרי היפרדות לשתי מדינות לשני העמים, ישראלית ופלסטינית). מצד אחד אכן קיימת ירידה דרמטית בירידה בתמיכה ברעיון שתי המדינות,¹ אך הדבר אינו מתורגם ישירות לתמיכה בחזון חלופי של מדינה אחת.²

לסיכום, ספרו של אוהד חמו הוא חלון עבור הקוראים הישראלים, שמבעדו נשקפים תהליכים שעברו ועוברים על החברה הפלסטינית. הוא מציף סוגיות מורכבות כמו פיגועי התאבדות ומחנות פליטים, שהציבור

בפרק היא נושא החינוך והתנאים שהאסירים הביטחוניים זכאים להם. לדידם של בני שיחו, חלקם בכלא כיום וחלקם משוחררים, התהליך החינוכי בכלא הוא בעל אפקט ממתן שחושף את האסירים לצדדים בישראל שלא הכירו. בכלא הישראלי האסירים הביטחוניים קוראים ספרים קנוניים על ציונות ועל הנרטיב הישראלי, לומדים עברית, רואים ערוצי חדשות ישראליים ואף לומדים לתארים לפי תוכניות הלימודים של המועצה להשכלה גבוהה בישראל. האסירים, שרובם מגיעים לכלא בגיל צעיר וההיכרות שלהם עם החברה הישראלית התמקדה ברכיבי הסכסוך, נחשפים לעולמות תוכן ולרעיונות שמפגישים אותם עם מציאות שלא הכירו. כאשר הם משתחררים מן הכלא הם זוכים לכבוד רב בחברה הפלסטינית ובהמשך אף משתלבים בממסד. הקרבתם אף נותנת להם זכות יתרה שאין לאחרים בחברה הפלסטינית, והיא הבעת עמדה נוקבת וביקורתית כלפי ההנהגה. לדידו של חמו דווקא האסירים המשוחררים, אלה שפעלו בעבר כדי לפגוע בישראל ובישראלים, הם פוטנציאל המנהיגות הפלסטיני שיכול להביא לסיום הסכסוך.

ספרו של אוהד חמו הוא חלון עבור הקוראים הישראלים, שמבעדו נשקפים תהליכים שעברו ועוברים על החברה הפלסטינית.

פרק חשוב נוסף הוא על משתפי הפעולה והקרע הזהותי שהם נתונים בו. לאיסוף המודיעין חלק חשוב בשמירה על הביטחון הישראלי ולשם כך נדרשים סייענים, אשר סיבותיהם "לחצות את הקווים" נחלקות בין מניעים אישיים (כגון קידום עצמי, קבלת כסף או אישורי עבודה, סיוע לבני משפחה) ומניעים אידיאולוגיים, כולל הזדהות עם ישראל. תהיה סיבתם אשר תהיה, לאחר חשיפתם החברה הפלסטינית מוקיעה אותם, במקרה הטוב, והם עוברים לגור בישראל, ובמקרה הגרוע הם נרצחים. לסייענים קשה מאוד להשתלב בחברה, הם מוצאים את עצמם לא פעם בשולי החברה, מתקשים להתפרנס ונושאים אות קין על מצחם. דוגמה אחת שחמו מביא בספר היא של פ', המתגורר בבית הרוס באזור תעשייה בישראל יחד עם שוהים בלתי חוקיים אחרים. למרות שיתוף הפעולה שלו הוא לא קיבל מעמד בישראל ונהנה מאישור שהייה זמני העומד לפוג, ובה בעת הוא מקבל שיחות טלפון מאימות מהמוח'בראת (המודיעין) הפלסטיני (עמ' 237–239). מוזכר גם סיפורו של כ', איש עסקים עזתי שעבד מול ישראל וכך התגלגל לסייע בחיסולו של יחיא עיאש. המערכת הישראלית עמדה בהבטחותיה והוא קיבל הזדמנות לחיים חדשים

נועה שוסטרמן היא חוקרת ורכזת התוכנית ליחסי ישראל-פלסטינים במכון למחקרי ביטחון לאומי. היא בעלת תואר ראשון בתוכנית פכ"מ (פילוסופיה, כלכלה ומדעי המדינה) מהאוניברסיטה העברית ותואר שני ביחסים בינלאומיים עם התמחות במזרח תיכון מאוניברסיטת ניו יורק (NYU), במסגרת מלגת פולברייט של מחלקת המדינה האמריקאית. טרם הצטרפותה למכון למחקרי ביטחון לאומי בשנת 2019 הייתה עמיתת מחקר ותקשורת בפורום למדיניות ישראל (Israel Policy Forum) – מכון למחקר מדיניות הנמצא בניו יורק. לפני כן עבדה במספר תפקידים בגופי תקשורת ישראלים. noas@inss.org.il

הערות

- 1 סקר דעת הקהל של ד"ר ח'ליל שקאקי (PCPSR) מ־13 בדצמבר 2022 מצא ש־32 אחוזים תמכו ברעיון שתי המדינות ו־66 אחוזים התנגדו; בשאלה אחרת 69 אחוזים ציינו שאינם מאמינים כי פתרון שתי המדינות אפשרי למימוש, בשל התרחבות ההתנחלויות ביהודה ושומרון.
- 2 סקר דעת הקהל של ד"ר ח'ליל שקאקי (PCPSR) מ־13 בדצמבר 2022 מצא ש־26 אחוזים תמכו בפתרון של מדינה אחת ו־71 אחוזים התנגדו; בשאלה על מדיניות פלסטינית מועדפת ליציאה מן הקיפאון המדיני, רק 27 אחוזים תמכו בנטישת פתרון שתי המדינות והחלפתו בפתרון מדינה אחת.

הישראלי מכיר ברמה שטחית, אך חמו חותר להכניס אליהן תוכן, עומק והבנה. הספר כתוב בשפה ברורה ובגובה העיניים וקריאתו מהנה אם כי מטרידה, שכן הוא מצריך התבוננות על מציאות מורכבת – על החברה הפלסטינית והתהליכים הפנימיים החלים בה כמו גם על האופן שבו הפלסטינים תופסים את ישראל ומושפעים ממנה – ומזהיר מפני הסכנה הגדולה ביותר, אליבא דחמו – מחיקת הגבולות ואיחוד השטחים הפלסטיניים עם ישראל. חוסר היכולת לקדם היפרדות גיאוגרפית פלסטינית-ישראלית או להציב אופק מדיני בר-מימוש משפיע על התפיסות ועל הרצונות של הציבור הפלסטיני, שזונח לאיטו את השאיפה להקים מדינה נפרדת. אין פירוש הדבר שמדובר בכניעה או בזניחה של הרעיון הלאומי, אלא בתפיסה שלפיה לישראל לא תהיה ברירה אלא לתת לפלסטינים שוויון זכויות. דווקא האסירים המשוחררים, אלו שהיו מוכנים להקריב למען המטרה הפלסטינית ושילמו על כך מחיר, אך גם התאפשר להם להביט בחברה הישראלית, מביעים בספר עמדה מפוכחת ומזהירים מפני הסכנות הצפויות במדינה אחת.

ביקורת זו בוחנת את הספר בפרספקטיבה של תהפוכות הזמן שחלף ומנקודת מבט של כלכלן.

הספר פותח בשני פרקים המציגים את הטענה הכללית: פיתוח כלכלי וקשרים כלכליים בין מדינות תורמים ליציבות מדינית-ביטחונית. הפרק הראשון מציג את חוסר שיתוף הפעולה הכלכלי וחוסר היציבות החברתית-מדינית באירופה בין מלחמות העולם במאה ה-20, לעומת פיתוח הקשרים ושיתופי הפעולה הכלכליים והיציבות המדינית במערב אירופה לאחר מלחמת העולם השנייה. דיון זה נראה מעט אופטימי במבט מ-2023, כשנה לאחר הפלישה של רוסיה לאוקראינה והתמיכה האירופית באוקראינה, למרות התלות האירופית בנפט וגז רוסיים והיקף היבוא הנרחב של רוסיה ממדינות אירופה. פרקי הפתיחה כוללים גם דיון קצר במאמרים אמפיריים שבחנו את ההשפעות ההדדיות בין פיתוח כלכלי וקשרים כלכליים לבין יציבות מדינית-ביטחונית (עמ' 29-32), לרבות בהקשר של המזרח התיכון. דיון זה מתייחס הן למחקרים אקדמיים שמצאו קשר שלילי בין פיתוח כלכלי לבין יציבות ביטחונית – בהתאם לתזה העיקרית של הספר – והן למחקרים שמצאו קשר סטטיסטי חיובי בין גידול בעושר של חברות או של פרטים לבין פעילות טרור או חוסר יציבות ביטחונית. השקס פוטר את המחקרים שאינם תומכים בתזה העיקרית של הספר כתוצאות של מחקרים ספורים וכעדויות המתייחסות לפיתוח כלכלי גרידא. זאת בשונה מההשפעה של קשרים כלכליים בין מדינות או חברות יריבות, היוצרים על פי התזה של הספר תמריץ ישיר לשיפור היחסים.

מאחר שהשפעתם של קשרים כלכליים על יציבות מדינית וביטחונית עומדת בליבת הספר, ניתן היה לצפות כי הדיון בקשרים אלו יהיה רחב יותר וייתייחס להבדלים אפשריים בהשפעה של קשרי מסחר, תעסוקה, תיירות או אנרגיה, או בהשפעה של זהות הנהנים מהקשרים הכלכליים על יציבות מדינית וביטחונית. דיון זה גם אינו מתייחס להשפעה של פיתוח כלכלי וקשרים כלכליים על עמדות ופעולות של ישראל ושל אזרחים ישראלים ביחס לחברות ומדינות באזור. בהקשר זה ניתן לציין ניסוי מבוקר של סומיטרה ג'ה ומשה שעיו (Jha & Shayo, 2019), שהמחישו כי מסחר בנכסים פיננסיים בבורסה הישראלית והפלסטינית, המושפעות לרעה מאירועים ביטחוניים, הביא ישראלים שהשתתפו בניסוי להצביע למפלגות התומכות בפשרה מדינית בבחירות 2015.

שאר הספר מאורגן בצורת שתי וערב עם פרקים נושאים (סחר, חדשנות, תיירות, אנרגיה וכדומה) ופרקים על כלכלות ספציפיות (הכלכלה הפלסטינית, כלכלות המפרץ הערבי, מצרים ועוד). מבנה מוצלח זה מאיר נושאים בהקשר האזורי ולאחר מכן יוצר תמונה

גשרים כלכליים בין ישראל למדינות ערב

חגי אטקס

המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב

שם הספר: **גשרי הכלכלה: ההזדמנויות החדשות במזרח התיכון.**

מאת: איל השקס

הוצאה: מטר

שנה: 2021

מס' עמודים: 276

ספרו של איל השקס **גשרי הכלכלה: ההזדמנויות החדשות במזרח התיכון** פורסם בעקבות הסכמי אברהם שנחתמו בספטמבר 2020, והתזה העיקרית של השקס מתייחסת במישרין להסכמים:

”הסכמי אברהם” הם חלק קטן ממגמה עמוקה יותר במזרח התיכון בשנים האחרונות, כזאת שתמשיך להיות רלוונטית בעשורים הקרובים. במציאות הנוכחית, כוחות הכלכלה גוברים על העוינות המסורתית לישראל, בונים בהדרגה גשרים חדשים ומבשרים על פוטנציאל לעצב שפה חדשה. ישראל יכולה לרתום את הכוחות הללו כדי לשפר את מצבה המדינית והביטחוני במזרח התיכון (עמ' 12-13).

החדשות בדבר כוונות הממשלה החדשה לפעול לנרמול היחסים עם ערב הסעודית מעניקות משנה תוקף לתזה זו.

לשם השוואה, היצוא מטורקיה לישראל (כ-5.7 מיליארד דולר ב-2022) כולל בעיקר סחורות טורקיות שייצואן מעסיק עובדים מקומיים ומבוסס על הון טורקי. בראייה אינטגרטיבית, ייתכן שהערך המוסף של היצוא מטורקיה לישראל, שהיא יעד היצוא הטורקי התשיעי בגודלו בעולם, נוסף על המשרות והערך המוסף שנוצרים מביקורי כ-840 אלף תיירים ישראלים בטורקיה בשנת 2022, וההצעות הטורקיות לחבר את שדות הגז הישראליים לצינורות המובילים גז דרך טורקיה לאירופה – כל אלה היוו שיקול בהחלטת ההנהגה הטורקית להפשיר את היחסים עם ישראל בשנה האחרונה. תמריצים כלכליים אלו מקבלים משנה תוקף על רקע המשבר הכלכלי החרף בטורקיה והגידול בביקוש האירופי לאנרגיה חלופית לגז הרוסי.

מאחר שהשפעתם של קשרים כלכליים על יציבות מדינית וביטחונית עומדת בליבת הספר, ניתן היה לצפות כי הדיון בקשרים אלו יהיה רחב יותר.

הפרק על האנרגיה הוא דוגמה יפה לניתוח של גורמים בסיסיים שעמד בתהפוכות של השנה וחצי האחרונות, כולל ההשפעות של המלחמה המפתיעה באוקראינה. החשיבות הגוברת של השימוש בגז מישראל כמקור העיקרי להפקת חשמל בירדן באה לידי ביטוי בדוח קרן המטבע על הסיוע לירדן: "עלויות הגז המיובא לירדן עלו בשיעור ניכר, אך חוזים לטווח ארוך מציעים הגנה מסוימת מהעלייה הגלובלית במחירי האנרגיה" (IMF, p. 45). גם ניתוח המתיחות בין לבנון לישראל בשל הבעלות על שדה הגז במים הכלכליים עומד במבחן ההתפתחויות מאז פרסום הספר, ודומה כי מקבלי ההחלטות בישראל קיבלו את עצת הספר: גז לבנוני עשוי לשרת את האינטרס הישראלי אם תקבולי הגז לא יגיעו לחזבאללה.

לפני הסיכום אעלה שלוש הערות טכניות: ראשית, אין בספר שימוש בתרשימים ובמפות שיסייעו להבהרת מסריו. החריג היחידי הוא תרשים המציג את מספר הפיגועים ביהודה ושומרון (עמ' 204), אך אין תרשים של נתונים כלכליים, העומדים במרכז הטיעון של הספר. כך גם מפה עשויה לסייע בפרק על האנרגיה, למשל על ידי המחשת אתרי שדות הגז, האפשרויות ליצוא גז למדינות האזור בצינורות, שדה הגז שהיה במחלוקת בין ישראל ולבנון.

שנית, הספר פונה לקהל הרחב, אך הוא מבוסס על מספר רב של מקורות. על כן הוחלט להשתמש בהערות שוליים כמקובל בספרות מחקרית, אך להנגיש את המלל

אינטגרטיבית של הכלכלות השכנות ושל פוטנציאל הקשרים שלהן עם ישראל. פרקים אלו מבוססים בעיקר על מידע שפורסם בתקשורת, דוחות של גופים בינלאומיים וראיונות שהמחבר ערך. מנגד, פרקים אלו כוללים מעט ניתוח עצמאי כמותני או איכותני של המחבר, או שיפוט עצמאי באשר לאמינות וחשיבות המידע המגוון המובא בפרקים אלו.

בפרט, פרקים אלו אינם כוללים הצגה והשוואה מסודרת של נתונים כלכליים זמינים על מבנה הכלכלה הישראלית והכלכלות השכנות. חיסרון זה בולט משום שכלכלה היא דיסציפלינה כמותנית המשתמשת בנתונים סטטיסטיים כדי לתמוך בטיעונים. נהיר כי הספר אינו מכוון לכלכלנים בלבד ואינו מנסה להציג ניתוח מקצועי מקורי. ואולם הצגת נתונים וממדים בסיסיים בצורה נגישה לקורא המשכיל עשויה לחזק את הטיעונים המוצגים בספר או להפריכם.

אדגים מהפרק על המסחר כיצד ניתוח כמותי פשוט עשוי לתמוך או לשלול טענות שהספר מעלה. השקס מתאר את ההיקף המוגבל של הסחר בין ישראל לבין מצרים וירדן, שחתמו על הסכמי שלום עם ישראל לפני עשורים, וטוען כי ההיקף הנמוך של הסחר אינו מחויב המציאות. בפרט הוא טוען כי "את הסחר עם ירדן אפשר וצריך להרחיב" (עמ' 57), אך אינו מבצע השוואה פשוטה של הסחורות שישראל מייבאת מול אלו שירדן מייבאת ולהיפך, על מנת למפות את הפוטנציאל לסחר בסחורות שונות.

נוסף על כך, כאשר השקס מצטט אומדנים של פוטנציאל הסחר בין ישראל למדינות באזור הוא אינו מציב אותם בהקשר, כלומר אינו מעריך את היקף התוצר או הסחר שיווצרו כתוצאה מהידוק קשרי המסחר ביחס לכלכלות הרלוונטיות. למשל, היצוא הפלסטיני לישראל עמד ב-2022 על כ-1.2 מיליארד דולר, אך הוא מהווה כ-90 אחוזים מהיצוא הפלסטיני. לעומת זאת היצוא האמירתי לישראל עמד על 1.7 מיליארד דולר, הצפויים להיות פחות מחצי אחוז מהיצוא האמירתי. גם אם היקף הסחר בין ישראל לאיחוד האמירויות יגיע לכ-6.5 מיליארד דולר – בדומה ליצוא האמירתי לאיראן – הוא יהווה פחות משני אחוזים מסך היצוא האמירתי, וספק אם הוא ישפיע על שיקולים מדיניים של איחוד האמירויות. ניתוח של חשיבות הסחר לאמירויות ולהחלטות המדיניות של האיחוד צריך להביא בחשבון גם את מאפייני המסחר. רוב היצוא האמירתי לעולם בכלל, וכ-80 אחוזים מהיצוא לישראל בפרט, הוא סחר מעבר של סחורות שיוצרו במשקים אחרים. סחר זה מניב ערך מוסף מקומי מוגבל בגין שירותי תובלה, אחסנה ביטוח ושירותים פיננסיים למסחר בינלאומי.

של ההערות באתר הוצאת הספרים ולא בסוף הספר. ואולם הגישה לקובץ הערות השוליים אינה נוחה, ועל כן מומלץ להוסיף למהדורות הבאות קישור באמצעות קוד מודפס.

הספר שפורסם זמן קצר אחרי הסכמי אברהם מצביע על הפוטנציאל של שימוש בקשרי הכלכלה בין ישראל למדינות האזור במספר שווקים כדי לחזק את מעמדה המדיני-ביטחוני של ישראל ולתמוך ביציבות מדינית-ביטחונית.

כמו כן, הספר מתעלם מקשרים כלכליים של ישראל, לעיתים מצומצמים בהיקפם, עם מדינות האזור בעשורים הקודמים שקדמו להסכמי אברהם. כך, בשונה מהתיאור של פריקת המטען המדווח הראשון מהאמירויות בנמל חיפה, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה הישראלית דיווחה על סחר עם איחוד האמירויות בשנים 2004–2013, כאשר סך היצוא בשנים אלו עמד על יותר ממאתיים מיליון דולר והיבוא – כמאה מיליון דולר. בדומה לכך, העסקתם בישראל של אלפי עובדים לבנונים מאזור דרום לבנון, משנות ה-80 ועד הנסיגה מלבנון בשנת 2000, אינה מוזכרת בניתוח של קשרי התעסוקה או של כלכלת לבנון.

לסיכום, הספר שפורסם זמן קצר אחרי הסכמי אברהם מצביע על הפוטנציאל של שימוש בקשרי הכלכלה בין ישראל למדינות האזור במספר שווקים –

סחר בסחורות, חדשנות, תיירות, אנרגיה ותעסוקה – כדי לחזק את מעמדה המדיני-ביטחוני של ישראל ולתמוך ביציבות מדינית-ביטחונית. הספר משתמש במגוון רחב של מקורות מידע, אך בצורה לא ביקורתית. יתר על כן, היקף התועלת הכלכלית למדינות האזור מחיזוק הקשרים עם ישראל אינו נבחן בהקשר הכלכלי של המדינה המדוברת. לכן קשה לקבוע אם הרווח הכלכלי מהקשרים עם ישראל גדול דיו כך שיהווה שיקול בקביעת אסטרטגיות מדיניות או מאקרו-כלכליות של המדינות השכנות. עם זאת, דומה כי חלק מהניתוחים בספר, ובפרט הניתוח על קשרי האנרגיה, עומדים במבחן התהפוכות של השנה וחצי האחרונות.

ד"ר חגי אטקס הוא חוקר בכיר אורח במכון למחקרי ביטחון לאומי. הוא חוקר את כלכלות המזרח התיכון ואת קשריהן עם הכלכלה הישראלית. haggaye@inss.org.il

מקורות

- IMF. (2022, December 12). *Jordan fifth review under the extended arrangement under the extended fund facility and request for modification of performance criteria; Staff report; and Statement by the Executive Director for Jordan*. IMF Country Report 23/049. DOI: <https://doi.org/10.5089/9798400231957.002>
- Jha, S., & Shayo, M. (2019). Valuing peace: The effects of financial market exposure on votes and political attitudes. *Econometrica*, 87(5), 1561–1588. <https://doi.org/10.3982/ECTA16385>

ייעוד ומטרה, קול קורא

אפשרויות הפרסום

עדכן אסטרטגי מציע חמישה סוגי פרסומים:

“הבמה המחקרית” (The Research Forum) – מאמרים אקדמיים בהיקף של עד 8,000 מילים בעברית או 10,000 מילים באנגלית (כולל הערות ומקורות בסגנון APA7), בעלי אופי מחקרי ותיאורטי, במנעד רחב של נושאים הקשורים לביטחון לאומי. המאמרים עוברים שיפוט עיוור כפול (Double blind peer review). למאמרים יש להוסיף תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים וביו קצר של הכותב/ת.

במת מדיניות (Policy Analysis) – מאמרים שעיקרם ניתוח מדיניות בהקשרים של ביטחון לאומי, בני 1,500 עד 3,000 מילה בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, ללא הערות שוליים ועם הפניה למקורות באמצעות קישורית (Hyperlink), ללא רשימת מקורות בסופו. כן ניתן יהיה לצרף רשימת מקורות מומלצים לקריאה בסוף המאמר. המאמרים יכללו תקציר בהיקף של 100–120 מילים ורשימת מילות מפתח בהיקף של עד עשר מילים.

“ביקורות ספרים” (Book Reviews) – במדור זה יכללו סקירות ספרים בתחומי העניין של ביטחון לאומי במנעד הרחב של התחום בהיקף של 800–1,500 מילים ועד 2,000 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“במת שיח” (The Professional Forum) – שיח נושאי רב-משתתפים או ראיון עומק בהיקף של 2,000–3,000 מילים ועד 3,500 מילים באנגלית כולל מקורות (בסגנון APA7).

“סקירת ספרות” (Academic Survey) – סקירת ספרות מקצועית עדכנית בתחום ספציפי הקשור לביטחון לאומי בהיקף של 1,800–3,000 מילים בעברית ועד 4,000 מילים באנגלית, כולל מקורות ורשימת מקורות נוספים מומלצים לקריאה (סגנון APA7).

פרופ' קובי מיכאל, עורך ראשי **עדכן אסטרטגי**
ד"ר גליה לינדנשטראוס, עורכת **עדכן אסטרטגי**

עדכן אסטרטגי, כתב עת רב-תחומי לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין, הוא כתב עת שפיט דו-לשוני (עברית ואנגלית) בהוצאת המכון למחקרי ביטחון לאומי – אוניברסיטת תל אביב. כתב העת מוכר על ידי הו"ת ומופיע ברשימת כתבי העת למודל התקצוב. הוא משמש במה למחקר רב-תחומי, מקורי ועדכני בקשת רחבה של סוגיות הקשורות לביטחון לאומי, סייבר ומודיעין כתחום ידע. בכתב העת, שנוסד בשנת 1998 ורואה אור מדי רבעון, מתפרסמים מאמרים בנושאים הקשורים לישראל, המזרח התיכון, המערכת הבינלאומית ובמגמות גלובליות, שיש בהם כדי להעשיר ולאתגר את תשתית הידע בתחום הביטחון הלאומי. מטרת עדכן אסטרטגי היא תרומה לקיום דיון פורה ומעמיק בשאלות יסוד בחקר הביטחון הלאומי, תוך גישה המבכרת שילוב של הממד התיאורטי עם כתיבה מוכוונת מדיניות.

העת הנוכחית מזמנת שינויים תכופים במוסכמות יסוד הקשורות לביטחון לאומי ולאופן שבו הוא נתפש. חקר התחום מתפתח ומנסה להסתגל לפרדיגמות חדשות ולתמורות ברבדים הכרוכים זה בזה – טכנולוגיים (ובכללם מורכבויות עולם הסייבר), תרבותיים, צבאיים, מודיעיניים, חברתיים כלכליים ועוד. אתגר הבנת המציאות מתחדד עם הופעתן של אמיתות המתחרות זו בזו, ודווקא בשל כך חיוני קיומו של מחקר מבוסס עובדות ונתונים, שמתווך לכדי אמירות מעודכנות ומחדשות.

המערכת מעודדת חוקרות וחוקרים להציע מאמרים שטרם ראו אור באכסנייה אחרת, ושיש בהם כדי להציע תזה מקורית ומחדשת על ביטחון לאומי בראי דיסציפלינרי רחב: יחסים בינלאומיים, מדע המדינה, היסטוריה, כלכלה, משפט, תקשורת, גיאוגרפיה ולימודי סביבה, לימודי ישראל, מזרח תיכון ואסלאם, סוציולוגיה ואנתרופולוגיה, לימודי ביטחון ואסטרטגיה, טכנולוגיה, סייבר, יישוב סכסוכים ותחומים נוספים.

ברוח התקופה, עדכן אסטרטגי מעביר את כובד משקלו לנוכחות וזמינות ברשת. הגם שהגיליונות ימשיכו להתקבץ בחתך רבעוני, המאמרים שיאושרו לפרסום, לאחר תהליך שיפוט ועריכה, יפורסמו בגרסה מקוונת באתר כתב העת במתכונת *published first on-line*, ובשלב מאוחר יותר כחלק מהגיליון הרבעוני הרלוונטי.

